

La necròpolis protohistòrica de Milmanda (Vimbodí, Conca de Barberà, Tarragona)

Un exemple del món funerari català
durant el trànsit entre els segles VII i VI aC

La necròpolis protohistòrica de Milmanda (Vimbodí, Conca de Barberà, Tarragona)

Un exemple del món funerari català
durant el trànsit entre els segles VII i VI aC

Raimon Graells i Fabregat

Universitat de Lleida

Amb la col·laboració de

Bibiana Agustí Farjas

Ignacio Montero Ruiz



Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Tarragona, 2008

Graells i Fabregat, Raimon

La Necròpolis protohistòrica de Milmanda (Vimbodí, Conca de Barberà, Tarragona) : un exemple del món funerari català durant el trànsit entre els segles VII i VI aC. – (Hic et nunc ; 5)

Bibliografia. – Text en català, un capítol en castellà i resum en anglès

ISBN 9788493680909

I. Agustí i Farjas, Bibiana II. Montero Ruiz, Ignacio III. Institut Català d'Arqueologia Clàssica IV. Títol V.

Col·lecció: Hic et nunc ; 5

1. Tombes prehistòriques – Vimbodí 2. Ibers – Vimbodí 3. Excavacions arqueològiques – Vimbodí 4. Milmanda (Vimbodí : Jaciment arqueològic) 5. Vimbodí – Arqueologia
904(467.1 Cc Vimbodí)

© **d'aquesta edició**

Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

© **dels textos**

Raimon Graells i Fabregat, Bibiana Agustí Farjas i Ignacio Montero Ruiz

© **de les fotografies, els mapes i els dibuixos**

Raimon Graells i Fabregat, llevat que s'indiqui el contrari

© **de la traducció a l'anglès**

Paul Turner

Fotografia de la coberta

Reconstrucció ideal de la tomba de Guerrer de la necròpolis de Milmanda
al Museu Comarcal de la Conca de Barberà

Coordinació

Publicacions de l'ICAC

Correcció

Gràficament

Disseny de la col·lecció i de la coberta

Formats

Maquetació

Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Impressió

Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Dipòsit legal

T-1818-2008

ISBN

978-84-936809-0-9

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer tenint l'autorització dels seus titulars, amb les excepcions previstes per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) si heu de fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

La necròpolis de Milmanda (Vimbodí, Conca de Barberà), descoberta de manera casual l'any 1975, ha estat un més de tants jaciments arqueològics apareguts de manera fortuïta durant la realització d'uns treballs agrícoles. Durant els anys setanta, sense lleis precises ni mitjans tècnics apropiats, la correcta documentació d'aquestes restes depenia tan sols de la bona voluntat del propietari i de l'interès d'algun estudiós local davant de cada troballa. Aquest va ser el cas de Milmanda. La curiositat que va despertar al propietari de la finca, un cop va haver comprovat que aquelles urnes que anaven apareixent no contenien cap tresor ocult, es va transmetre a un afeccionat, Ramon Vidal, que en va fer una excavació progressiva. Finalment, la perseverança de Maties Soler, director del Museu Comarcal de la Conca de Barberà, va permetre recuperar la major part del conjunt de materials apareguts i dipositar-los en aquest museu.

Milmanda fou una petita necròpolis singular, de la qual tenim documentades disset tombes d'incineració dipositades en urnes principalment de perfil en «S» (amb dotze exemplars recuperats) acompanyades d'un abundant aixovar metàl·lic. Situada en una àrea estratègica, la conca alta del riu Francolí, en la comunicació entre la costa tarragonina i les terres de Lleida, la necròpolis de Milmanda és un jaciment protohistòric d'importància destacable. La seva cronologia de primera meitat del segle VI aC, en el moment de transició entre les societats del bronze final i el naixement de la cultura ibèrica, amb la presència de materials d'importació mediterranis, ressalten aquesta importància.

Ha estat mèrit dels successius treballs d'Esther Ramón (1989 i 1995) donar a conèixer científicament els materials d'aquesta necròpolis, especialment el preciós aríbal corinti, que proporciona una primera referència cronològica per al conjunt de les tombes. Considerada una peça d'inicis del segle VI aC, un nou estudi específic de l'autor d'aquest treball (Graells 2006) ha permès rebaixar-ne lleugerament la cronologia al segon quart d'aquell mateix segle (575-550 aC). Al mateix temps, diferents tipus de penjolls i cadenetes de bronze amb soguejats d'aquesta necròpolis han estat reconeguts per Núria Rafel (1997) com a materials de tradició xipriota

ben documentats avui en diferents necròpolis del curs inferior de l'Ebre i datades a finals del segle VII aC. A més d'aquests guarniments de prestigi, diferents tipus de fermalls de cinturó d'un, dos i tres garfis, fibules de peu aixecat, torques i fragments d'espasa documenten un grup d'elit d'una societat guerrera oberta a les influències comercials d'ultramar, atestades pel vas corinti de perfums i per una dena de faiança egípcia, ambdós probablement fruit del comerç fenici.

Com la botella sidònia apareguda a la necròpolis del Mas de Mussols i els aríbals corintis de les necròpolis emporitanes més antigues, avui sabem que aquests vasos de perfums preuats, juntament amb els ornaments de vestuari, les joies màgiques i, per damunt de tot, el vi envasat en àmfores fenícies R1, són exemples de *keimelia* o «regals» com els descrits per Homer, elements del que s'ha denominat el «comerç del Do». Van ser peces portades pels traficants marítims fenicis procedents d'Aiboshim (Eivissa) i les factories de la costa malaguenya en el seu acostament cap a les diferents èlits dels pobles indígenes costaners del nord-est peninsular per prospectar els recursos dels seus territoris al llarg del segle VII i inicis del VI aC. Un tràfic marítim que ha deixat nombrosos testimonis al curs inferior de l'Ebre, on va provocar realment un fenomen transformador per a les societats indígenes del bronze final i que probablement va utilitzar la badia tarragonina, al costat de la desembocadura del riu Francolí, com un dels seus enclavaments d'escala i mercat estacional durant l'època estival.

A partir de mitjans del segle VI aC la consolidació urbana de l'Emporion focu-massaliota al golf de Roses i la seva immediata expansió comercial va substituir aquest comerç fenici occidental coincidint ja en el temps amb la transformació final dels pobles indígenes que, instal·lats en nous assentaments fortificats i dotats de ceràmiques fetes a torn, van passar a formar les diferents cultures ibèriques. És per tant un moment apassionant des del punt de vista històric, molt complex en els seus detalls arqueològics i en les seves variants locals, però que podem estudiar a partir d'un gran nombre d'evidències complementàries que actualment treballen diferents investigadors amb una intensitat sense precedents.

Li ha correspost ara a Raimon Graells prendre el relleu en l'estudi de la necròpolis de Milmanda, a la qual es dedica aquest estudi d'investigació sota la direcció de la doctora Núria Rafel. Raimon Graells s'ha format com a estudiant a la Universitat de Lleida (UdL), un centre on l'àrea de Prehistòria, encapçalada pels professors Emili Junyent, Núria Rafel i Joan B. López, es pot considerar, creiem sincerament, un dels centres de referència peninsulars dels estudis ibèrics. I això és així no tant pels mitjans materials o bibliogràfics que la UdL pugui reunir, sinó per la trajectòria del professorat i per la categoria dels projectes d'investigació que s'han dut a terme els últims anys i que continuen actualment.

L'autor d'aquest pròleg, professor d'Arqueologia de Grècia i Roma a la UdL, ha estat testimoni durant els últims anys de l'entusiasme amb què l'alumnat ha acollit els diferents treballs dels companys de l'àrea de Prehistòria. Per això no és estrany que, a l'hora d'especialitzar-se, en Raimon Graells escollís col·laborar amb els projectes d'investigació dirigits per Núria Rafel, una professora de tremenda capacitat, rigor i experiència tant en la docència universitària com en la gestió arqueològica i museística. La línia de treball que Núria Rafel desenvolupa sobre l'estudi de la protohistòria del curs inferior de l'Ebre es remunta ja als anys vuitanta amb treballs dedicats a l'assentament del Coll del Moro de Gandesa i les seves importants necròpolis tumulars, més tard ampliat a d'altres necròpolis del Baix Aragó. Avui dia continua amb una nova excavació del poblat metal·lúrgic del Molar i amb la direcció d'un projecte estatal pluridisciplinar sobre la paleometal·lúrgia de la plata al nord-est peninsular.

Sota la seva direcció, Raimon Graells ha pogut culminar els seus estudis universitaris a Itàlia gràcies a una beca Erasmus, per tornar convertit ja en investigador. En Raimon ha pogut treballar a les grans biblioteques de Roma i excavar en jaciments emblemàtics. Per això coneix la necessitat de dominar diferents idiomes per poder aprofundir en qualsevol tema d'estudi, reconeix la importància de ser present a les reunions científiques i sobretot és un home que assumeix que els articles científics s'han d'anar redactant sense pausa a mesura que avança la investigació. I a més a més, afegirem, gaudeix fent-ho, com ho demostren les seves notes exhaustives i de llarguíssima redacció. Becari de formació de personal investigador de la Generalitat de Catalunya a la Universitat de Lleida des de l'any 2006, el lector podrà ara comprovar a la bibliografia d'aquesta obra que els seus

treballs publicats els tres últims anys acrediten un ritme de treball d'una intensitat molt poc usual. El seu nou estudi i reinterpretació de la tomba 184 d'Agullana, diferents treballs dedicats als fermalls de cinturó, als penjolls zoomorfs i a les espases miniaturitzades, juntament amb l'anàlisi dels diferents elements de vaixel·la metàl·lica del banquet aristocràtic, seran tots capítols d'una tesi doctoral actualment en curs sobre les manifestacions funeràries a Catalunya durant el segle VI aC. Juntament amb tots aquests treballs, la seva recent publicació a *Archivo Español de Arqueología* d'una nova revisió estilística i cronològica de l'aríbal corinti de Milmanda acredita igualment una faceta de ceramòleg «clàssic» que també volem destacar. El coneixement dels materials grecs d'importació és indispensable a l'hora de poder datar amb precisió els contextos peninsulars paleoibèrics o ibèrics i per això sempre resulta indispensable comptar amb bons especialistes.

Atès el caràcter aïllat i dispers de la troballa, aquest estudi complet dels materials de la necròpolis de Milmanda representa tot un repte. Raimon Graells ha realitzat una anàlisi profunda i sistemàtica d'aquests materials, que han estat perfectament identificats i contextualitzats amb la perícia de l'especialista. Tot i que el nombre d'urnes funeràries recuperades es limita a dotze i cinc més que van ser destruïdes durant la troballa, l'autor ha pogut estimar que el nombre real de tombes de la necròpolis podrà arribar a setanta, ja que són setze els fermalls de cinturó recuperats que s'han de considerar, lògicament, en funció dels percentatges d'aparició habituals en altres necròpolis.

Sempre és una satisfacció per a un professor universitari poder escriure el pròleg d'un nou treball científic, però aquesta satisfacció és encara més gran si, com ara, el treball es publica gràcies a la col·laboració entre diferents institucions. En aquest cas, el Museu Comarcal de la Conca de Barberà, de Montblanc; la Universitat de Lleida, i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, que sota la direcció de la doctora Isabel Rodà ha volgut recollir aquest treball entre les seves publicacions. El lector podrà ara jutjar si l'esforç i la confiança han meregut la pena. Per part nostra els ho podem confirmar de manera rotunda.

Joaquín Ruiz de Arbulo
Professor titular d'Arqueologia de Grècia i Roma
Universitat de Lleida

Per a la Georgina

Sumari

1. Introducció	11
2. Antecedents: la troballa	13
3. La tradició funerària: mètode d'anàlisi i reconstrucció	17
4. Anàlisi espacial	31
4.1. L'entorn immediat: la cova de la Font Major	32
4.2. Ubicació espacial i descripció	38
4.3. Camp visual	38
4.4. El sòl	40
4.5. Relació amb les vies de comunicació	40
4.6. Relació amb les àrees d'aprofitament de matèries primeres	40
4.7. Relació amb els poblats	41
5. Les estructures funeràries	43
6. Els materials arqueològics	45
6.1. Materials ceràmics	46
6.2. Ornaments personals metàl·lics	65
6.3. Ornaments personals no metàl·lics	78
6.4. Ornaments de vestuari	82
6.5. Vaixel·la metàl·lica	92
6.6. Panòplia militar: elements ofensius i defensius	94
6.7. Instrumental divers	111
7. Les associacions de materials i les tombes	117
8. Conclusions	121
8.1. Consideracions sobre cronologia, extensió i tradició funerària	121
8.2. Milmanda en el context català	124
Annex 1. Estudi antropològic de les incineracions Bibiana Agustí Farjas	131
Annex 2. Análisis de composición de materiales metálicos de la necrópolis de Milmanda Ignacio Montero Ruiz	135
Bibliografia	139
Abstract. The Protohistoric Burial Site of Milmanda (Vimbodí, Conca De Barberà, Tarragona). An Example of Catalan Funerary Traditions during the transition between the 7th and the 6th centuries BC	157

Introducció

Sota la direcció de la professora Núria Rafel i Fontanals, de la Universitat de Lleida (UdL), i en el marc del programa de doctorat del recorregut d'història de la UdL, es decideix iniciar un projecte de tesi doctoral basat en l'estudi integral de les manifestacions funeràries a Catalunya del segle VI aC amb el títol *Anàlisi de les manifestacions funeràries a Catalunya durant el segle VI aC. Societat i cultura material a través del registre funerari. Aspectes socials, econòmics i rituals*. Abordar la tesi doctoral i, per tant, l'arqueologia de la mort durant la protohistòria catalana no es pot plantejar sense un coneixement previ. Per aquest motiu es va decidir estudiar la necròpolis de Milmanda, ja que oferia unes excel·lents possibilitats d'introduir-me en la problemàtica general, tant pel que fa a materials com a conceptes teòrics. La voluntat d'aquest treball és la d'avançar cap a una definició de la cultura material de l'horitzó ibèric antic per tal de permetre una major agilitat de cara a afrontar la tesi doctoral.

El coneixement de la necròpolis de Milmanda i de les seves característiques extraordinàries de situació i riquesa dels materials converteixen aquest jaciment en una peça clau per a la introducció de la nostra recerca.

Cal dir que entenem Milmanda, a primer cop d'ull, com a nexa d'unió entre les necròpolis de la costa i les de l'interior de Catalunya.¹ La seva ubicació en el curs alt del riu Francolí deixa aquesta necròpolis aparentment deslligada de qualsevol dels grups de necròpolis que es coneixen (grup de l'Ebre, grup del Priorat, grup del Baix Aragó, grup del Baix Segre, grup del Vallès o grup de l'Empordà), però al mateix temps relaciona alguns d'aquests, en funcionar com a pont. Aquesta afirmació es pot corroborar observant les similituds de

cultura material tant amb la costa del sud de Catalunya (necròpolis del Mas de Mussols, necròpolis de Can Canyís, necròpolis del Bovalar, necròpolis de la Solivella, necròpolis de Mianes, etc.), el Priorat (necròpolis del Molar, necròpolis de la Tosseta de Guiamets, etc.), el Baix Aragó (necròpolis del Coll del Moro, necròpolis de les Ombries, etc.) com amb la zona de la plana de Lleida (necròpolis de la Femosa, necròpolis de la Pena, necròpolis de la Pedrera, etcètera).

El necessari estudi i publicació d'aquest conjunt pretén posar en relleu la ignorada importància del jaciment, que apareix en la bibliografia científica de forma monogràfica només en dos articles publicats per Esther Ramón (1989 i 1995)² i mencionada en altres escassos articles (Cabrera 1996 i 2000; Graells 2006*b*, en premsa *a* i en premsa *b*; Rafel 1997; etc.) i monografies (Farnié i Quesada 2005).

La raó per la qual s'han escollit les manifestacions funeràries rau en la màxima que les tombes són conjunts tancats,³ que aporten una gran quantitat d'informació de caràcter social, però també econòmic (com poden ser les relacions comercials, fruit de les quals sens dubte arriba a Milmanda l'aribal corinti), simbòlic (amb casos de miniaturització d'espases que són exemples evidents de simbolisme en la protohistòria mediterrània), ritual (el tipus de deposició del mort i el seu aixovar) i cronològic (les datacions dels materials que componen la tomba, o en el seu defecte la necròpolis, permeten emmarcar cronològicament la mateixa tomba o necròpolis i també els tipus dels materials).

És a partir d'aquests plantejaments, quan es va demanar autorització al Museu Comarcal de la Conca de Barberà per tal d'iniciar l'estudi dels materials dipositats en els seus fons i exposició permanent.

1. Aquesta problemàtica ha estat recentment afrontada (Graells en premsa *a*).

2. Al marge del treball ja esmentat de l'autor (Graells en premsa *a*).

3. Constitueixen un grup d'objectes recollits i agrupats de forma intencionada pels mateixos antics de manera que cada objecte transmet un missatge que els contemporanis immediatament percebien i que ara hem d'interpretar per comprendre el passat (Bradley 1989; Chapa i Pereira 1986, 369; Graells 2004, 62; Ruiz-Zapatero 2004, 294; Valenza-Mele 1991, 151).

El trànsit entre la primera edat del ferro i el període plenament ibèric és un terreny pantanós, ric en nombre de tipus de materials i de jaciments, però al mateix temps mal conegut. Les contínues variacions locals i regionals impossibiliten l'establiment de lleis universals, encara més si s'afronten aspectes del món funerari, un territori inhòspit en el qual tothom té coses a dir i lectures a criticar.

Com tots sabem, els àmbits del que s'ha anomenat *simbòlic* són generosos en dades i interpretacions, però quasi mai del gust de tothom. Prova d'això són les diferents escoles que existeixen a la península Ibèrica que aproven o rebutgen les propostes, normalment sense termes intermedis, en funció de les seves particulars òptiques interpretatives. D'aquesta manera, l'estudi d'una necròpolis en concret, més enllà de la lectura positivista, és font de debat i més encara si la necròpolis està totalment destruïda. Aquest és el cas de la necròpolis de Milmanda.

Després d'interessar-me pel món funerari de la primera edat del ferro, el seu simbolisme funerari i la seva cultura material, vaig començar a treballar sota l'atenta direcció de la professora Núria Rafel, amb qui es va iniciar l'elaboració d'idees sobre un treball per a l'obtenció del DEA i posteriorment el títol de doctor. Sota la seva direcció, es van realitzar les gestions pertinents amb Esther Ramón i amb el Museu Comarcal de la Conca de Barberà per poder estudiar els materials de la necròpolis de Milmanda. La possibilitat d'estudiar el conjunt de materials ha estat un treball llarg, que m'ha ocupat més d'un any i mig.

D'aquesta manera, vull agrair en primer lloc a la directora del treball, pel suport i estímul que ha significat per a mi. Amiga en tot moment, font de crítiques constructives que ha posat repetides vegades al text la prudència que m'ha faltat, tant en les interpretacions com en la redacció. El mèrit en aquest cas és doble, en combinar, fent equilibris, les seves tasques professionals i les docents amb les d'evitar-me molts errors, així com també per obrir-me els ulls a un Mediterrani immens i apassionant.

En segon lloc, al director accidental de la recerca, el Dr. Joaquín Ruiz de Arbulo, responsable de les meves aproximacions a l'arqueologia clàssica i font inesgotable de bons consells. El tracte i la confiança que sempre m'ha donat han permès que la interpretació s'atreveixi en algun moment cap a opcions gens convencionals.

Al Sr. Maties Soler, director del Museu Comarcal de la Conca de Barberà, entusiasta amb el treball i obert, ell i la seva institució, a qualsevol consulta i visita. L'agraïment en aquest cas té molts camps on esplaïar-se: debat, confiança, ganes de treballar, ganes de veure publicat l'estudi, facilitats per a la publicació, etc.

A la Dra. Isabel Rodà i a la Dra. Maria Carme Belarte, per haver cregut en aquest treball i haver considerat que l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica també havia de promoure aquesta publicació.

A la Dra. Enriqueta Pons, per les llargues converses sobre el món funerari en general i més particularment el del trànsit entre el bronze final i la primera edat del ferro a Catalunya. Gràcies per ensenyar-me el valor de la perseverança i el de la passió cap a una feina i una manera d'investigar.

Als amics X. Lois Armada, Raúl Balsera i «Sami» Sardà, per les discussions i comentaris sobre diferents aspectes de la protohistòria. El treball és en bona mesura deutor d'aquests llargs diàlegs. A més, l'aparell dels recopiatges i dibuixos del material ceràmic per ordinador es deuen a la cura del Raúl Balsera, que ha resolt amb èxit aquesta important part del treball.

Al Sr. Ramon Raurich, del Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí, per les facilitats a l'hora de consultar els materials de la necròpolis dipositats en la seva institució, així com diverses fotografies. El mateix puc dir del Sr. Antoni Carreres, que ha confiat en mi per participar en diferents iniciatives d'estudi de la Conca de Barberà durant la protohistòria.

Especialment significatius són els agraïments als col·laboradors que han participat en l'estudi analític de certs aspectes de la necròpolis per donar d'aquesta manera una visió completa tant de l'estudi de la necròpolis com dels seus materials. Em refereixo a la Dra. Bibiana Agustí, responsable de l'estudi de les restes antropològiques, i al Dr. Ignacio Montero, que ha realitzat l'anàlisi metal·logràfica de diferents objectes de bronze.

Vull destacar també el Sr. Ramon Vidal, descobridor de la necròpolis de Milmanda, que va donar la pràctica totalitat dels materials al Museu Comarcal de la Conca de Barberà i al Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí, així com l'arxiu fotogràfic de les diferents fases de la descoberta i recuperació dels materials, que han resultat la base de l'estudi que aquí es presenta.

D'altra banda, han estat molts altres els que d'una manera o altra han participat amb comentaris i reflexions en el desenvolupament del treball, fet que ha permès evitar-me alguns errors i enriquir el resultat final: el professor Emili Junyent, el professor Fernando Quesada, la Dra. Aurora Martín, la Marta Santos, el Dr. Jaime Vives, el Dr. Michael Blech, el Dr. Pierre Moret, el Grup d'Investigació Prehistòrica (GIP-UdL), Josep Lluís Ribes, Mariona Valldepérez, Maria del Mar Villalbí, Rafel Jornet i Dani López.

Així mateix, a l'equip de la biblioteca del Museu d'Arqueologia de Catalunya de Barcelona, format per Míriam Gázquez, Elena Pons i Minerva Galván, per la seva constant col·laboració.

He reservat els darrers agraïments a les persones que sempre he tingut i tinc al costat, els que han sofert el treball i han sabut donar-me en tot moment l'ajut, els ànims, l'afecte i la paciència convenients. Per tant, és a la meua família, en especial als meus pares i a la Georgina, a qui dedico aquest llibre, sense els quals aquest treball no s'hauria aconseguit.

Antecedents: la troballa

La descoberta de la necròpolis va ser, com en tants altres casos, fruit de la casualitat. L'any 1975 el propietari de la finca, el "Sr. Suca", va tallar una part del bosc que cobria el turó sobre les seves terres i va començar a llaurar el terreny per tal de fer-hi una plantació d'ametllers. La finca es va començar a artigar i aleshores es van documentar les primeres ceràmiques (Ramón 1989, 123). La primera d'aquestes ceràmiques, una "àmfora" segons el propietari, va aparèixer sencera i ell mateix la va trencar per tal de veure si hi havia monedes a l'interior.⁴ En els mateixos treballs, es va trobar, posteriorment, una altra urna que també va ser destruïda per tal de trobar-hi algun "tresor". Però no va ser fins a la troballa de tres urnes que van aparèixer seguides quan el propietari va cridar l'atenció d'altres persones per saber què era el que apareixia. Aquestes persones ho van comentar a un afeccionat local a l'arqueologia, Ramon Vidal, que es va encarregar de la recuperació i extracció, durant gairebé un any sencer, de la totalitat dels materials que actualment conformen el cos documental del jaciment.

Segons el propietari dels terrenys, Ramon Vidal va documentar un total de vuit olles, a les quals hem d'afegir les troballes anteriors. A pesar que ens trobem davant d'una recuperació de materials, després d'una destrucció, hem d'agrair la intuïció que va permetre a Vidal documentar fotogràficament algunes de les troballes que ell mateix va efectuar,⁵ així com per respectar l'associació dels ossos amb les seves corresponents urnes.⁶ Després d'aquest fet, la necròpolis va romandre

inèdita per a la investigació durant anys, fins que va arribar la notícia d'aquest jaciment, per via indirecta, a Maties Soler, del Museu Comarcal de la Conca de Barberà, que va investigar on havien anat a parar els materials recuperats en el jaciment i va aconseguir que entre els anys 1984 i el 1987⁷ es donessin en la seva totalitat al Museu Comarcal de la Conca de Barberà i al Museu de la Cova de la Font Major,⁸ la qual cosa en va permetre un estudi científic. Actualment, el registre fotogràfic i el registre material del dipòsit no coincideixen, falten algunes peces singulars la localització de les quals es desconeix.⁹

La necròpolis de Milmanda no gaudeix d'una bibliografia abundant. La manca d'un registre científic i d'un estudi detallat han dificultat, sinó impedit, que es coneguin els contextos i materials que conformen el seu conjunt. La primera publicació sobre Milmanda (Ramón 1989) es va centrar principalment en l'arribal corintí (Ramón 1989, 131), tot i presentar sumàriament les circumstàncies de la troballa i recollir algunes de les explicacions del descobridor. Entre aquestes descripcions, cal destacar diverses associacions de materials i la descripció d'una estructura funerària tumulària¹⁰ (Ramón 1989, 124-125).

A aquest primer estudi, el va succeir un buit de publicacions i d'investigació, possiblement justificat pel caràcter local de la primera publicació i la poca difusió i accés que es podia tenir. Va ser l'any 1995, amb la publicació d'un treball monogràfic sobre el món funerari,

4. Segurament, el motiu pel qual l'urna va aparèixer sencera devia ser el seu rebliment de terra.

5. Únicament la tomba de Guerrer, que va motivar la crida al propietari de la finca per poder observar aquesta troballa única.

6. Gràcies a aquest fet, s'han pogut realitzar anàlisis antropològiques dels individus de les urnes a càrrec de la Dra. Agustí.

7. 1986 segons Ramón (1989, 123). No obstant això, en les fitxes de registre del Museu Comarcal de la Conca de Barberà apareixen donacions entre el 1984 i el 1987.

8. Actualment en la subseu: Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí.

9. Es tracta d'un fermall de cinturó i d'una tassa de ceràmica a mà.

10. Aquesta estructura funerària, tumular, no s'observa en les fotografies realitzades per Vidal, tot i que s'intueix. Vegeu el capítol 4.2.

quan la mateixa investigadora va tornar a donar a conèixer una visió general de la necròpolis (Ramón 1995). Aquest cop, però, la descripció no es va centrar en una peça en exclusiva, sinó que va tractar de manera general tots els materials recuperats. Aquesta vegada també es va presentar una descripció de la troballa, però s'hi va afegir la localització dels diferents dipòsits dels materials (Ramón 1995, 107), juntament amb l'existència d'estructures tumulàries, aquest cop segons dades facilitades per Vidal (Ramón 1989, 107).

Recentment, hem realitzat un breu treball sobre la necròpolis que incideix en l'origen d'alguns dels materials i en la seva posició estratègica en una via de pas (Graells en premsa *a*) i un altre sobre l'aríbal corinti (Graells 2006*b*). Aquests són, fins ara, els únics treballs que es refereixen a la necròpolis de Milmanda de manera exclusiva. Tot i que, com ja hem proposat anteriorment, altres treballs s'han desenvolupat a partir de la publicació del segon treball de Ramón (1995).

Aquestes publicacions molts cops han pres la documentació publicada, sense fer-ne crítica ni consulta física dels materials, i es van centrar en primer lloc en l'aríbal corinti (Cabrera 1996, 2000), a causa del seu valor com a única peça d'importació mediterrània de la necròpolis, però també pel seu valor com la suposada importació grega més antiga documentada a l'interior de Catalunya.

Posteriorment, s'ha fet al·lusió a altres elements de la necròpolis, alguns dels quals han estat relacionats amb l'anomenada fase xipriota de la bronziística del Mediterrani centreoccidental de la primera edat del ferro; altres, en canvi, s'han posat en relació amb l'emergència aristocràtica de la primera edat del ferro (o període preibèric), que manifesten d'aquesta manera la importància i riquesa material i d'interpretació de la mateixa necròpolis. En els diferents treballs sobre penjolls paleoibèrics i produccions de tradició xipriota, Rafel es va referir als penjolls d'apèndix esferoïdals, a l'espasa miniaturitzada i als penjolls de bronze amb decoració de soguejats, que es van datar a partir de la cronologia proposada per l'aríbal (Rafel 1997). Més recentment, el fermall de cinturó de dos garfis (Graells 2005*a*) ha format part d'una proposta cronològica i tipològica, que fa servir també com a cronologia de referència la datació de l'aríbal. L'aríbal ha estat repetidament referenciat i destaca la seva inclusió en una dispersió d'aríbals corintis a la península Ibèrica per complementar l'estudi de l'aríbal de la necròpolis de Medellín (Jiménez i Ortega 2004, 86).¹¹ El mateix ha succeït amb l'estudi de les espases miniaturitzades del nord-est de la península Ibèrica



Figura 1. Descoberta de dues urnes en les intervencions de Ramon Vidal. (Foto: MCCB / Ramon Vidal)

(Graells 2007*b*), on s'ha inclòs l'exemplar de Milmanda que es data també a partir de la proposta de Ramón (1989, 133; 1995, 116) per a l'aríbal. La necròpolis apareix àmpliament referenciada en un treball sobre la religiositat a la Cessetània a càrrec de Ros. El penjoll zoomorf ha estat inclòs en un treball sobre la tipologia i cronologia d'aquest tipus de peces en un congrés sobre art ibèric (Graells i Sardà 2005*b* i 2007) tot i que ja abans havia aparegut en un altre treball sobre els penjolls paleoibèrics (Rafel 1997).

Finalment, un cop iniciat l'estudi dels materials, s'ha realitzat un estudi dels fragments de xapa metàl·lica que ha permès identificar diferents elements de vaixel·la metàl·lica (Graells 2005*c* i 2006*a*), així com altres de panòplia defensiva i indeterminada, tot interpretant els materials de Vimbodí en el marc de les produccions i circulacions de béns de prestigi de la Catalunya protohistòrica.

11. Cal destacar que en el mapa de dispersió i en el catàleg que es presenta falta marcar el jaciment de Mianes i el del Mas de Mussols, on és cert que hi ha un aríbal d'imitació, però també hi ha un aríbal corinti.



Figura 2. Recuperació de materials de les intervencions de Ramon Vidal.
(Foto: MCCB / Ramon Vidal)

La tradició funerària: mètode d'anàlisi i reconstrucció

L'anàlisi del ritual funerari és, sens dubte, una de les peces clau per estudiar les diferències i afinitats entre grups culturals o per estudiar les divergències socials dins d'una mateixa comunitat (Bartoloni 1984, 13; D'Agostino i Cataldi 1988, 241; Peroni 1981). La seva reconstrucció és la forma de fer intel·ligibles les dades per interpretar el ritual funerari (Rafel 1985, 13). Normalment, en els contextos funeraris catalans, i més especialment en la necròpolis de Milmanda, les dades s'han de prendre amb una obligada cautela a causa de les nombroses mancances del registre (materials fora de context, recuperacions que han fet afeccionats, excavacions antigues, barreja de materials, etcètera) i a l'escassetat d'evidències que de manera inicial ens ofereix el ritual (Andrés 2003, 13). Amb paraules d'Andrés: "Les variacions rituals detectables són gairebé infinites, ja que cap enterrament és igual a un altre" (2003, 19).

En primer lloc, analitzem les diferents propostes teòriques, a partir de les quals desenvolupem un model de base per sistematitzar les diferents manifestacions que s'han documentat en la necròpolis de Milmanda, que representa al mateix temps un esquema aplicable a la resta de necròpolis de Catalunya.

L'estudi s'organitza combinant i aplicant diferents òptiques d'anàlisi a partir principalment del *modus operandi* de l'etruscologia. Això significa l'estudi i consideració com a part fonamental de qualsevol treball de les restes materials i la documentació arqueològica, amb un fort component de les teories de l'arqueologia clàssica. La combinació d'aquests dos factors (principalment, ja que ens veiem obligats a adaptar-ne d'altres) permet interpretacions de la documentació arqueològica amb una base històrica argumentada mitjançant els textos clàssics. Però també s'ha de con-

siderar i afegir la comparació i l'aplicació de propostes contrastades en àrees diferents. L'aplicació sistemàtica de premisses adequades fora exigeix certa prudència. Diferents àrees impliquen diferents substrats culturals, diferents influències i, en conseqüència, diferents realitats. Però la contrastació dels aspectes bàsics d'aquestes propostes pel que respecta al territori català permet una lectura que posa en relació el discurs interpretatiu de l'evolució de la protohistòria catalana amb un marc més ampli, el Mediterrani. La Catalunya protohistòrica presenta una complexitat cultural basada en els diferents substrats i particularitats locals.¹² Això provoca que fins i tot algunes de les propostes que són aptes per a la zona de Lleida no ho siguin per a l'Empordà o per al Baix Aragó i viceversa. D'aquesta manera, el primer nivell d'anàlisi ha de ser la realitat amb la qual volem contrastar les nostres hipòtesis de partida: diferents grups amb una identitat cultural diferenciada, però parcialment comuna, que es manifesta de forma similar.

Aquest moment, la protohistòria, és el de l'eclosió de les relacions comercials per tot el Mediterrani. S'inicia aquest procés durant l'edat del bronze final i es consolida en la primera edat del ferro amb el tràfic d'idees i el contacte constant entre comunitats en diferents estadis d'evolució cultural i d'estratificació social. Tots aquests fenòmens comporten una reducció de les distàncies i permeten d'aquesta manera canvis d'estructura social que tendeixen a igualar personatges de diferents grups i cultures, amb la característica d'estar en una posició socialment destacada en les seves respectives comunitats. La confirmació es troba en la celebració d'autèntics banquets en tot tipus de territoris, grecs i bàrbars,¹³ però també en el llenguatge comú d'uns rituals fune-

12. Vegeu Junyent 2003; Sanmartí 2001, 2003 i 2004.

13. Sobre la problemàtica del *symposion* en contextos no grecs, vegeu Dentzer 1984; Graells 2004, 2005c, 2006b; Murray 1988; Valenza-Mele 1980.

raris particulars i en l'ús d'uns símbols del poder quasi estandarditzats.

L'arqueologia de la mort ha sofert un llarg procés evolutiu, tant teòric com pràctic, que es remunta de manera científica al segle XIX, tot i que són nombroses les divagacions dels clàssics a partir de la troballa, mítica o no, de tombes i restes òssies humanes. El procés científic, però, com ja hem avançat, comença al segle XIX, amb una base pseudopsicològica (Torres 1999, 43), que proposava una universalitat de les creences religioses i que va ser adoptat per les propostes antropològiques de Tylor, Frazer i Spencer.¹⁴ Posteriorment, els sociòlegs francesos de l'inici del segle XX van afegir a les teories antropològiques de caire animista les propostes d'una visió més complexa en considerar per primer cop les tombes dins del sistema social. En aquest marc, és Hertz qui per primer cop considera, basant-se en l'antropologia indonèsia, que les tombes poden reflectir diferències segons l'edat, el sexe, etc. i aquesta tendència considera que la mort esdevé un ritu de passatge.¹⁵ A continuació, el funcionalisme, basat en l'obra de Durkheim i desenvolupada per Radcliff Brown i Malinowski va considerar la mort i l'enterrament, d'una banda, com a símbols de pertinença al grup, que actuen així com a elements cohesionadors de la comunitat i, d'altra banda, els considera com una necessitat psicològica de temor.

La *new archeology*, per fi, va donar nom, a partir dels treballs de Saxe i Bindford (1971), al que ara coneixem com a arqueologia de la mort,¹⁶ en desenvolupar la teoria antropològica del rol i proposar conceptes de gran aplicació en l'actualitat, com la identitat social,¹⁷ la relació d'identitat i la persona social.¹⁸ D'altra banda, les teories d'aquests investigadors promulguen la certesa que a partir de l'estudi dels contextos funeraris s'obté la informació bàsica per conèixer la naturalesa de les societats vives.¹⁹ D'aquesta manera, Saxe considera que és en l'enterrament on actuen el major nombre de persones socials del difunt i que la selecció d'aquestes persones correspon a una decisió dels vius (Bradley 1989; Chapa i Pereira 1986, 369; Graells 2004, 62; Ruiz-Zapatero 2004, 294; Saxe 1970; Valenza-Mele 1991, 151). Nosaltres, en canvi, considerem que en la majoria dels enterraments el que es representa és molt regular, amb una preeminència de l'estatus social i del

rol i evidència, a partir del primer mil·lenni, una voluntat d'organització social.

Aquesta opinió coincideix amb la proposta de Bindford (1971), en la qual el grau de variabilitat de les pràctiques funeràries d'un grup humà és directament proporcional a la complexitat de la seva organització social. Així, aquest corrent considerava possible reconèixer l'organització social d'un grup a partir de la diferenciació que presentava en els seus enterraments. És en aquesta tendència quan sorgeixen gran quantitat de nous enfocaments per a l'estudi de la societat a partir del registre funerari. Hi destaquen els treballs de Braun (1979) sobre la teoria de l'anàlisi de les pràctiques funeràries com a indicadors socials, Tainter (1978) i la despesa d'energia per als ritus i estructures,²⁰ Goldstein (1981) i l'estructura espacial de les necròpolis, o O'Shea (1984), que avalua els processos arqueològics que porten a la formació del registre arqueològic de les necròpolis, l'elecció social sobre l'aixovar, la conservació diferencial, les alteracions postdeposicionals, etc.²¹

Per avaluar la major part dels plantejaments de l'arqueologia de la mort, ha estat determinant la perspectiva desenvolupada per l'arqueologia britànica, amb les premisses de l'arqueologia postprocessual (Hodder 1982 i 1986). Aquesta arqueologia basa els treballs principalment sobre una acceptació àmplia de la cultura material i el seu valor semàntic, al marge de l'utilitari, que comporta l'anàlisi i reconstrucció del codi simbòlic específic de cada comunitat, fet que impossibilita unes lleis universals de comportament, tot i que permet uns processos determinats històricament (Iaia 1999, 9). El rol simbòlic en l'expressió del registre ens enfoca vers una estructuració més profunda. Els reflexos socials no responen a una mera imitació de la societat dels vius en l'estructura dels morts. Parker Pearson (1982), basant-se en aquests principis, estableix tres proposicions per tal d'anàlitzar aquesta subjectivització:

- El simbolisme existent en la comunicació ritual no respon necessàriament a les relacions de poder entre els vius, sinó precisament a una idealització d'aquestes mateixes relacions de poder.

- Les relacions entre els vius són relacions de supremacia i de subordinació. Per tant, aquestes relacions són utilitzades per la societat dels vius en la societat dels

14. Per a un debat sobre les teories proposades per aquests autors, vegeu Torres 1999, 43.

15. Teoria matisada per Van Gennep i acceptada per la immensa majoria de la comunitat científica.

16. En l'obra de Chapman, Kinnes i Randsborg 1981: *The archaeology of death*.

17. Entesa com la posició social o estatus de què gaudeix un individu (Jiménez 1996, 28).

18. Entesa com la selecció de les identitats socials en el moment de representar el personatge, en aquest cas el difunt. Per a un debat sobre aquests termes, vegeu Jiménez 1996, 28; Llull i Picazo 1989, 9-10.

19. Aquesta afirmació ha donat peu a un enorme debat que ha generat sens dubte l'evolució d'aquesta subdisciplina. Avui dia, és impensable basar l'anàlisi de l'estructura social exclusivament en els contextos funeraris, tot i que aquets continuen aportant la major quantitat de dades.

20. Directament relacionat amb la seva posició en l'estructura jeràrquica. Aquesta proposta ha estat repetidament criticada per les mancances empíriques i la poca viabilitat per ser contrastada en base arqueològica. Fins i tot Tainter va lamentar aquesta mancança (1978, 128).

21. Per a un debat sobre les teories d'aquests autors, vegeu Cuzzo 2003; Torres 1999.

morts per tal de justificar aquesta relació de domini. S'usa el passat per reafirmar l'estatus present.

– El paper dels morts canviarà probablement amb el canvi d'orientació del poder, en dirigir-se cap a noves posicions socials.

Aquests plantejaments deixen de banda els neopositivistes de la *new archaeology*, que proposen les associacions de materials en contextos funeraris com un reflex de la posició social dins de la comunitat. En canvi, els preceptes postprocessuals aconseguen identificar l'estructura social a partir de com va quedar fossilitzada en l'imaginari de cada comunitat. Aquesta vessant ha estat reconeguda com a arqueologia simbólicocontextual (Bietti-Sestieri 1992a; Bietti-Sestieri i De Santis 2003; Iaia 1999).

Aquesta tendència interpretativa ha estat emprada en contextos especialment rics en dades, que corresponen normalment a moments pròxims a períodes històrics i que aprofiten el registre arqueològic juntament amb les abundants fonts literàries i les diferents iconografies (Bartoloni 2003; Morris 1987 i 1988; Snodgrass 1982 i 1988; Torelli 1993). L'aplicació d'aquests plantejaments en contextos protohistòrics peninsulars sembla temerària. Però en contra del que es pugui considerar a priori, són absolutament aptes si s'aplica la metodologia amb rigor. És cert que els contextos funeraris del nord-est peninsular no són ni abundants ni particularment rics, ni tan sols en coneixem bé la cultura material, però és possible valorar alguns conjunts, en els quals les associacions, les estructures i fins i tot alguns dels materials que integren els aixovars permeten desxifrar aspectes del codi simbòlic que va regir aquestes comunitats.

Aquesta valoració s'ha de fer sempre condicionada a la repetició de casos en contextos prèviament analitzats amb preceptes simbólicocontextuals i a la seva aplicació en funció del context en què ens trobem. Així, la repetició d'accions, fossilitzades en el registre material de les tombes d'una mateixa necròpolis permet llegir unes normes o patrons que caracteritzen aquella societat, que s'han anomenat temps llargs (O'Shea 1996) i que permeten distingir rols i estatus diferenciats (Ruiz-Zapatero 2004, 294).²² En qualsevol cas, la valoració de la riquesa i l'establiment d'estatus a les tombes pel que fa al nombre de peces dels aixovars i la raresa o no de les peces que els conformen ha estat àmplia i justificadament criticada. Tot i proposar-se el valor del metall com a fet diferencial, no és suficient explicació per comprendre el diferent nombre de vasos ceràmics o altres associacions que, a priori, semblen inconnexos.²³

És aquí on entra el concepte de símbol. S'ha de distingir entre senyal i símbol, ja que el primer ofereix un missatge específic que pot ser establert convencionalment, però el símbol, en canvi, respon a una raó per la

qual és adequat de manera particular i implica una noció abstracta per representar nocions com poder, solidaritat del grup, autoritat política o familiar, etc. És en aquesta funció de representació de valors socials on es relaciona el símbol amb els contextos funeraris com a vehicles que regeixen la concepció de l'organització social (Jiménez 1996, 27, n. 31). Després d'aquest complex panorama d'enfocaments, la proposta de Pader (1982, 34-35) constitueix un treball pioner que combina una proposta de base teòrica per analitzar el ritual funerari i interpretar els símbols que hi apareixen:

– Que hi ha una relació intrínseca entre ideologia, acció i cultura material, que no ha de ser entesa solament com a influència de l'acció social i de la ideologia.

– Que els signes no són arbitraris, sinó adequats per al seu context d'ús.

– Que la forma i el contingut són inseparables. El contingut solament pot ser entès en termes d'acte comunicatiu del qual és una part integrant.

– Que el conjunt d'objectes o la seva combinació depèn del context.

– Que la selecció d'un objecte concret i el fet que sigui utilitzat d'un mode específic a vegades és un factor que cal retenir.

– Que l'ús i la distribució de l'espai són una important forma de categorització del món.

D'aquesta manera, i d'acord amb la proposta formulada i la de D'Agostino (1977, 81), l'extrapolació dels casos més significatius comporta el risc d'incórrer en generalitzacions innecessàries i, per tant, s'han d'analitzar primer els contextos on es troben aquests símbols per tal de poder valorar-los adequadament.

L'intent d'aprofitar al màxim les dades que ofereix el registre funerari ha portat a l'elaboració de diferents propostes de reconstrucció i anàlisi. Aquí es recullen una sèrie de propostes que hem considerat interessants i que conformen la base de la nostra posició, deixant en darrer lloc l'esquema resultant i els resultats obtinguts. El treball de Rafel (1985) va suposar el primer intent de reconstrucció del ritual funerari per a necròpolis d'incineració en el context peninsular, en veure la necessitat de comprendre i aprofitar les dades del registre per facilitar la lectura dels contextos. El treball va incidir principalment en les necròpolis d'incineració, a pesar que molts dels aspectes tractats són aplicables a la reconstrucció del ritual funerari inhumatori. El fet de no definir un esquema, sinó dur a terme una exhaustiva recerca i aprofundiment en certs elements que es poden documentar en el ritual, ha dificultat la descripció d'un model basat en aquest treball que fonamentalment distingeix aspectes referents als diversos aspectes de la incineració, tipus d'incineració, recollida i deposició de les restes.

22. Aquesta afirmació, però, ha rebut moltes crítiques que posen en dubte la correlació de les tombes (aixovars, estructures i aproximacions que se'n desprenen) per mesurar la diferenciació social.

23. Per a un debat més ampli, vegeu Ruiz-Zapatero 2004, 294-295.

Posteriorment, la proposta de Quesada (1989a, 132) per a la necròpolis del Cabecico del Tesoro, revisada posteriorment i reutilitzada per Cerdeño i Pérez (1993, 60, quadre 4) per a la necròpolis de Sigüenza, distingeix quatre camps principals per a l'organització de l'enterrament:

1. moment del ritual;
2. tipus d'acció;
3. reflex en el registre arqueològic;
4. dades específiques utilitzables a Sigüenza.

Cada camp se subdivideix posteriorment en altres particulars. L'aspecte interessant d'aquesta proposta és la valoració de cada pas del ritual en funció de si pot ser identificat a partir del registre arqueològic i en la mateixa necròpolis en estudi. Per tal de determinar aquests tipus d'accions, s'han combinat dos tipus de dades, unes de base historiològica (filohomèrica),²⁴ i unes altres estadísticoquantitatives i analíticoespacials.

En canvi, la proposta de Bentini i Neri (2002, 29-30) per a la tomba 89 de la necròpolis Lippi de Verrucchio, que reelabora el model de relacions entre accions rituals i evidències arqueològiques de Boiardi i Von Eles (1997, 29), redueix els camps en anàlisi i estableix una relació causa-efecte entre les accions i les evidències que poden presentar. Aquesta hipòtesi reconstructiva, amb una base molt més teòrica, és de fàcil lectura i aplicació en qualsevol context. Es valoren tots els passos lògics del ritual i afegeix complexitat als estadis que tenen correspondència amb el registre arqueològic.

La reconstrucció del ritual funerari de la necròpolis de Milmanda parteix dels ja coneguts problemes de desconeixement d'associacions de materials, d'estructures i dels tipus de deposicions. Aquest fet obliga a haver de realitzar l'aproximació a aquesta reconstrucció, d'una banda, segons particularismes com els tipus de materials, l'estat en què es troben i el registre fotogràfic i, de l'altra, basant-se en generalismes com preceptes històrics, lògics i derivats dels paral·lels.

L'organització de l'esquema que proposem es divideix en tres apartats, que repeteixen una idea diacrònica (d'allò primer a allò darrer). Aquestes divisions es presenten en funció dels estadis en què es divideix el ritual funerari (predeposicional, deposicional i postdeposicional), les activitats o passos que conformen el ritual i, finalment, les evidències (descrites de forma sumària) que es poden reflectir en el registre funerari. A aquest diagrama explicatiu del ritual funerari, hem d'aplicar-li una sèrie de restriccions i matisos amb vista a poder aprofundir en el seu ús. La reconstrucció del ritual funerari a partir dels materials recuperats suposa distingir entre factors que ens apareixen reflectits en els materials (moment anterior a la seva amortització; moment de l'amortització), que s'han de relacionar amb el tipus i funció de material i el tractament que han rebut. D'aquesta manera, per tal de reconèixer els indicadors de rol o estatus, la primera distinció que hem de fer és l'aplicació funcional i simbòlica de cada tipus: vestuari, símbols d'estatus, ofrenes, objectes rituals/ritualitzats.²⁵

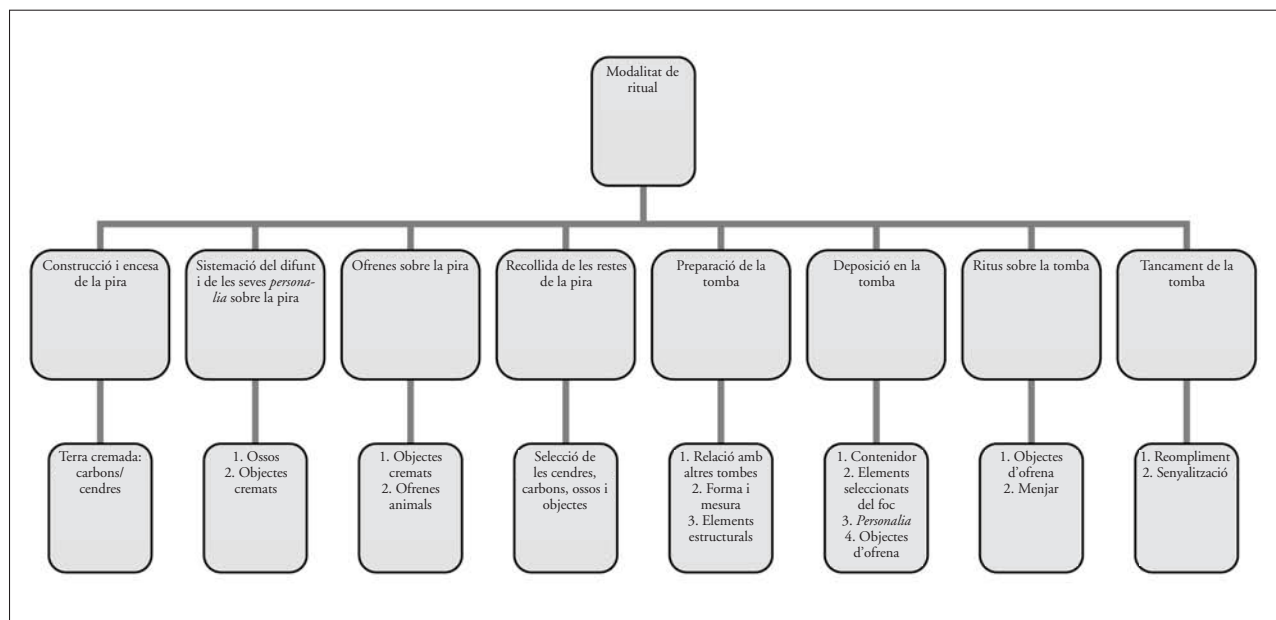


Figura 3. Reelaboració de l'esquema de reconstrucció d'accions rituals referents a la tomba 89 de la necròpolis Lippi de Verrucchio (Bentini i Neri 2002: 29, fig.12). Aquesta reelaboració permet aplicar l'esquema a l'estudi de la globalitat de tombes de la Catalunya protohistòrica.

24. Com queda ben exemplificat mitjançant la comparació de les dades del registre arqueològic amb la descripció dels funerals de Patrocle.

25. Creiem que no cal aprofundir més en els grups, ja que l'objectiu és determinar les grans famílies que permetran la repetició mimètica del ritual.

En els casos que he presentat d'intents de reconstrucció del ritual funerari, la identificació dels moments es relaciona intrínsecament amb el registre material que es desprèn de les tombes. En molts casos, hem de lamentar la manca d'interès que han despertat alguns dels materials provinents de necròpolis que no han aparegut en tombes fiables o contextos excavats pels investigadors moderns. És cert que no es poden prendre de la mateixa manera, però és indubtable que els materials apareguts en contextos superficials o remoguts de necròpolis corresponen al seu mateix registre i que no hi són per atzar, sinó que molt probablement van intervenir d'alguna manera en algun ritual funerari. L'observació, l'estudi i la interpretació d'alguns d'ells poden permetre reconèixer pautes del ritual funerari que sense aquests elements ens serien en molts casos desconeguts. No cal dir que en els casos de les necròpolis com la de Milmanda, on la pràctica totalitat dels materials van aparèixer fora de context o sense associacions fiables, cal aprofitar les dades dels materials per reconstruir els actes que van succeir. Així, desenvolupar un esquema que permeti relacionar els materials amb els diferents moments i actes del ritual funerari esdevé una necessitat.

L'esquema es divideix en tres moments que marquen el desenvolupament del ritual funerari, que es defineixen i se succeeixen de manera lògica i diacrònica (estadis predeposicional, deposicional i postdeposicional). Dins de cada estadi, es relacionen un seguit d'actes físics i intangibles que segueixen una seqüència i que es reconeixen pel tipus, l'estat i la posició dels elements que participen en la seva consecució.

A. Estadi predeposicional: és el període de temps comprès entre la mort del personatge i el moment en què es diposita dins de la tomba.

A.1. Els actes que s'engloben en aquest arc temporal s'inicien amb la mort del personatge. El seu cadàver serà preparat, pràctica que no acostuma a deixar evidències clares en el registre arqueològic. Així per exemple hi ha la *lavatio*, coneguda pels textos clàssics i les representacions pictòriques sobre ceràmiques gregues, però únicament documentable amb la recerca analítica de fitòlits i altres elements. En canvi, altres tipus de preparació

dels cadàvers permetrien observar-ne les evidències de la seva pràctica visualment. El cas de l'exposició a l'aire lliure per procedir al descarnament, mitjançant aus rapinyaires, o la putrefacció es pot trobar reflectida en les agressions rebudes sobre els ossos per al primer cas i en la presència de restes animals pròpies de fenòmens de putrefacció i descomposició de restes orgàniques.²⁶

A.2. El següent pas és el de la preparació i construcció de la pira, les característiques de la qual s'evidencien per la forma de l'*ustrinum*.²⁷ Les restes de l'*ustrinum* fossilitzen la forma de la pira mitjançant la rubefacció de la terra, que presenta una major intensitat de temperatura en la part central. L'anàlisi micromorfològica permet saber les temperatures assolides en la combustió del cadàver. Pel que fa a la preparació de la pira és interessant comparar les restes antropològiques provinents dels paquets de cendres o d'ossos del difunt amb estudis de paleovegetació²⁸ per tal de poder aproximar-nos al coneixement de l'imaginari, aspectes de selecció de determinats tipus de llenya en funció d'estatus o sexes i, molt possiblement, també a diverses activitats econòmiques (Fernández i Costa 2004, 349).

A.3. Seguidament, la sistematització del difunt sobre la pira. Cal dir que la posició del difunt és difícil de reproduir, si bé en algunes tombes on s'ha realitzat la cremació del cadàver²⁹ permeten hipotetitzar la posició del cos a partir de la distribució de les restes. Aquest fet és summament estrany i a Catalunya troba el seu cas extrem en el túmul del Tancat de Seròs.³⁰ Però aquesta sistematització del difunt sobre la pira pot ser presa des d'una òptica diferent, a partir de la documentació dels ossos cremats (que permetran saber segons la coloració la temperatura assolida i per tant una aproximació al tipus de pira, al temps de contacte amb el foc, etc.) i especialment de les *personalia* cremades i barrejades amb els ossos del difunt. Aquestes corresponen a objectes que van ornamentar les vestimentes i l'aspecte del mort durant la cremació i corresponen a objectes d'ornament personal³¹ o a indicadors de rol i d'estatus social.³²

A.4. Posteriorment, la combustió en el mateix foc d'ofrenes al difunt, com reflecteixen vasos ceràmics que han rebut l'acció del foc (Rafel 1985, 20), així com tam-

26. Vegeu l'estudi antropològic de l'urna 11.

27. Sobre diferents aspectes de la construcció dels *ustrina*, vegeu Rafel 1985, 18-19; Vázquez 2000, 94-95.

28. Tomba 3 de l'àrea A/B de Puig des Molins: *Pinus halapensis* i *Prunus domestica* (Fernández i Costa 2004, 348); tomba 9 de Can Partit: *Pinus halapensis* (Fernández i Costa 2004, 348); tomba 15 de Can Partit: *Pinus halapensis* (Fernández i Costa 2004, 348); tomba 12 de Cabezo Lucero: *Pinus halapensis* (100% de la mostra); tomba 16 de Cabezo Lucero: *Pinus halapensis* (89,4%) i *Juniperus sempervirens* (10,5%); tomba 18 de Cabezo Lucero: *Pinus halapensis* (37,7%) i *Populus Sempervirens* (62,2%); tomba 23 de Cabezo Lucero: *Pinus halapensis* (100%); tomba 24 de Cabezo Lucero: *Pinus halapensis* (100%); tomba 25 *Pinus halapensis* (100%); tomba 31 de Cabezo Lucero: *Pinus halapensis* (100%); tomba 32 de Cabezo Lucero: *Pinus halapensis* (100%); tomba 39 de Cabezo Lucero: *Pinus halapensis* (87%) i *Juniperus sp* (13,3%); tomba 46 de Cabezo Lucero: *Pinus halapensis* (100%); tomba 47 de Cabezo Lucero: *Pinus halapensis* (100%); tomba 51 de Cabezo Lucero: *Olea Europea* (100%); tomba 53 de Cabezo Lucero: *Pinus halapensis* (100%); tomba 60 de Cabezo Lucero: *Pinus halapensis* (97%) i *Juniperus sp* (3%); tomba 62 de Cabezo Lucero: *Pinus halapensis* (96%) i *Juniperus sp* (4%); tomba 69 de Cabezo Lucero: *Juniperus sp* (100%). Grau (1993) va fer les anàlisis per a la necròpolis de Cabezo Lucero.

29. Els dipòsits primaris segons la nomenclatura de Rafel (1985).

30. Amb un elevat nombre de personatges en estat de mitja cremació (Gallart i Vives 1984).

31. Torques, arracades, braçalets, fibules, agulles, botons, etc.

32. Armes i elements de panòplia militar metàl·lica.

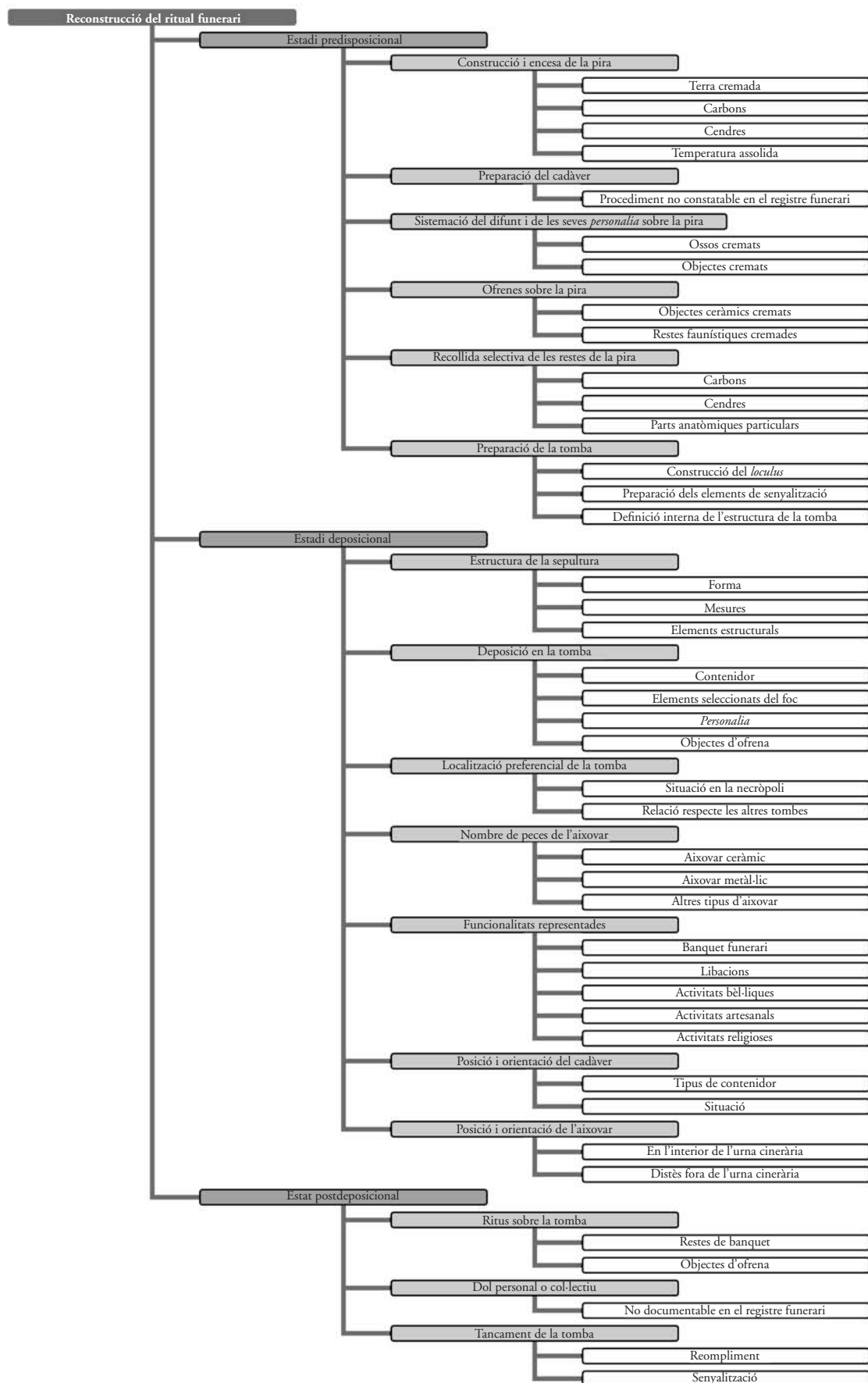


Figura 4. Esquema de reconstrucció del ritual funerari.

bé restes òssies animals cremades, que evidencien la seva presència en el moment de combustió de la pira. Recordem que en els funerals de Patrocle s'ofereixen en honor del difunt una quantitat important d'animals que es llencen sobre la pira. Així, es poden considerar ofrenes càrnies sobre la pira les restes òssies que presentin senyals de foc intenses, ja que, com veurem posteriorment, altres tipus d'ofrena càrnia no presenten traces d'haver estat sotmeses al foc i altres es presenten molt subtils, fet que permet interpretar-les com a restes de banquets.

A.5. Després de la cremació, té lloc la recollida selectiva de les restes de la pira (González-Prats 2002, 228; Vázquez 2000, 93), que consisteix en la selecció dels ossos i dels elements personals del difunt. Però no segueixen un patró homogeni, ja que en alguns casos se seleccionen les parts del difunt, tot deixant part de les restes en els citats *ustrina*, fet que provoca posteriorment confusions a causa de la recollida en incineracions posteriors de parts anatòmiques repetides. Sembla clara en aquest moment la celebració d'una *lavatio* (Virg. *En.* VI, 226-228; Tibul III, 2, 19), documentada amb la completa absència en l'enterrament de carbons, pedres cremades i terra negra, evidències de la separació de les restes humanes de les restes de la combustió un cop finalitzada la cremació (Fernández i Costa 2004, 356; González-Prats 2002, 228).³³ Tot i la suggerent proposta heroica de Virgili (v. *supra*) que poguessin ser rentats amb vi, el cas és que en l'actualitat no es disposa d'analítiques de fitòlits de les restes òssies que puguin determinar la naturalesa d'aquest rentat. La selecció d'aquestes restes es disposa dins d'un recipient contenidor³⁴ o s'embolcalla amb algun teixit.³⁵ Cal descartar com a explicació única o automàtica, per a les tombes sense urna cinerària o amb les restes de la cremació dipositades al terra, una recollida i vessament de les restes dins dels *loculi*, sense cap tipus de contenidor ni preparació, sinó que molt probablement es devia recollir dins d'algun recipient en material perible. Com ha estat proposat per diverses tombes de la necròpolis alacantina de les Moreres (Crevillent), es tracta d'algun teixit (González-Prats 2002, 228), tot i que es coneixen també enterraments dins altres materials peribles com cistells de cànem o vímet (Cintas 1950),³⁶

que es conservarien únicament en condicions especials d'humitat i temperatura, l'ús dels quals s'hauria de considerar en altres contextos mediterranis.

A.6. La preparació de la tomba és l'últim estadi d'aquest bloc predeposicional. L'excavació del *loculus*, la construcció d'una estructura tumulària o la reobertura d'una tomba anterior donen peu al moment en què es van dipositar les restes de l'enterrament en la tomba. En la majoria de casos, la preparació de la tomba no sembla una feina complicada per ser preparada en un espai curt de temps. El mateix es pot proposar per a algunes estructures tumulàries de petites dimensions i complexitat moderada, però hi ha una sèrie d'aquestes construccions que van implicar un important esforç humà: tombes monumentals com la tomba 1 de la necròpolis Maries del Coll del Moro de Gandesa (Rafel 1989), la tomba 2 de la necròpolis de la Colomina (Ferrández *et al.* 1991) o estructures realitzades amb tovots (necròpolis del Cabezo de Ballesteros a Épila, necròpolis del Castillo, necròpolis de Castellones de Ceal) o pedres megalítiques, com algunes de les tombes del Baix Aragó (Rafel 2003).

Aquestes construccions impliquen un temps que creiem que comença a comptar a partir del moment de la mort del personatge per al qual va dirigida la tomba, ja que en cas contrari, on s'aprofités un remanent de tombes buides, es trencaria la possibilitat de lectura de relacions entre estructures i personatges. Així, el temps que transcorre entre el moment de la mort i la finalització de la tomba pot requerir alguns dies, dels quals ens és impossible tenir constància històrica i únicament es poden fer aproximacions de caràcter especulatiu. Com s'ha demostrat diverses vegades, la recollida de les restes de la pira es feia sense esperar que es refredés, cosa que provocava processos de soldadura entre els ossos i les parets dels vasos, processos de destrucció de les urnes per excés de temperatura o processos de rubefacció de les parets internes de la tomba (Rafel 1985, 21). Tot això indica que les cremacions i els tancaments de les tombes eren un fet quasi continu. Així, si la cremació es feia poc abans de la clausura de la tomba, els casos en què s'espera per a la construcció com es poden demostrar? Una opció, registrada en una incineració de Milmanda,³⁷ és

33. Rafel va documentar dipòsits amb les restes garbellades (Rafel 1985, 21). Ritual documentat a Setefilla, Frigiliana i algunes tombes de Castellones de Ceal, mitjançant el garbellat i rentat (Aubert 1975, 155), a Cabrera de Mar (Barberà 1968, 149), i també a Rachgoun i a Cabezo Lucero.

34. Ceràmic, metàl·lic (Verger 1997) o en material perible (Rafel 1985, 22).

35. *Il.* XII, XXIII-161-257. Amb exemples en tres tombes de la necròpolis de Galera (sense número i tomba 64 de la zona III) embolcallades en un teixit de cànem; restes de teixit de lli en la incineració 81 de l'Albufereta (Castro 1984; Figueras 1956, 61; Rafel 1985); Cigarralejo, incineracions 200 i 207, ambdues amb restes de lli (Castro 1984; Cuadrado 1968; Rafel 1985); Tossal de Manises, incineració 81, amb restes de tela i lli (Castro 1984); Castillejo de la Romana incineració 80, amb restes de lli en la tapadora (Castro 1984); tomba de Lusehof (Voldtofte): incineració en urna metàl·lica amb els ossos dins d'un teixit (Verger 1997, 225); tomba d'Oss: incineració en urna metàl·lica amb els ossos dins de tres embolcalls de diferents teixits (Verger 1997, 228); tomba de la Ronce: incineració en urna metàl·lica, amb els ossos dins d'un teixit (Verger 1997, 231); tomba de Pomassada: incineració en urna metàl·lica, amb els ossos dins d'un contenidor possiblement de cuir (Verger 1997, 233); diverses tombes de Pithecoussai i de Lefkandi; etc.

36. Tomba 18 de la necròpolis de Junon (Cintas 1950, 295, fig. 43).

37. Vegeu el capítol 8.

la troballa de petits gasteròpodes presents normalment en inhumacions, fet que podria indicar una llarga exposició i un avançat procés de putrefacció.

B. Estadi deposicional: és el període de temps que comprèn des del moment de la deposició del difunt fins al tancament de la tomba.

B.1. Les dimensions de la tomba, la forma i els elements estructurals donaven un paisatge uniforme i particular a cada necròpolis, les quals, com ja hem presentat en un altre treball, es caracteritzen per compartir un mateix ritual funerari, que adquireix i pren valor a partir de la repetició d'actes regulats per lleis que varien en cada societat. Cada comunitat organitza les seves necròpolis d'acord amb necessitats i motivacions pròpies. D'aquesta manera es pot creure que cada necròpolis té un codi propi que permet la repetició normal de les estructures, però que qualsevol variació en aquesta norma ha de ser interpretada com una voluntat expressa de distinció social pel simple fet que trenca la relació amb la tradició de la comunitat (Graells 2004, 63). És necessari advertir que les dimensions de les tombes dins d'una necròpolis reflecteixen de manera intensa la significació social del personatge que s'hi enterrava. Aquesta afirmació és lògica si es parteix del fet que no tot l'espai és necròpolis, sinó que les sepultures es concentren en punts que les comunitats que les van utilitzar van considerar oportuns, en funció d'aspectes físics i simbòlics de caràcter sacre. D'aquesta manera, i més accentuat amb les mostres de superposició de tombes, l'ocupació de la superfície és directament proporcional a la posició dins de l'escala social.

B.2. La deposició dins de la tomba, tant de l'urna com de la resta d'elements que conformaran l'aixovar, és un acte que ha de ser considerat intencional, no casual ni arbitrari, sinó determinat (Andrés 2003, 17; Chapa i Pereira 1986, 369; Graells 2004, 62; Valenze-Mele 1991, 151). Aquesta afirmació implica una relació dels elements amb el difunt, amb el seu estatus, amb el seu rol, amb la seva comunitat i en alguns casos també amb el sexe i l'edat. La deposició en la tomba de vasos ceràmics i de vasos ceràmics i metàl·lics no és aleatòria, sinó que presenta uns patrons que cal interpretar.³⁸ Contenidor, elements seleccionats del foc, *personalia* i objectes d'ofrena organitzen i estructuren les dades a llegir, les quals, com ha quedat patent en diversos conjunts, demostren una important relació entre ells. Al mateix temps, la caracterització d'aixovars a partir dels materials que els conformen permet identificar grups

socialment emparentats, estatus diferenciats, pertinença a comunitats diverses, etc.

B.3. En l'anàlisi espacial ens fem ressò de la posició de la necròpolis i de les tombes aïllades, però la localització de la tomba dins de la necròpolis pot indicar diferents relacions socials. Les tombes agrupades,³⁹ la situació topogràfica, la superposició de tombes, etc. són dades d'enorme interès, ja que poden reflectir el cas dels agrupaments, comunitats emparentades (Toledo i Palol 2006) o relacions de dependència de caràcter clientelar o de propietat (esclavitud, matrimoni, etcètera). La situació topogràfica pot reflectir una posició social determinada dins la piràmide social, entre d'altres hipòtesis, o el cas de la superposició de tombes pot ser un reflex de la densitat de la població que tenia accés a les necròpolis, així com també podria evidenciar l'existència d'uns límits concrets de la necròpolis i, per tant, la necessitat de superposar estructures.⁴⁰

B.4. El nombre de peces que conformen l'aixovar ha estat durant molts anys una de les dades més importants amb vista a valorar la riquesa del personatge de la tomba en qüestió (Wells 1988). Aquestes dades moltes vegades han volgut ser comparades de manera global, cras error!, ja que, igual com les estructures de les tombes i com els rituals, cada comunitat marca les seves pròpies pautes (culturals i econòmiques). D'aquesta manera, únicament es poden comparar les dades de quantificació numèrica dels aixovars dins de les seves respectives necròpolis i en els casos en què es pugui determinar i caracteritzar una regió amb un alt índex de semblança es pot intentar comparar les mitjanes de les diferents necròpolis. Altres possibilitats són les que van proposar Kurtz (1987) per a la necròpolis de las Cogotas i Quesada per a la necròpolis del Cabecico del Tesoro (1989). La primera diferencia graus de riquesa en funció del nombre absolut d'elements dividit pel nombre de tipus representats, fet que n'indica la mida. El cas del Cabecico es regeix per un sistema complex de ponderacions, discutible a causa de l'enorme subjectivització, que es basa en el valor dels elements dels aixovars, la freqüència i la matèria primera (Baquedano i Escorza 1996; Quesada 1989, 1992, 1997). Aquestes anàlisis permeten diferenciar àrees, regions i punts singulars en funció d'associacions i elements característics (Kurtz 1987). Les categories s'han realitzat prenent com a models els sistemes de la necròpolis del Cabecico del Tesoro (Quesada 1989)⁴¹ i dels Grands Causses

38. Vegeu el cas de la tomba 184 d'Agullana (Graells 2004; en premsa *b*, amb un servei ceràmic complet de *symposion*, les tombes 192 (Palol 1958) i 399 (Toledo i Palol 2006) d'Agullana, ambdues amb un servei ceràmic i metàl·lic (*Simpulum*) de banquet, i la tomba 8 de la necròpolis d'Anglès (Pons i Pautreau 1994), també amb un servei ceràmic i metàl·lic (*Simpulum* i pàtera) de *symposion*.

39. Vegeu el cas de la necròpolis lazial d'Osteria dell'Osa (Bietti-Sestieri 1992), on s'han pogut distingir dos grups socials en funció dels tipus d'aixovars i les respectives agrupacions.

40. Altres cops s'ha proposat la superposició de tombes en funció de la manca de senyals de les estructures subjacents. Discrepem de tal afirmació per les tombes que se superposen en espais de temps relativament curts, ja que la mateixa continuïtat d'ús d'aquelles necròpolis demostra el coneixement de l'espai i implicava, a pesar de no quedar-ne evidències arqueològiques, un manteniment continuat.

41. Ceràmica importada, ceràmica ibèrica, objectes no metàl·lics, objectes metàl·lics, armes barates, armes cares i vasos plàstics.

de Gévaudan (Dedet 2001),⁴² així com també algunes propostes italianes.⁴³

B.5. Les diferents associacions de materials permeten, com ja hem anunciat anteriorment, interpretar traces d'actes realitzats a l'interior de les tombes, però també llegir els missatges que simbolitzaven els mateixos objectes i les seves associacions (Chapa i Pereira 1986, 369; Graells 2004, 62; Valenze-Mele 1991, 151). Així, als exemples on es documenten restes de banquetes⁴⁴ (Rafel 1985, 28), cal considerar la voluntat de representar-se amb un servei de banquet (tombes 184, 192 i 399 d'Agullana; tomba 8 d'Anglès, etc.) com a element distintiu de l'accés restringit a aquesta activitat (Graells 2004; Murray 1988, 241; Rathje 1990, 279). Altres evidències, representades pràcticament amb els mateixos elements ceràmics (vas contenidor, vas per servir i vas per consumir), però immerses en un ritual destructor (cas de la tomba 184 d'Agullana) permeten proposar un acte relacionat amb la libació (Debergh 1983, 758; Graells 2004, 67). El conegut cas de la tomba de la Dama de Baza, en què una dona posseïa un abundant aixovar d'armes en la seva sepultura, posa l'interrogant sobre quins eren els personatges que podien distingir-se mitjançant les armes.

L'explicació tradicional parla de guerrers en masculí. Les interpretacions recents, absolutament aptes per als contextos protohistòrics catalans, consideren la presència d'armes en tombes de personatges no adults masculins com a símbols de pertinença a un grup privilegiat. Els personatges armats proposen un imaginari que subratlla el rang elevat del difunt, la seva condició aristocràtica i, sobretot, la distància que el separa de la classe dels clients i serfs (Bartoloni i Delpino 2000, 226). D'altra banda, no es pot excloure la idea d'ofrenes conjugals o de la comunitat a favor del rol desenvolupat pel personatge en vida. Dones en qualitat de sacerdotesses, mares o mullers de personatges singulars dins de les diferents comunitats rebrien un tracte especial en el moment del seu enterrament, que les distingirien amb alguns dels símbols del poder fàctic. El mateix devia succeir amb alguns infants, que són distingits en virtut de la seva ascendència (família) o del destí que els es-

perava. Més estranya és una atribució com a elements identificadors del poder desenvolupat.

Sembla imprescindible, per valorar el significat de cada tipus d'arma, conèixer el valor que posseïa. El concepte valor no s'ha de regir en funció d'un factor econòmic sinó també simbòlic i jeràrquic. Les armes que trobem en les tombes de les necròpolis catalanes permeten estructurar els portadors d'armes en una sèrie de categories.⁴⁵ La combinació dels diferents tipus proposa una estructura militar piramidal, que permet entreveure unes regularitats supraregionals de la idea de combat. La repetició de les associacions no es pot considerar en cap cas casual, de manera que és òbvia una cultura militar comuna en la major part dels territoris del nord-est peninsular i del sud de França durant el segle VI aC. Al mateix temps, els casos que es poden considerar com a únics manifesten de forma deliberada una lògica organitzativa i simbòlica. En canvi, les activitats artesanals prenen connotacions d'indicació de rol social i sacre. S'ha de distingir entre activitats representades exclusivament per homes i les activitats pròpiament femenines. Per a una visió àmplia, vegeu Graells en premsa *e*. D'altra banda, Buranelli ja va avançar que les activitats relacionades amb el treball de la fusta, i l'agricultura, eren pròpies d'homes, igual com podia succeir amb altres tipus d'activitats, entre les quals no va considerar les metal·lúrgiques (Buranelli 1979, 7). Nosaltres distingim entre diferents tipus d'instruments i, posteriorment, els relacionem amb activitats. La destrala té un fort component sacre en tot l'àmbit itàlic, balcànic, grec i de l'Europa continental (Bartoloni 2003; Bellelli 2006; 102-103 i 124-125; Janin 2000, 127).⁴⁶ A pesar que algunes activitats de caràcter sacre es caracteritzen per accions com la repartició d'aliments mitjançant *simpula* (Graells 2006) i ganivets (Bietti-Sestieri i De Santis 2003, 762; Détienne 1979, 16; Graells 2005; Mancebo 2000, 1829; Scheid 1985, 196; Smith 1996, 84). En altres casos, ha estat assenyalada la presència d'estrís com a indicadors del control de l'activitat que representen. En qualsevol cas, aquest costum representa una tradició rara a la major part d'Europa, i els exemples que es documenten per a personatges masculins acostumen a

42. Ornaments personals (de coll, de braç, de cama, de dits, etc.), accessoris de vestimenta, instruments d'higiene, estris i eines, armes, vaixel·la i ofrenes animals.

43. El treball de Iaia (1999) distingeix entre l'urna, les fíbules, els ornaments metàl·lics, els estris, els elements simbòlics (miniaturitzacions, etc.), l'aixovar ceràmic, l'estructura i la fase (o cronologia).

44. *Il.*, XXIV, 788-803.

45. Un cas a part el constitueixen les tombes de cavalls i amb armes de la necròpolis de la Pedrera a Vallfogona de Balaguer, corresponents a tombes del segle IV aC a partir de la tipologia dels morrions, els frens articulats i l'anella de bronze (Graells 2007).

46. La presència de destrals es documenta poques vegades a l'Europa protohistòrica, i sempre en tombes d'alt estatus socioeconòmic: túmul del Coll del Moro de la Serra d'Almos; Sant'Abbondio di Pompei, tomba 8; Bologna-Benacci Caprara, tombes 39 i 53; tomba *del Duce* a Vetulonia; tomba 68 de G.B.II de Mailhac; tomba a cista del Parco dei Monaci, a prop de Matera; Pontecagnano, tombes 926 i 928; túmul del Timpone delle Rose nella Sila; tomba del Guerrier de Neheren a Tübingen; tomba 1975/131 de Hagenau; Vetralla Poggio-Montano, tomba 15; Tarquinia Arcatelle, tombes 3 i 34; Cerveteri Sorbo, tomba 283; Populonia Poggio del Molino; tomba A de Verrucchio-necropoli Lippi; tomba 2/1980 de Verona necropoli della Colombara di Gazzo Veronese; tomba de la "tapadora figurada" d'Stina; Veio Casal del Foso, tombes 1038 i 1073; Veio Grotta Gramiccia, tomba 146; Pontecagnano, tomba 4461; Pitino-San Severino, tomba 31; necropoli Benadduci, Tolentino, tomba 23; Este-Ricovero, tomba 236; Randi, tomba 14; Pithecoussai, tomba 515, 557 i 678; Casa Nocera a Casale Marittimo (les tombes masculines); tomba de Lusehof (Voldtofte); tomba d'Oss; entre d'altres exemples.

relacionar-se amb activitats metal·lúrgiques: Medellín: conjunt 3A: Urna Cruz del Negro, gresol (Almagro-Gorbea 1977b); troballa de Billy (Loir-et-Cher): destrat, escarpa, motlle de destrat, 2 fragments de metall, tot en 16 m², que planteja l'interrogant de si es tracta d'una tomba o d'un dipòsit (Eluère 1982: 174-175, fig. 163); túmul 6 de Sitzersath (Nonnweiler) (Reinhard 1997), escarpa; tomba indeterminada de la necròpolis de Fleury (Louis i Taffanel 1958a: 74), motlle per la fabricació de fletxes; tomba destruïda de la necròpolis de Las Fados, motlle doble per la fabricació d'anells i mànec d'espasa o punyal; tomba reial de Seddin (Verger 1997), martell; túmul 1 tomba 1 de Freisen (Reinhard 1997), martell; tomba 5 de Legnica, motlle per fabricar navalles d'afeitar; Pontecagnano, tombes 575, 926 i 928, *scalpelli*; tomba A de Mandrione di Cavalupo a Vulci, un *scalpello*; Cerveteri Sorbo, tomba 236, dos *scalpelli*; Vetulonia Poggio alla Guardia, *scalpello*; Vetulonia Circolo degli Ulivstri, un *scalpello*; Vetulonia Tomba delle Navicelle, una *raspa*; tombes X2-3 i WXA de Veio Quattro Fonanili, punxons de secció quadrada; Bologna-Savena, tomba 70, punxó de secció quadrada; Bologna SanVitale, tombes 24 i 330, punxons de secció quadrada; Vilanova Castenaso, tombes 30, 36 i 38, punxons de secció quadrada; i Este, tomba 70, punxó de secció quadrada. Dins d'aquest grup també es poden incloure les tombes que presenten matèries primeres, com lingots de metall planoconvexos o altres tipus de lingots, interpretats com a ancestres dels *aes rudae* (Iaia 1999, 55): Poggio Montano, tombes 30 i 36; Bisenzio-San Bernardino, tomba 47; Bisenzio-Polledrara, P.5; Tarquinia-Arcatelle, A.37; Tarquinia Impiccato II; i túmul del Coll del Moro de la Serra d'Almos. També les tombes amb estris per al treball de la fusta, entre els quals molt possiblement es poden considerar els escarpes citats anteriorment, juntament amb *sgurbie*, *scalpelli*, *lime* i *raspe* (Bartoloni 2003, 182-183; Buranelli 1979; D'Agostino 1977, 11 i 14). Un altre tipus correspon als elements per realitzar incisions o tatuatges, com en la tomba 1 de la Pave, amb un punxó de bronze insertat en os; la tomba 61 de Moulin a Mailhac; o la tomba 1975/131 de Hagenau; i, més estrany encara, la presència d'utils relacionats amb l'agricultura, com a Este Randi, tomba 14, amb una falç i dues raspes, i Este Casa Ricovero, tomba 236, amb una falç, dues raspes i dues destrals.

B.6. La posició i orientació del cadàver, el tipus de contenidor i la seva situació dins de la tomba són aspectes importants que cal considerar. En el cas de les incineracions, la posició i l'orientació del cadàver no pot anar més enllà de la seva deposició dins de l'urna o del *loculus*, on es podrà veure si ha estat embolcallat el paquet d'ossos prèviament a la seva deposició o si es va dipositar amb posterioritat a algun tipus d'ofrena (en funció del sediment que tingui sota). Pel que respecta a inhuma-

cions, lògicament, l'orientació i la posició anatòmica del difunt permeten reconstruir patrons d'enterrament (Dedet 2001, 272-277), diferenciables bé per sexe, per edat o per estatus. El mateix succeeix amb el tipus de contenidor. La selecció com a última residència d'un vas particular no podia ser aleatòria. Des de la repetició de la norma en les necròpolis dels camps d'urnes fins a les tombes de personatges emergents de la primera edat del ferro i orientant final, on s'adopten vasos importats o imitacions d'aquestes importacions, però també en altres casos, l'elecció trenca totalment la norma, quan l'enterrament és en urna metàl·lica (Verger 1997).⁴⁷ La posició de l'urna o del contenidor dins de la tomba expressa diferències socials en la mesura en què es distancia de la norma. El cas de la tomba 184 d'Agullana (Graells 2004, 63) manifesta una distinció voluntària de les àrees dins de la tomba, amb un espai destinat al difunt i als seus objectes personals i un altre als símbols d'estatus (Bartoloni 2002, 63; D'Agostino 1977, 54 i 56, i 1985, 54-55; Sirano 1995, 31; Zevi 1977, 241).

B.7. La posició i orientació de l'aixovar és un dels conceptes més complicats d'analitzar a partir del registre arqueològic que es disposa de les necròpolis catalanes. Aquest registre no permet més que, en el millor dels casos, estudiar el conjunt de materials que van aparèixer en la mateixa tomba, però molt difícilment saber si van aparèixer a l'interior de l'urna, dins d'un vas d'acompanyament o dipositat fora de qualsevol contenidor. La troballa d'elements a l'interior de l'urna es vincula directament amb els objectes preuats pel difunt, mentre que la resta de l'aixovar forma part dels objectes propietat del difunt, com a símbols que el representen o com les ofrenes que va rebre de la família o de la comunitat.

C. Estadi postdeposicional: és el període de temps que s'inicia en el moment del tancament de la tomba i que finalitza en el moment en què s'excava.

C.1. El tancament de la tomba, el reompliment i la senyalització inicien l'últim estadi del ritual funerari. La voluntat de preservar les restes va donar lloc a crear tot tipus de tancaments i sistemes de protecció, que van des de les cobertures amb lloses monolítiques de grans dimensions (Agullana, tomba 184), fins a les cobertures de fusta cobertes de terra i pedres (Verrucchio-Lippi, tomba 89), vessaments de guix per tancar hermèticament les urnes (Rafel 1985, 22) i les tombes, etc. Sens dubte, igual que la preparació de la tomba era un procés lent i carregat de simbolisme on es barrejaven aspectes socials, econòmics i simbòlics, el tancament, la cobertura i la senyalització també i, per tant, les lectures i variants interpretatives són tantes com comunitats. En estructures tumulàries, el volum quantificat en metres cúbics de la cobertura indica el poder de convocatòria, contractada o forçada per vincles del tipus que sigui, del personatge enterrat. Al mateix temps, per a alguns casos ha estat proposat un tipus de cobertura amb acu-

47. Al nord-est de la península Ibèrica és una pràctica poc freqüent i en destaca un únic cas a la necròpolis del Castillo (Navarra).

mulacions de pedres per impedir que el difunt surti de la tomba i molesti la comunitat.

En canvi, les senyalitzacions són poc nombroses a Catalunya i es limiten actualment a algunes tombes de Roques de Sant Formatge, la Pedrera, el Coll del Moro i a la totalitat de tombes de la Colomina (Ferrández *et al.* 1991), tot i que no es pot obviar la senyalització amb elements de fusta, que han desaparegut. Entre aquestes senyalitzacions destaquen les esteles i els *cippi* antropomorfs, concentrats en els exemplars del túmul 1.070 de la necròpolis de Roques de Sant Formatge i, fora de context, a les necròpolis de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer) i Castellet (Mequinensa, Saragossa). Aquests elements esdevenen mostres de singularitat dins de les respectives comunitats, mitjançant la representació pública del personatge.

Les representacions figurades naturalistes o esquemàtiques en escultura i pintura són tan representatives com els símbols identificadors de rol o estatus. Així, els personatges il·lustres, els cabdills o els herois havien de ser recordats amb la memòria col·lectiva (molt sovint oral), però també mitjançant la memòria visual. Aquestes mostres tenien múltiples funcions, des de la delimitació d'un territori fins a la cohesió del grup, i esdevenien, en certa manera, elements totèmics.

Al mateix temps, algunes de les variades formes de representar el personatge en qüestió permeten comprendre el grau de complexitat social del grup que les executa. Aquests devien ser els casos de les figuretes en argila d'algunes tombes dels primers períodes lazials (Torelli 1993) com també les miniatures d'armes que es troben repartides pel Mediterrani.⁴⁸ L'estructura que demostren aquestes representacions recorre al coneixement col·lectiu del valor dels símbols, l'ús dels quals substitueix objectes reals i, a causa del seu caràcter mi-

niaturitzat, es relaciona amb el món diví (Peroni 2004). Les representacions que tindrem presents en aquest apartat corresponen a les figures públiques, destinades a ser observades i admirades. Apareixen i són usades i destinades en un moment predeterminat, el funeral, en els moments de la *prothesis* i en l'*ekphora*, i fixen la memòria en un moment precís: les gestes, l'estatus i el rol del difunt.⁴⁹ La representació de l'heroi implica el seu particular passat, il·lustre, amb les seves gestes i en són excloses totes les representacions de la seva vida en el més enllà (Valenze-Mele 1991, 158). La representació de l'heroi implica una immortalitat terrenal, que deixa sense sentit el que pugui succeir un cop mort.

S'ha d'advertir que les representacions de personatges a les necròpolis protohistòriques a tot Europa és un fet estrany, que cal considerar amb cautela. Es poden distingir dos grans grups: els que intenten narrar (casos com el del conjunt funerari de Porcuna) i els figuratius.⁵⁰ En el segon grup s'ha de diferenciar entre les figuracions de personatges divinitzats i personatges psicopomps o apotropàics.

Com assenyalava Colonna, la representació figurada únicament es troba en tombes en què el ritual funerari és incineratori com a substitució perenne del cadàver abans de la seva destrucció (Colonna i Von Hase 1986, 37). Cal recordar, però, l'existència de representacions figurades en àmbits funeraris que no corresponen a personatges de caràcter heroic, com són els casos de les urnes volterranes, on la voluntat resideix en fer perdre la seva pròpia memòria, tot simulant una característica heroica.⁵¹ També hem de tenir presents els casos en què les representacions no corresponen als personatges enterrats, com el cas de la tomba delle Statue de Cerverteri, on es considera que els personatges representats no són els difunts de la tomba, sinó els avantpassats⁵² (Co-

48. Andronikos 1969, 250-251; Berardinetti i Drago 1997, nota 37; Bietti-Sestieri i De Santis 2003; Bouzek 1997; Canciani 1974, 34; Colonna 1991; Fernández 1992, 174, 272; Gierow 1964; Graells en premsa b; Kilian 1975, 81; Maluquer 1984, 89; Mancebo 2000, 1983; Bartoloni 2003, 159; Lillo-Carpio 1986-1987; Müller-Karpe 1959; Quesada 1997, 164; Rafel 1993; Ramon 1995; Snodgrass 1991, 84 i 94; Sommella 1973-1974.

49. El mateix succeirà posteriorment, en l'època iberohelenística, amb la ceràmica pintada amb figures de guerrers i cabdills (Olmos 2002-2003).

50. Alguns exemples italians corresponen a:

– Manfredonia (Foggia), zona Beccarini, recuperat en superfície: correspon a la figuració del cos del difunt vestit amb les vestidures fúnebres i part de l'aixovar.

– Colle Mozzone (entre Atessa i Tornareccio), troballa ocasional: tors d'estàtua masculina de dimensions més grans que les naturals, en posició dreta amb els braços creuats. Presenta un cinturó format per cinc línies o cordons que li formen el cos.

– Guerrier de Caestrano: figura masculina vestida amb panòplia defensiva i dimensions superiors a les reals.

51. En canvi, els vasos canòps etruscs (principalment de Chiusi) i els exemples de les tombes de Vulci i Marsigliana di Albegna (tomba del Carro dell'Osteria de Vulci, amb mans retallades en làmina metàl·lica; Circolo della Fibula de Marsigliana di Albegna, amb un bust amb coll i cap globular i braços tubulars en bronze; i la tomba I de Trebenische, amb mans i màscara), amb representacions metàl·liques de parts del cos corresponen a heroïtzacions dels personatges enterrats (Iaia 1999, 85-86, notes 10 i 11), com es desprèn de la singularitat de les tombes en què es localitzen i a l'extrema raresa de la seva troballa, carregada de simbolisme.

52. Les dues figures de la tomba ceretana representen les *imagines maiorum*. El mateix ha estat proposat per les figures de la necròpoli de Casal Maritimo, corresponents a dues escultures masculines que presenten cinturó a *losagna*. Interpretades com a possibles representacions dels ancestres divinitzats, se situaven a la part superior del túmul funerari, a mode d'indicador o d'esdevenir, com bé s'ha demostrat en altres recintes funeraris, un lloc de culte a la part superior del mateix, igual que en la figura de La Pietrera de Vetulonia, que representa una estàtua femenina de característiques i posició hieràtica amb les mans creuades sobre el pit (posició interpretada en les figuretes de la tomba Regolini Galassi com una posició ritual). Al mateix temps, porta un cinturó rectangular amb representació de dos grius en relleu, que en posició de caminar s'enfronten a ambdós extrems del cinturó.

lonna i Von Hase 1986, 38). Però, al mateix temps que tenim present les representacions que ens han perdurat, s'ha de considerar la possibilitat de figures en materials periples, com n'és bona mostra la suposada figura de guerrer de la necròpolis de Desmontà, identificada a partir de la troballa de les cnèmides que en recobrien part de la superfície.

Els exemples que es documenten a Catalunya corresponen als casos de Roques de Sant Formatge i de la Pedrera.⁵³ L'exemplar de Roques de Sant Formatge va aparèixer a la campanya de 2002 com a part del recobriments d'un túmul en la necròpolis lleidatana de Roques de Sant Formatge (Seròs) i és una representació antropomorfa sobre pedra sorrenca. La figura correspon a la cara d'un personatge de sexe indeterminat. Sembla clar, però, que correspon a la representació heroica del difunt (Colet, Gené i GIP 2005; Junyent 2003, 91), tot i que existeix el dilema de si correspon a una estela que coronaria el túmul al qual s'associa o si devia formar part d'alguna altra figura, després del trencament de la qual s'amortitzaria com a part del túmul. Ens sembla difícil d'acceptar la segona opció.

Són coneguts exemples en l'Etruria Padana, on s'amortitzen restes d'estàtues en cobertures de tombes, però amb una clara voluntat de relacionar-les amb els difunts.⁵⁴ Així, la posició d'una representació figurada dipositada en el túmul com el cas que ens ocupa, amb la cara vista, ha de ser un acte voluntari que identifica i distingeix aquesta tomba de la resta de les de la necròpolis. Aquesta escultura ha de relacionar-se amb la veïna escultura antropomorfa de la necròpolis de Castellet de Mequinensa (Saragossa), tot i que en aquest segon cas la morfologia correspon a un *cippus*. L'exemplar de la Pedrera també ha estat identificat com un *cippus* antropomorf. Es va trobar a la necròpolis de la Pedrera a Vallfogona de Balaguer (Lleida), però descontextualitzat. Morfològicament correspon a un *cippus* de tipus fàl·lic, amb una base cúbica i una part superior cilíndrica, destinada a senyalitzar la tomba. Representa una cara esquemàtica a la part superior del cilindre. La combinació del tipus de *cippus*, la migradesa de les esteles i *cippi* a Catalunya i algunes de les tombes documentades

a la necròpolis de la Pedrera permeten identificar aquesta representació com a pròpia d'un personatge masculí heroïtzat.

C.2. Un cop clausurada la tomba són freqüents els ritus sobre la mateixa tomba que poden consistir en libacions, banquetes i ofrenes. Les libacions i els banquetes ja han estat assenyalats anteriorment, però en aquells casos es considera que el difunt en participa, mentre que en els que ara tractem n'és beneficiària únicament la comunitat.

Aquestes restes deixen poques traces i únicament algunes tombes que presenten restes de banquetes en les superfícies o conductes des de l'exterior fins a l'interior de la tomba permeten interpretar, respectivament, amb seguretat l'existència de banquetes i libacions (Debergh 1983). En canvi, ofrenes en l'exterior de la tomba, com a mostra del record del difunt, bé sigui per part de la comunitat, el grup al qual pertanyia, o bé a la família estreta. La valoració d'aquestes ofrenes conferia a la tomba un significat o un altre. A Catalunya, es documenten ofrenes associades a poques tombes, entre les quals destaquen les pertanyents a la necròpolis de Roques de Sant Formatge a Seròs (Pita i Díez Coronel 1968, 36; Vázquez 2000, 93-94), la tomba 37 del Mas de Mussols (Maluquer 1984), al Coll del Moro de Gandesa (Rafel 1991)⁵⁵ i les encara inèdites de Can Piteu-Can Roqueta.⁵⁶

Un altre exemple d'aquesta exhibició el representen les restes de fauna que es documenten en algunes tombes, les restes de les quals són indicatives dels banquetes de luxe, com ho demostren els tipus d'animals sacrificats (que independentment de la interpretació com a ofrenes alimentàries o rituals⁵⁷ per al difunt, implica el sacrifici i consum dels mateixos animals). La selecció de les parts en altres tombes ens pot portar a interpretar en aquesta línia el consum carni ritualitzat.⁵⁸ D'aquesta manera, no es pot considerar de la mateixa forma tots els tipus d'ofrenes alimentàries i és necessari l'estudi detallat de les restes òssies de les tombes i la seva relació amb el sexe i la riquesa del personatge, juntament amb una distinció cronològica. Així, podrem distingir el valor social, econòmic i simbòlic de les ofrenes d'ovicàprids, vacuns o

53. L'estela de guerrer provinent d'Empúries, publicada per Sanmartí el 1988, no es pot considerar com a representació de l'heroi. La interpretació que dona l'autor dels motius representats en l'estela com un casc i una llança/*soliferreum* inutilitzat no la comparteixo. Són massa els dubtes que suposa la interpretació d'una espiral com a llança inutilitzada i no sóc capaç d'identificar el casc entre les línies gravades a l'estela.

54. No succeeix així a la tomba 200 de la necròpolis del Cigarralejo (Blech i Ruano 1997, 303), on s'amortitzen diversos fragments escultòrics per a la realització del túmul. Aquesta amortització de restes d'escultures anteriors, tot i que d'entrada no hi estem d'acord, és una possibilitat per a l'escultura de la necròpolis de Roques.

55. Calars: unitats 4, 7 i 9. Teuler: unitats 3 i 17. L'estructura adossada a la tomba 22, identificada com a tomba 24, s'ha d'entendre també com un tipus d'ofrena; 36. Maries: unitats 7 i 26.

56. Es poden veure diversos avenços a Carlús i Lara 2004; López-Cachero 2005; López-Cachero *et al.* 2002; Rovira *et al.* 2005.

57. Com els casos de la tomba 37 del Mas de Mussols (amb un os de cigonya) o la T. 24 (1900-1905) de la Cruz del Negro i un dels túmuls de Bencarrón (ambdues amb esquelets d'ocells).

58. Casos en què es destina al difunt les mandíbules, les cornamentes o els cranis dels animals i el fan partícip del banquet i reforcen el caràcter sacre de l'esdeveniment. Casos documentats al túmul D de Setefilla (Torres 1999, 153), a la tomba del Guerrer de Llinars del Vallès (Campillo 1993, 57), a la tomba 2 del Cortijo de las Sombras (Torres 1999, 153) o al *bustum* 20 de Medellín (Torres 1999, 153).

altres animals, dins dels quals no ens atrevim a proposar famílies, més que apuntar la possibilitat de l'aportació de peces de caça, com són els cérvols (relacionat amb els cercles aristocràtics) o les cigonyes i ocells, que sens dubte s'han de llegir, juntament amb els ous, com a elements psicopomps en els contextos funeraris.

C.3. Sens dubte devia existir un dol personal o col·lectiu, malgrat que no pot ser documentat en el registre arqueològic de la Catalunya protohistòrica. Però en coneixem l'existència i la pràctica a partir de diversos

textos clàssics, entre els quals destaca el dels funerals d'Hèctor (*Il.* XXIV, 780). Aquest acte pietós apareix diversos cops representat en l'àmbit itàlic⁵⁹ i ha estat interpretat com l'eternització del ritual funerari (Bartoloni 2003, 143; Torelli 1997, 37).

C.4. L'exposició a cel obert ha provocat diversos fenòmens naturals i antròpics d'erosió i destrucció de les estructures funeràries i dels seus dipòsits. Els antròpics s'han produït principalment per causa de treballs agrícoles i processos d'espoli.

59. Per exemple les urnes *Cinerario Paolozzi* o *Cinerario Gualandi* de Chiusi o els relleus del llit funerari de la tomba A del Melone de Camuccia.

La necròpolis de Milmanda se situa en el centre d'un ric territori amb capacitat de gestionar i explotar els seus recursos naturals (agricultura, ramaderia, mineria i espai forestal), al marge de desenvolupar activitats de caràcter comercial o artesanal, aprofitant la seva situació en el centre del corredor que travessa la Conca de Barberà i comunica la costa tarragonina amb l'interior de la plana lleidatana a través del Francolí. Aquest corredor deixa la Conca de Barberà pel pas del Fondo Major (Vinaixa) i comunica directament amb la plana d'Arbeca (i en conseqüència de la fortalesa dels Vilars). A més d'aquesta via de pas, s'ha de destacar una sèrie d'altres passos naturals que comuniquen la Conca de Barberà cap al cor de les Muntanyes de Prades i des d'aquest punt cap al Priorat. El registre material posa de manifest que aquestes vies de comunicació van estar en ús durant el període en què va funcionar la necròpolis. Així, el Francolí i la seva comunicació amb la costa expliquen l'arribada de l'aríbal corinti, els passos naturals que comuniquen amb el Priorat travessant les Muntanyes de Prades expliquen el braçale de tipus prioratí i el barranc Fondo amb la plana lleidatana, la presència d'urnes de perfil en «S» tipus Pedrera, amb una única nansa vertical. S'ha de considerar, per tant, que la ubicació d'aquesta necròpolis en el territori no és aleatòria, sinó que respon a un paisatge conegut i controlat, absolutament humanitzat, que s'explota de manera intensiva seguint uns patrons de demanda o submissió.

Al mateix temps, l'orientació de la necròpolis no és casual. Està mirant en direcció a l'actual castell de Milmanda, una construcció medieval situada sobre un turó aïllat de petites dimensions al centre de la plana de Poblet, on es troben abundants restes de material ibèric i que molt probablement s'hagi d'interpretar com el poblat de la necròpolis de Milmanda. El camp visual és perfecte, amb una distància pròxima als tres-cents setanta metres. En aquella mateixa direcció, però sense control visual, se situa l'Espluga

de Francolí, on es troba la cova santuari de la Font Major. Durant la prehistòria, el caràcter sacre dels contextos funeraris, juntament amb el de les coves, semblen mantenir certa correspondència: segurament creences en divinitats ctòniques portarien a desenvolupar cultes dins de coves. A una distància més gran es troba el poblat ibèric de Montblanc (cronològicament posterior), amb què ja és impossible una relació visual de qualsevol tipus. Per tant, la situació i els materials de la necròpolis de Milmanda permeten afirmar amb rotunditat l'explotació total (humana, natural i comercial) de la Conca de Barberà i més concretament del curs del Francolí.

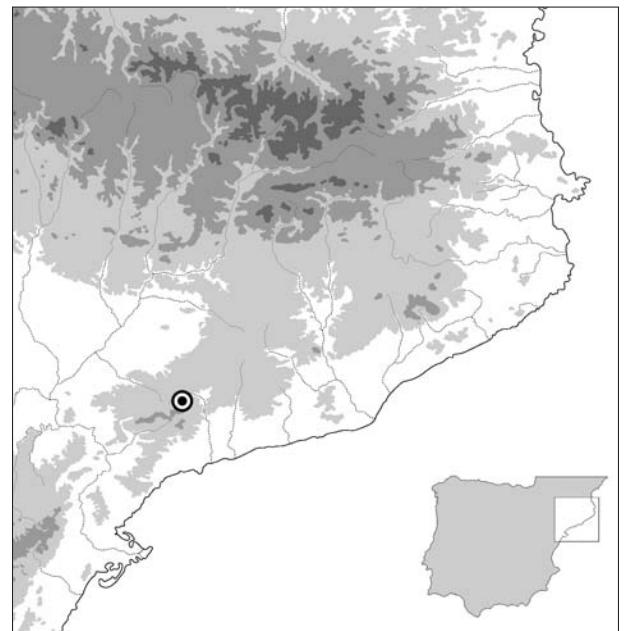


Figura 5. Mapa de situació de la necròpolis de Milmanda.

4.1. L'entorn immediat: la cova de la Font Major

En tractar l'entorn immediat de la necròpolis de Milmanda és inevitable afrontar el problema que suposa la cova de la Font Major, que se situa a 100 metres de la riba dreta del Francolí, al peu dels contraforts septentrionals del Calpuig, eminència que s'eleva 420 metres sobre el nivell del mar i uns 25 sobre el riu. Geològicament aquesta cova es defineix com l'antiga llera d'un riu subterrani obert a través dels conglomerats calcaris i de les margues de l'oligocè inferior, situades al peu de l'extrem nord-est del massís de Prades.

En ser redescoberta, va ser anomenada inicialment com la cova de la Biela, en relació amb el nom de la casa familiar més propera. Posteriorment va ser coneguda com la cova de la Font Major, ja que la font se situa a uns 70 metres de la cova, entre aquesta i el riu. Els treballs arqueològics i les troballes esporàdiques efectuades a la cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí) van permetre documentar la presència d'una variada gamma de materials que ens informen de l'existència d'una seqüència d'ús molt completa que abasta des del paleolític fins als nostres dies.

Pel que fa específicament a les troballes relacionades amb l'ocupació de la cova en època protohistòrica, podem parlar de dos moments clarament diferenciats: l'edat del bronze, moment d'ocupació al qual correspon un lot de materials de bronze recuperats a la sala de la Mamella, i l'època ibèrica, moment del qual tenim constància gràcies al conjunt de ceràmiques recuperades a la sala del Llac. En aquest sentit, hem de recordar que, malauradament, la sedimentació arqueològica que

obstruïa l'entrada de la cova va ser buidada l'any 1957 amb la intenció primer d'explotar-la i posteriorment de fer-la visitable.

4.1.1. El dipòsit de bronze de la cova de la Font Major

Corresponent al final de l'edat del bronze, tenim constància de l'existència d'un dipòsit de bronzes identificat a 50 metres de l'entrada, situat al sector sud-est, a la coneguda sala de la Mamella. Possiblement, com va assenyalar Vilaseca (1968, 172), la troballa es va produir en una esclatxa, per part d'uns obrers el 1957. La interpretació d'aquest conjunt dista molt de la primera proposta de Vilaseca (1968, 172), que el considerava propi d'algun antic ferroveller, i pot ajudar a entendre l'absència d'altres restes de l'edat del bronze dins de la cova.

La discontinuïtat en l'ús i la freqüentació de les coves al llarg de la prehistòria i de la protohistòria és constant en tot l'arc mediterrani. També és cert que molts amagatalls de bronzes es troben en coves. Tot i així, aquest cas presenta unes característiques que el distingeixen de la majoria de dipòsits de bronze del nord-est peninsular i permeten superar el problema que suposa la descontextualització del conjunt. Com és ben sabut en altres casos, la presència de petits grups d'objectes de bronze⁶⁰ dins de coves amb cursos d'aigua han estat interpretats com a dipòsits votius.

Aquest dipòsit no ha deixat de ser una referència obligada per als estudis adscrits al bronze final al nord-est peninsular i es troba format per un total de sis peces, com són una destal de vorells, dues agulles de cap pla, una espasa-punyal i dos fragments de fulla. Dos frag-

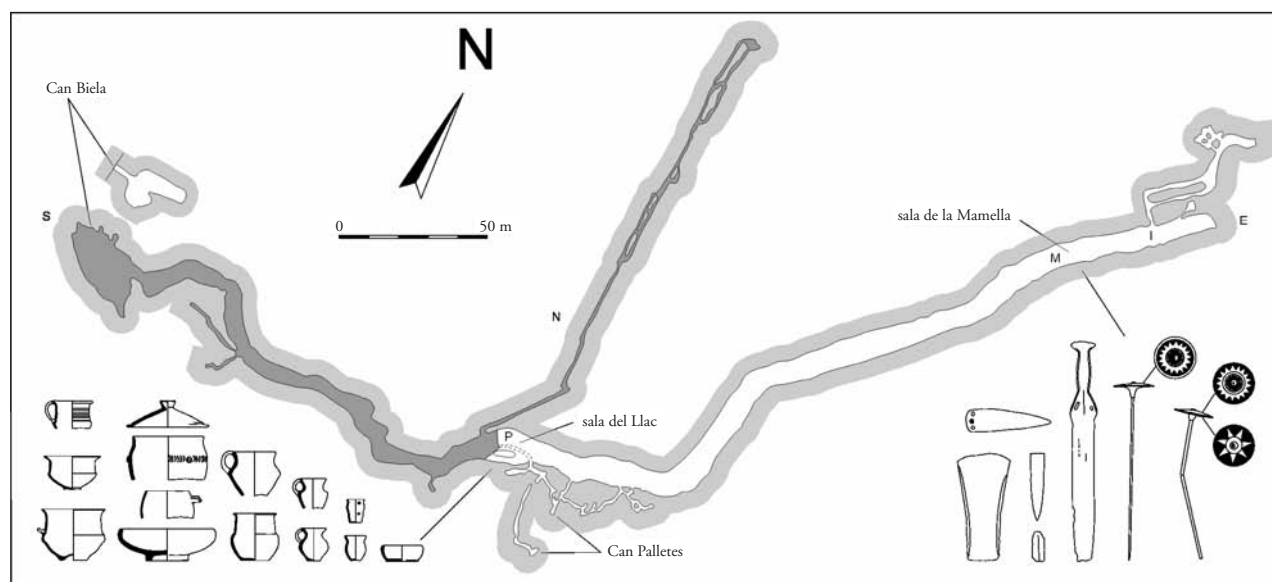


Figura 6. Planta de la cova de la Font Major amb indicació de les diferents troballes protohistòriques. Segons Graells, Balsera i Sardà 2008.

60. Petit si el comparem amb veritables dipòsits de bronze com el del Llavorsí, amb més de 140 peces (Gallart 1991).

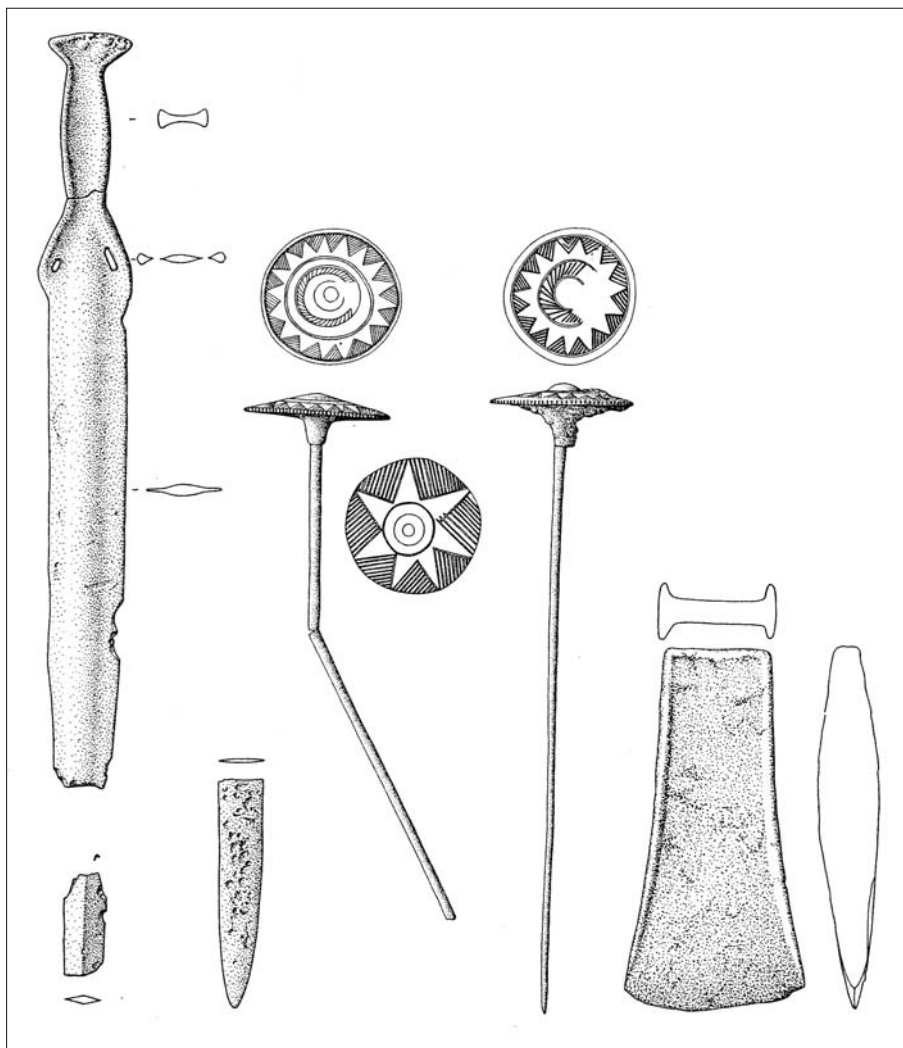


Figura 7. Dipòsit de bronzes trobats a la cova de la Font Major. Segons Monteagudo 1977: Taf. 150C.

ments de punyal o espasa de difícil filiació, una espasa o punyal de tipologia similar a la d'algunes peces del sud de la península italiana (Neumaier, 1999), dues agulles de cap discoïdal que troben la major part dels seus paral·lels a la Savoia i el Jura francesos (Gallart 1991, 173) i una destal de vorells, considerada també per Gallart dins de la tradició del Jura i la Savoia francesa (1991, 172). El dipòsit ha gaudit d'un constant interès per la tradició investigadora, com ho demostren els treballs de Gallart (1991) i especialment la revisió i reinterpretació de l'origen del punyal per part de Neumaier (1999). Però ja des de la primera publicació del Dr. Vilaseca, el 1957, el debat va estar servit, i en destaquen les publicacions d'Almagro-Basch, Ruiz-Zapatero, Martí, Rauret i encara diverses vegades el mateix Dr. Vilaseca.

La destal presenta els vorells una mica més pronunciats al centre de la peça i un taló pràcticament recte i llarg amb un tall convex, afectat per l'ús. Té un pes de 435 grams i unes dimensions de 132 mil·límetres de longitud, 38 d'amplada en el taló, 43 al centre i 64 al tall. Defineix una altura màxima dels vorells de 20 mil·límetres i 11 d'espessor màxim al cos. Aquesta destal correspon al tipus 16 C Espluga de Monteagudo (Monteagudo 1977, 133), adscrit genèricament al perío-

de del bronze anterior al fenomen dels camps d'urnes, tot i que Gallart (1991, 172) la va considerar assimilable al tipus Neyruz (Briard i Verron 1976, 39-40), amb paral·lels a la part occidental de Suïssa i al Jura, la Saona i el Roine, i més pròxims a Real (Tarn, França), Verneque (Alta Garona, França), Gouville (Aude, França), cova I d'Olopte (Isòvol), Valldossera (Querol), Mas de Miquelona (Alcarràs) (González 1985) i lleugerament diferents, segons Rovira (e. p.) els exemplars de Santa Maria de Besora (Martí 1970), la cova Muricecs (Llimiana) i la Seu d'Urgell, que correspondrien al tipus 15 de Monteagudo (1977).

La primera de les agulles de cap pla presenta una longitud de 222 mil·límetres, un diàmetre de cap de 50 i un plançó de 3,5. La cara externa i superior d'aquest cap està decorada amb una estrella de 17 puntes sobre un fons ratllat sempre en el mateix sentit. Al centre hi ha una corona plena de línies incises obliqües situades al voltant d'un sortint cònic, al qual es troba reblat el plançó per l'exterior.

La segona de les agulles de cap es troba parcialment conservada. En aquest cas el cap té una forma lleugerament cònica amb un diàmetre de 50 mil·límetres i un plançó de 4,5. La decoració externa d'aquest element

és molt semblant a l'anterior i consisteix també en una corona amb una estrella de 17 puntes sobre un fons ratllat sempre realitzat per línies incises practicades en el mateix sentit; però, a diferència d'aquesta, presenta entre aquest motiu i la corona central un cercle incís realitzat amb punxó. Una altra diferència amb l'altra peça és que té decorada la cara interior i s'hi identifica també una estrella, però de set puntes lisses, delimitada exteriorment pel mateix nombre de triangles ratllats amb línies paral·leles incises.

Mentre la concentració de paral·lels estrictes com a agulles té lloc a una regió bastant ben delimitada, els paral·lels dels motius decoratius tenen una àmplia distribució que arriba fins a la regió de Heide, a Alemanya, tipus Wetzleindorf variant Pasohlávky de Pitzen (Ríhovsky 1974, 27, N. Inv. 59), però els paral·lels exactes els trobem en la família del tipus conegut com a *épingles à tête discoïde*, de la qual Piningre (2004, 9) distingeix diversos subtipus. L'adscripció cronològica d'aquestes dues agulles de cap discoïdal pla les situa genèricament en l'horitzó dels camps d'urnes (Gallart 1991, 173) i, atenent a altres autors, que les inclouen en el grup L de Savoia, es precisen com a elements materials associats al bronze final IIa (Audouze i Courtois 1971, 30-32; Kubach 1977, 453)⁶¹ i bronze final IIb (Bocquet 1976, 490). La concentració que aporta la distribució dels paral·lels se situa entre el Jura, els llacs suïssos i la Savoia, amb una línia de dispersió cap al sud-oest de França (Saint-Chély-du-Tarn) que enllaça amb la proposta de Gallart sobre el desplaçament de metalls del Jura i la Savoia cap a Catalunya.

Quant a les armes documentades, una es va trobar gairebé sencera mentre que les altres semblen haver estat dipositades en estat fragmentari. De totes maneres, s'ha proposat que la fragmentació d'alguns objectes singulars dins de dipòsits es pugui llegir en funció d'unes pautes de comportament predeterminades (Verger 1992, 143). Aquest fet es documenta especialment en la fragmentació de la part distal de les espases de la regió alpina (Verger 1992, fig. 9 B, C i E).

La primera té el fus en forma d'una llengüeta massissa de contorn lanceolat que s'eixampla en el terme mig i es troba mancada tant de calats com de forats per a reblons. Té vorells convexos robustos que circumden la guarda i es perllonguen fins a entrar en contacte amb la fulla. La guarda mostra un contorn que es desenvolupa en forma d'U amb espatlles poc pronunciades, mancat de reforços, però amb dos orificis per a reblons, un de rectangular i l'altre circular. La fulla de talls paral·lels és molt estreta i té una secció romboïdal a la base, mentre que a la resta de cada cara s'observa un plànol mig i dos vessants, als quals els falta la punta. La longitud total és

de 272 mil·límetres, dels quals 89 corresponen al pom i 183 a la fulla que, al seu torn, té una amplària de 28 mil·límetres i un gruix de 4. La guarda presenta una amplada de 33 mil·límetres.

Les restants, com havíem comentat, no estan senceres i corresponen a dos fragments de fulla que es poden adscriure a un tipus similar d'arma. El primer d'aquests fragments, acabat en punta, és prim i pla i no sembla correspondre a l'espasa anteriorment descrita. Fa 83 mil·límetres de longitud, 17 d'amplada màxima, un de gruix i pesa 8 grams. El segon fragment tampoc no remuntaria amb l'espasa-punyal millor conservada ni amb l'anterior fragment referit. Fa 37 mil·límetres de longitud, 15 d'amplada màxima i té un pes de 4 grams.

En el cas de l'exemplar millor conservat, existeix un recent treball en el qual es revisa l'origen centreeuropeu assignat inicialment a l'espasa-punyal aquí localitzada i es planteja la hipòtesi d'una producció metal·lúrgica fruit d'una assimilació d'influències tipològiques atlàntiques, a les quals es deu la forma rectangular d'un dels forats destinats a encabir les rebladures, i també d'influències italianes, observables clarament en la formació massissa de la llengüeta, a diferència del característic acabat calat de la majoria de les espases atlàntiques (Neumaier 1999, 90).⁶²

Un cop recordats els materials, criden l'atenció diverses particularitats del conjunt. Igual com succeeix en el dipòsit de Blanot (Verger 1998, 35), sembla que els objectes hagin estat seleccionats per tal de donar coherència al conjunt, seguint una lògica en l'associació (Verger 1992, 143). Si comparem la realitat d'aquest dipòsit amb els tipus que sintetitza Schindler (2000, 311), el primer que sorprèn és l'estat de conservació de les peces, senceres amb l'excepció del punyal que podria no haver-se recuperat en el moment de la descoberta. Això, com és ben sabut, es contraposa a la norma dels dipòsits trobats a Catalunya, on és freqüent la troballa de gran quantitat de fragments de diferents objectes (dipòsit del Llavorsí) i que permetrien pensar en un dipòsit de fonedor o refonedor (Ruiz-Zapatero i Rovira 1994-1996, 40; Schindler 2000, 31). En segon lloc, la unitat del conjunt com una panòpia d'un únic individu, que es contraposa als dipòsits de tipus comercial que presenten de manera repetitiva sèries d'objectes acabats o en curs de finalització (braçalets, destrals, etc.), com els dipòsits de Cabó o Sant Aleix (Ruiz-Zapatero i Rovira 1994-1996, 40; Schindler 2000, 31).

També l'origen dels objectes que s'hi agrupen fa desestimar la possibilitat que es tracti d'una ocultació per part d'una comunitat local de les seves riqueses, ja que aquestes implicarien objectes de producció local. De la mateixa manera sembla difícil acceptar aquest dipòsit

61. Kubach fa referència al tipus Schwabsurg que, tot i recordar lleugerament la forma dels exemplars del conjunt de la cova de la Font Major, en dista força. Per comparar, vegeu Kubach N. Inv. 1.099 i 1.100 (Taf. 72).

62. De totes les maneres, l'estudi de Brandherm, a qui agraïxo el comentari, a partir del treball en premsa dins de la col·lecció *Prätorische BronzeFunde*, continua considerant més probable una filiació centreeuropea.

com a estoc de reserva d'artesans per al seu reciclatge o posada en circulació (Ruiz-Zapatero i Rovira 1994-1996, 40). El que creiem és que totes les evidències ens porten a plantejar una dicotomia sobre si es tracta d'una ofrena votiva de tipus personal (Schindler 2000, 31; Verger 1992 i 1998) o si devien formar part d'un aixovar funerari. Conjunts funeraris equipats d'aquesta manera es troben per exemple al túmul 40 de la Forêt de Haguenau (Schaeffer 1926) a Montgivray (Gaudron 1955) o a les tombes de la Savoia i del nord d'Itàlia, però l'escassa documentació d'enterraments en cova a Catalunya dificulten l'acceptació d'aquesta idea. Conjunts personals, en canvi, han estat repetidament identificats i existeix una àmplia bibliografia que divideix la recerca en la identificació d'equips personals dins de conjunts i a la identificació d'equips individuals (Milcent 1998 i 2004; Nicolardot i Verger 1998; Véber 1998 i 2002; Verger 1992, 1998 i 2006), molts dels quals es caracteritzen per una datació a finals de l'edat del bronze i els masculins presenten l'espasa com a símbol recurrent (Milcent 1998; Verger 1992).

D'aquesta manera es pot concloure que el dipòsit de bronzes de la cova de la Font Major correspon a un dipòsit personal, que segueix les pautes de comportament d'altres dipòsits amb espasa i que s'enterra en una cova singular, que com veurem a continuació es pot defensar que correspon a una cova santuari. Així, aquest dipòsit es pot considerar la primera ofrena votiva relacionada amb el santuari hipogeic: en primer lloc, per la seva deposició en l'interior de la cova; en segon lloc, per la seva singularitat en el registre del nord-est peninsular; i, en tercer lloc, a partir de la manca de vinculació amb qualsevol hàbitat o zona de pas, com ha estat assenyalat sovint respecte als punts per on es creuen rius o camins.

A part d'aquests materials metàl·lics associats al període del bronze final, no existeix cap tipus de relació estratigràfica conservada que ens mostri, encara d'una manera clara, si aquesta cavitat va ser emprada en aquest moment cronològic com alguna cosa més que un espai on dipositar un petit conjunt d'objectes de bronze. En aquest sentit, els treballs de neteja i buidatge que va patir fonamentalment l'entrada de la cova, tant en els espais interiors com davant de la seva boca d'entrada, ja en l'exterior, no ens van ajudar, però podem referir que, si en aquest període l'ús o ocupació humana de la cova hagués estat significativa, en tindríem una clara constància, almenys atenent a la presència de fragments ceràmics adscrits a aquest horitzó cultural, que destaca per la seva total absència.

4.1.2. La sala del Llac i els seus materials: notes per a un debat

Aquest espai, també denominat per Vilaseca com a sala P, se situa en les profunditats de la cova, en contacte amb el cabal del riu subterrani. Aquesta sala va ser

excavada entre els mesos de febrer i juny de 1959, es trobava parcialment entollada i s'hi identificava també la presència d'una rasa longitudinal, artificial, en comunicació amb el riu que l'abastia d'aigua. A causa d'aquesta acumulació d'aigua es va esperar que disminuís el cabal del riu, fet que va succeir durant l'estiu i tardor de 1964, i va permetre la continuació dels treballs arqueològics.

En aquesta sala la sedimentació arqueològica es troba pràcticament intacta, a diferència dels espais pròxims a l'entrada de la cova. Aquesta qualitat en el context va donar com a resultat la troballa d'un ampli nombre de vasos ceràmics, les característiques dels quals ens informen d'un ampli període d'utilització de la cavitat. Una anàlisi i revisió actual de la informació recollida per Vilaseca posa de manifest l'existència de materials adscrits a un dilatat període de temps que transcorre sense pausa des del bronze mitjà fins a l'època ibèrica.

El període en el qual s'observa la més destacada diferència en el ritme i dimensions de l'ús de la cova de la Font Major és en la fase cronològica del ferro inicial. Es distingeixen un elevat nombre d'urnes obrades a mà que presenten vores exvasades ben diferenciades del cos, que té fonamentalment perfil ovoide. Atenent a aquest factor formal hem de diferenciar aquestes urnes dels vasos que Vilaseca descriu com més esvelts i de perfil en «S», que presenten unes vores poc exvasades tot just diferenciades dels cossos. Aquestes olles o urnes podrien correspondre a vasos que ja es poden adscriure a l'època ibèrica, etapa de la qual tenim clara constància a la cova a partir de la indubtable identificació d'una sèrie de materials indígenes a torn.

Continuant amb la descripció de les urnes de la primera edat del ferro recuperades per Vilaseca, hem d'apuntar que presenten unes bases fonamentalment planes, encara que en alguns casos també es testimonien bases de peu elevat. Quant a les decoracions, s'identifiquen bandes d'incisions tant executades amb traços verticals i oblics com impressions de tipus ungulat, disposades en creixent, en decreixent i en horitzontal. També s'ha documentat la realització del recurs decoratiu del cordó aplicat amb impressions digitals, ovalades i més o menys circulars, com també amb incisions en diferent grau d'inclinació. Aquests vasos tenen acabats fonamentalment grollers i pentinats irregulars, tot i que l'allisat és el recurs menys emprat. Finalment, a part d'aquestes urnes, també es documenten olles o urnes de menor grandària i de formes també esferoïdals i carenades, moltes de les quals amb la presència de nanses.

Pel que fa a l'època ibèrica, el que es constata en realitat és un ús de la sala del Llac, que en aquesta època podia haver estat utilitzat com un lloc on es duïen a terme pràctiques de caràcter cultural, tot emprant la cavitat com a santuari o lloc de dipòsit d'ofrenes votives, ja que, tot i que tradicionalment s'ha interpretat com a àrea funerària, el cert és que la naturalesa de la major part dels materials ceràmics recuperats no es correspon

amb els recipients característics d'una necròpolis del període del bronze final o del període ibèric.

La veritat és que la naturalesa de la major part dels materials ceràmics recuperats no es correspon amb els recipients característics d'una necròpolis del període del bronze final o del període ibèric. Si es comparen els tipus d'urnes de la sala del Llac amb les urnes de la veïna necròpolis de Milmanda, no es troba cap paral·lel. Si bé es pot relacionar alguna de les decoracions i perfils amb urnes de la primera edat del ferro avançada o del període ibèric antic, com algunes que apareixen a la Pedrera de Vallfogona de Balaguer, la Pena a Torregrossa o en altres contextos catalans de manera genèrica, l'absència d'elements associats amb el món funerari fa descartar la hipòtesi i en canvi es proposa, com ja hem avançat, la sacralitat del lloc.

L'absència a què fem referència és la d'ossos calcinats, que assimilarien el suposat recinte funerari amb la tradició incineratòria que existeix a Catalunya des del bronze final i que va perdurar fins a la fi del període ibèric antic. Al mateix temps, l'absència d'aixovars associats a aquestes urnes i la manca de paral·lels en tot l'arc mediterrani de veritables necròpolis d'incineració dins de coves fan descartar de manera absoluta la idea. En canvi, la presència de gran quantitat de materials d'època ibèrica a la sala del Llac pensem que s'ha d'interpretar dins d'un espai sacre, on se celebraria algun tipus de cerimònia o ritual, ja que, en línies generals, es tracta de vasos de perfil en «S», vasets calciformes de petites dimensions i miniaturitzacions de vasos (àmfores i *kylix*). Com defensem, i matisant el que va proposar De la Vega (1987), aquest santuari trenca amb els santuaris en cova de l'àrea catalana. De la Vega va proposar que a Catalunya les coves santuari solen ser més petites i senzilles que les valencianes i generalment estarien conformades per una única sala que rebria la llum solar directa, res més lluny de la realitat per al cas que aquí es tracta.

Per a aquesta època sí que es té constància de la procedència i del context estratigràfic exacte dels materials ibèrics procedents de la sala del Llac. Concretament al costat d'aquesta concentració aquàtica artificiosa que representa el llac, que abastava uns 7 metres de diàmetre aproximat, i en el costat oposat a la zona de captació, es va detectar una petita formació estratigràfica en la qual es van recuperar íntegrament dos petits *kylix* de ceràmica ibèrica a torn, dues gerretes bicòniques que entenem que devien correspondre a produccions grises de ceràmica de la costa catalana, a més d'una petita olla de ceràmica indígena obrada a mà, també en perfecte estat de conservació. A part d'aquest interessant conjunt detectat en l'estrat superior, també es van identificar altres unitats en les quals es van recollir materials de similars característiques i es va observar una distribució coincident. Cal comentar que també es van documentar alguns fragments d'àmfores, que Vilaseca refereix com del tipus itàlic.

Analitzant la funcionalitat que es desprèn dels diferents vasos recuperats sencers en aquest sector, fora d'aquest espai cavernícol ens hauríem decantat per la interpretació d'un conjunt ceràmic corresponent a un context d'hàbitat, caracteritzat per una elevada presència de vasos ceràmics destinats al servei de taula, fonamentalment emprats per a la ingestió de productes líquids o semilíquids. Quant a la gerreta de ceràmica obrada a mà, aquesta podria tenir una funció diferenciada, relacionada amb el processament d'aliments per al consum. En el cas dels contenidors d'àmfora itàlica identificats, i continuant amb aquesta anàlisi funcional, hem d'assignar-los funcions de transport de productes, que es relacionen íntimament amb el consum de vi itàlic, que és el producte amb el qual s'associa aquest tipus amfòric.

Aquesta conjunció d'evidències materials, associades a l'interior de la cova i situades al costat d'un excepcional llac subterrani, generat a partir de la captació d'aigües del riu subterrani, ens obliguen a interpretar que la presència de materials d'època ibèrica d'aquesta sala del Llac amb algun tipus d'acció cultural és un fet indubtable. A més, s'ha d'afegir l'ús de petits vasos en contextos arqueològics en els quals és possible identificar accions humanes relacionades amb pràctiques de caràcter religiós que arriba al seu extrem en la producció i en l'ús de miniaturitzacions de recipients, fet arqueològic ben observat en espais culturals de diferents jaciments catalans, entre els quals destaquen per la quantitat d'aquests materials el santuari de la serra de l'Espasa de Capçanes, Tivissa, la cova dels Encantats, Ullastret o el Mas Castellar a Pontós.

El ritual comportava una acció prou perillosa i misteriosa com era el fet d'endinsar-se en les profunditats de la cova i entrar en contacte amb el riu subterrani després de superar un recorregut complicat que travessava diverses galeries. Aquest fet reforça la idea de Gil-Mascarell i de Cocchi, segons la qual «los materiales se sitúan en los lugares inaccesibles del interior de las cuevas, bien por su profundidad, bien por la dificultad de llegada a las mismas cuevas. Esta elección provoca el que, en ocasiones, la cueva se vea sustituida por una sima o que incluso la abertura de la cueva esté constituida por un estrecho orificio que impida una entrada fácil y cómoda» (Gil-Mascarell 1975, 320; Cocchi 1999, 169).

Però a aquest recorregut i entrada misteriosa s'ha d'afegir l'inexplicable naixement d'aigua des de l'interior de la roca. Com ha estat observat en diferents contextos mediterranis, l'existència de santuaris en coves amb cursos d'aigua o en fonts o en naixements de rius és una constant, que ha estat posada en relació amb la consagració a la fertilitat i amb divinitats fluvials. Aquests llocs de culte a les aigües hipogèiques es concentren en els llocs de naixement o en llacunes d'aigua calmada (Grifoni-Cremonesi 1999, 160), com el cas que ens ocupa. Com ha estat assenyalat per Grifoni-Cremonesi,

el valor simbòlic de l'aigua està universalment acceptat i reconegut i és present en totes les religions i en totes les creences populars. L'aigua és la font originària de tota forma de vida, símbol del renaixement i de la regeneració, element de fecundació, substància màgica i terapèutica per excel·lència. D'aquesta manera, el culte a les fonts, rius, llacs o fonts termals és present a tot arreu (Grifoni-Cremonesi 1999, 160).

Els santuaris associats a les aigües hipogèiques amb ofrenes de materials comencen a sovintejar durant el neolític, tot i que no podem descartar un culte en èpoques precedents. De fet, a partir del neolític és quan es documenta un fenomen de deposició de vasos ceràmics en les cascades dels rius subterranis o en els llacs subterranis dins del que, amb paraules de Grifoni-Cremonesi, han de considerar-se «grotte labirintiche e di difficile accesso» (1999, 160; Cocchi 1999, 169), fet que permet relacionar aquest fenomen amb una voluntat dramàtica on l'escenografia natural del santuari portaria a un increment del recolliment del visitant, de manera que es podria provocar una exclusió social, bé sigui d'un segment de la societat, la qual no podria accedir al lloc de culte, o bé a una voluntat de no compartir el santuari amb gent d'altres comunitats.

Ha estat proposada una interpretació del perquè de l'ofrena d'objectes en llacs subterranis. Whitehouse va proposar que l'ofrena de vasos anés en relació amb l'efecte de mirall que poden provocar les aigües calmades, fet al qual s'ha d'afegir que els vasos oferts devien haver servit per beure o emmagatzemar líquids, de manera que la cerimònia usual en aquest tipus de santuaris combina l'oferta amb el consum de begudes o de l'aigua dels llacs, als quals sens dubte s'atribuirien propietats particulars (Whitehouse 1992).

Aquest tipus de culte a les aigües calmades hipogèiques va viure dos moments d'ús, mentre que s'ha de considerar, com apuntàvem anteriorment, una discontinuïtat durant l'edat del bronze. Aquest fet es constata de manera freqüent en el Mediterrani, que preferia durant l'edat del bronze espais més amplis per als santuaris, deixant de banda les coves laberíntiques i els llacs interns. Es preferiren naixements de fonts i rius dins de coves, però especialment les aigües a cel obert. Però no per a necròpolis i hàbitats, on són freqüents les ocupacions de coves durant el període.

Cal ressaltar que és a finals de l'edat del bronze quan es recupera la freqüentació de les coves amb finalitats rituals i es documenten ofrenes de dipòsits votius de bronze. Per al cas que ens ocupa, no ens podem pronunciar, però una sèrie d'exemples posen de manifest la possibilitat que pugui ser interpretat en aquesta línia. A l'Antro del Poggetto, a Belverde (Itàlia), es va documentar un dipòsit de destrals, igual que la troballa de tres espases a l'Antro delle Noce (Itàlia), ambdós llegits en aquest sentit simbòlic i cultural (Cocchi 1999, 171). La presència de deposicions d'objectes metàl·lics en cursos d'aigua té múltiples exemples a tot Europa,

però l'associació a l'existència d'aigües hipogèiques s'ha de veure com una concessió innovadora de les antigues tradicions de tipus naturalista que tenien com a característica la deposició d'objectes i d'ofrenes a les aigües subterrànies (Cocchi 1999, 171).

En aquesta idea dels recintes de culte dins de coves s'ha de destacar la freqüent identificació de dipòsits d'ofrenes en relació amb estalactites o estalagmites (Grotta del Lago di Vulci, Scaloria Bassa, etc.) o fins i tot l'arrencament i el trasllat d'estalactites i d'estalagmites fins a llocs de culte dins de poblats, com l'excepcional cas de Çatal Hüyük.

A la península Ibèrica destaquen diversos santuaris associats al culte de les aigües, com el del Cerro de los Santos a Montealegre del Castillo (Albacete), a l'aire lliure, que s'ha relacionat amb les propietats particulars de l'aigua, que es troba altament sulfatada. En canvi, més pròxims a la cova de l'Espluga es documenten les coves de les Dones a Millares (València) i la cova de Cerdaña a Pina de Montealegre (Castelló), de cronologia i tipologia de materials similar a la de la Font Major.

A Catalunya comptem amb altres coves santuari que presenten indicis d'haver estat utilitzades també com a dipòsit d'objectes votius: cova C de l'Arbolf (Arbolf), cova Negra (Sant Pere de Ribes), cova del Pi (Olèrdola), cova de l'Avenç del Gegant (Sitges), cova Cassimanya (Begues), cova de Can Sadurní (Begues), cova de la Guia (Sant Jaume dels Domenys), cova del Bolet (Mediona), cova de la Rasa (Mediona) i la cova del Garrofet (Querol) (Ros 2003), a les quals s'ha d'afegir la cova de l'Olla o del Sumoi (Marmellar). En canvi, altres coves santuari es documenten en zones pròximes, amb materials i cronologia similars, com la cova del Coscojar (Mora de Rubielos, Terol). Però per reforçar la idea es pot assenyalar la troballa en diferents contextos mediterranis de representacions votives de coves, com a models miniaturístics, entre els quals destaquen el de la necròpolis de l'Albufereta (Alacant) i, especialment, per al cas que ens ocupa de coves santuari amb cursos d'aigua, el model de trobat a la Grotta Lattaia (Úmbria, Itàlia), on es representa sobre bronze una cova amb una font a l'interior (Maggiani 1999, 195).

És un factor suggerent el fet que en la majoria d'aquestes coves es constati una ocupació anterior (del paleolític, neolític o de l'edat del bronze), la qual cosa ens informa probablement de la perduració d'uns rituals que pretenen cohesionar la comunitat amb el territori que habita i amb els seus avantpassats. Segurament s'ha de distingir diversos moments d'ús del santuari, o més versemblantment, una perduració del culte des del període ibèric antic fins al període ibèric final. En aquesta línia, els vasos de perfil carenat podrien indicar l'inici i el cas de les miniaturitzacions evidenciaria el moment final, a partir dels tipus representats. A Catalunya, les miniaturitzacions de recipients ha estat observada sempre en espais culturals del període ibèric

final, en diferents jaciments, entre els quals destaquen per la quantitat el santuari de la serra de l'Espasa de Capçanes, Tivissa, la cova dels Encantats, Ullastret o el Mas Castellar a Pontós.

Del que no hi ha dubte és que la presència d'aquests materials a la cova de la Font Major és una mostra clara que el curs alt del riu Francolí és una àrea poblada en l'època ibèrica, ja que pensem que en les activitats culturals efectuades a la sala del Llac hi podrien participar comunitats de diferents poblats de la zona. En aquest sentit cal apuntar que tradicionalment s'ha interpretat que les coves santuari poguessin actuar com a indicadors simbòlics de les àrees de frontera, amb l'objectiu de reafirmar conceptes religiosos de caràcter ètnic o regional i no hem d'oblidar que la Cubeta de Montblanc-l'Espluga compleix perfectament aquest paper. Per altra banda, l'existència de santuaris durant el període ibèric final en jaciments amb una forta activitat comercial (Ullastret, Mas Castellar de Pontós) o en vies de pas (serra de l'Espasa, Tivissa) els ha d'identificar com a santuaris empòrics, àmpliament tractats i caracteritzats en diversos treballs.

Tot això ens porta, com hem assenyalat repetidament al llarg del treball, a la identificació d'aquesta cova com a santuari hipogèic amb diferents moments d'ús al llarg de la història i es descarten, d'aquesta manera, les lectures que han volgut entendre la cova com un lloc d'enterrament o com un espai exclusivament habitacional.

4.2. Ubicació espacial i descripció

La necròpolis de Milmanda se situa en el terme municipal de Vimbodí (Conca de Barberà, Tarragona). En una posició dominant sobre el riu Francolí i a poca distància del riu Sec, que creua els plans de Milmanda. Ambdós corrents circulen en aquest punt d'oest a est.

La seva posició respecte al nivell del mar és de 460 m, en una terrassa situada al peu d'un dels extrems de la serra de Milmanda. Aquest extrem té una alçada de 498 m. Segons Ramón, es tracta d'una necròpolis plana (1989, 123), terme amb el qual no sabem si es refereix a la topografia o al fet que les tombes no tenien superestructura i que possiblement reflecteixi la disposició de les troballes a partir dels citats treballs d'anivellament que van permetre conèixer la necròpolis. D'aquesta manera, no coincidim amb la proposta de Ramón sobre les escasses possibilitats de documentar més tombes fora de la zona encimentada (Ramón 1989, 123), ja que no es coneix la topografia original de la necròpolis i pot correspondre a una necròpolis organitzada per grups distanciats entre si.

Les coordenades UTM són 338752,29X i 4584866,89Y. Recordem que les necròpolis poden ocupar àrees molt extenses, a pesar que no presenta una densitat de tombes elevada. D'aquesta manera, hem

mesurat un perímetre segons la dispersió de materials en la necròpolis que ha donat una superfície aproximada de 750 m².

L'orientació de la necròpolis és de sud-oest a nord-est. Per determinar que l'orientació és aquesta prenem com a punt de partida que la necròpolis se situa al peu d'un turó i, per tant, considerem l'orientació des del punt cec (vessant del turó). La topografia de la necròpolis ha estat profundament modificada, a causa de la plantació d'ametllers a la qual ja ens hem referit. Un aterrossament ha deixat el bancal amb la seva superfície plana, fet que molt probablement no es donava en el passat. D'aquesta manera, l'aterrossament ens aporta dades sobre la ubicació de la necròpolis en una zona no apta per als cultius.

4.3. Camp visual

El primer camp d'anàlisi ha estat el camp visual. La interrelació visual entre la necròpolis i l'hàbitat o el territori han estat sempre factors considerats com a importants en qualsevol anàlisi de context. Per valorar el camp visual, s'han realitzat una sèrie de cercles concèntrics amb diferents mesures de diàmetre, únicament limitats per fites topogràfiques d'alçada més gran sobre el nivell del mar. D'aquesta manera, s'obté un camp visual teòric que es corregeix amb una comprovació *in situ*.

Els resultats consisteixen en un domini visual màxim per l'est, sense dificultats fins a la Guàrdia dels Prats, seguint la línia del Francolí. Per l'oest, el camp visual queda reduït al vessant del turó, sense possibilitat de visualitzar cap altre espai, ni tan sols cap al sud-oest, el punt on es troben diferents passos cap a l'interior de les Muntanyes de Prades (barranc del Tillar, barranc de Castellfolit, etcètera). Pel sud, el camp visual es veu limitat pel vessant de les Muntanyes de Prades. En canvi, pel nord el camp visual abasta una gran extensió que arriba fins al puig de la Roca de la Manxa.

D'aquesta manera, el camp visual és ampli, però no és global. El fet que una porció important de territori no estigui controlada visualment ha de tenir algun significat. A causa de la innaccessibilitat que suposen les Muntanyes de Prades, es podria tractar d'una zona controlada per la qual no s'havia de témer. Els recursos explotats, o part d'aquests, es devien trobar en aquesta zona. Però la superfície coberta visualment, expressa els punts amb més moviment humà. La necròpolis se situa en el territori com una fita, bé de possessió del mateix espai per la comunitat o bé per rebre el control i la protecció dels ancestres (Graells en premsa *d*; Antonaccio 1995).

Així, podem partir de la hipòtesi que l'hàbitat corresponent a la necròpolis serà el punt de control visual més gran sobre les àrees que des de la necròpolis no es poden controlar, de manera que el turó del castell exerceix un punt òptim d'explotació i de control.



Figura 8. Ortofotomapa amb la situació de la necròpolis (A) i del poblat (B).

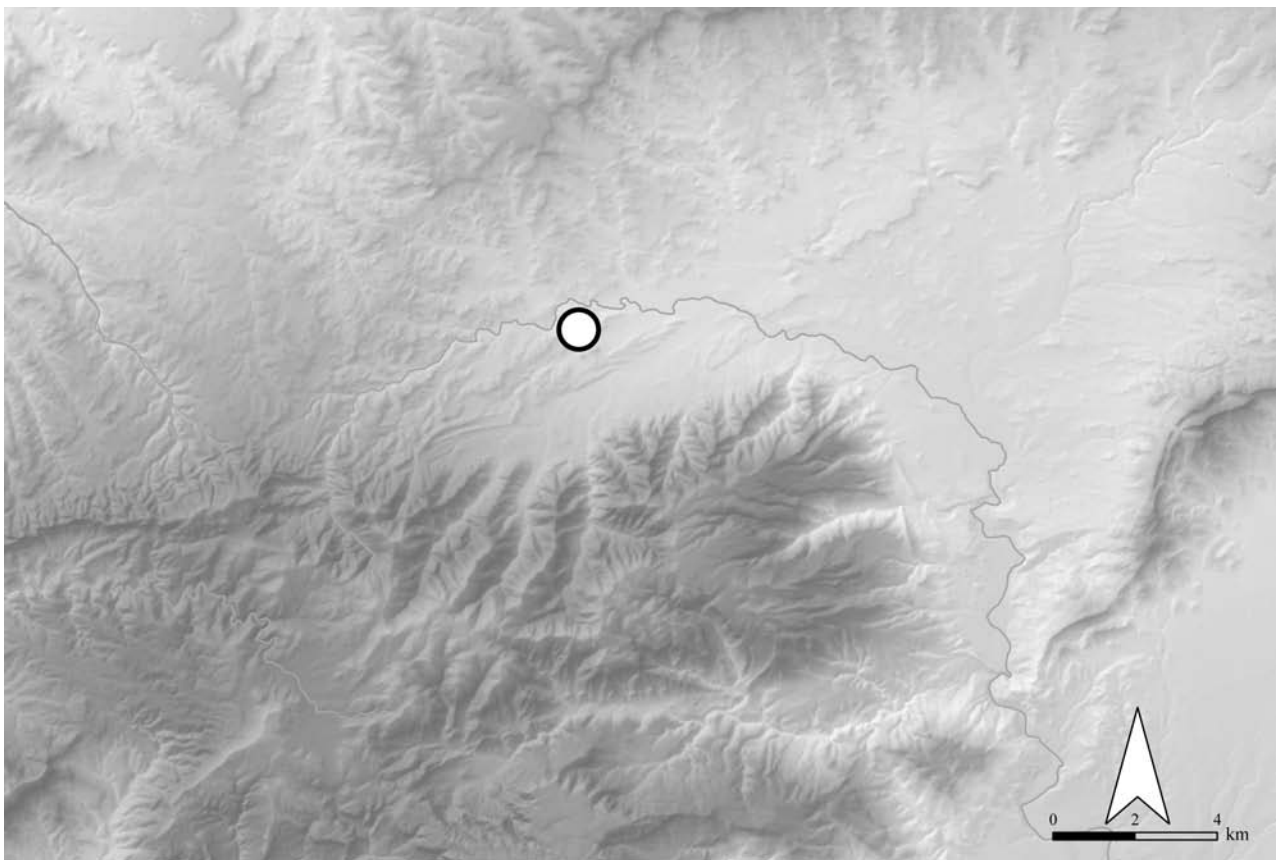


Figura 9. Mapa de relleu amb la ubicació de la necròpolis.

4.4. El sòl

Normalment, les relacions entre poblats i necròpolis s'han centrat en les distàncies i en la intervisibilitat, en funció de la seva correspondència (Mateo 1994, 72). En canvi, la valoració econòmica de la zona on s'ubica un jaciment ens sembla una anàlisi interessant que posa de manifest el profund coneixement de la zona habitada i l'explotació selectiva del territori. Lògicament, per a anàlisis sobre el món funerari, hi ha un fort component simbòlic que se'ns escapa en no estar basat en aspectes econòmics o lògics, a pesar d'estar organitzats. Per exemple, la posició respecte a cursos hídrics és un fenomen que s'ha relacionat amb els ritus de passatge i que comporta unes fortes connotacions de l'imaginari d'ultratomba.⁶³

La proposta de Mateo (1994) per valorar agronòmicament les zones d'assentament pren com a valors discriminadors criteris edafològics, fisiogràfics i climàtics. En el cas que ens ocupa, el terreny sembla apte per ser treballat agrícolament perquè presenta una textura argilosa, amb poca presència de pedres i de roques, amb una abundant concentració orgànica. El problema que en dificulta l'explotació és la distància i l'alçada respecte al nivell de l'aigua (el riu Francolí). Per aquest motiu, l'explotació actual de les parts inferiors del tossal es fa amb cultius de cereals i ametllers. D'altra banda, s'ha de considerar també que en el límit oest de la parcel·la on s'ha localitzat la necròpolis, els vessants que continuen fins a coronar el tossal presenten desnivells amb percentatges molt elevats. I cal considerar, doncs, que en el passat l'àrea de la necròpolis podria haver aprofitat una petita plataforma. L'aterrossament recent permet intuir que la morfologia que presentava la necròpolis no era l'apropiada per cultivar i, per tant, es va modificar la superfície per adequar-la.

4.5. Relació amb les vies de comunicació

Camins naturals i rius eren les vies de comunicació en l'antiguitat, al costat dels quals es van situar els poblats i les seves necròpolis. D'aquesta manera, la situació en el territori de necròpolis i poblats no era aleatòria ni inconnexa. Intentar analitzar la posició de jaciments al costat de camins per a la cronologia que tractem és pràcticament impossible, a causa de la manca de registre i d'evidències, amb les excepcions de la necròpolis d'Agullana i del Mas de la Cabra de Seròs, la primera situada en la via dels Pirineus, pròxima al coll del Lli i al coll del Portell (Graells 2004, 62; Palol 1958, 11), i la segona en un pas interior a l'aiguabarreig del Segre i el Cinca. En canvi, seguint la posició de sèries de dòlmens i monuments megalítics, s'han pogut reconstruir dife-

rents vies de pas o camins sacres (Andrés 1999) d'època prehistòrica.

L'anàlisi que es proposa per relacionar les vies de comunicació amb la posició de la necròpolis es basa en els rius. Com ha estat assenyalat per a l'àmbit de la Baixa Andalusia (Torres 1999, 159-160), les necròpolis del bronze final i del període orientaltzant quedaven separades dels seus hàbitats per rius, valls, barrancs o camins. A més, les necròpolis acostumen a situar-se sobre punts més o menys elevats que faciliten el drenatge de la zona de tombes. Aquesta observació es constata en gairebé totes les necròpolis de la vall de l'Ebre, on s'aprofiten vessants de turons o les mateixes superfícies dels turons com a lloc d'emplaçament.

Mentre que les necròpolis del bronze final rarament s'ubiquen en vies fluvials, a partir de la primera edat del ferro sembla que hi hagi un desplaçament de les àrees funeràries a punts més pròxims a les vies fluvials. Els jaciments de Mianes (Maluquer 1987) i el Mas de Mussols (Maluquer 1984), juntament amb el de Milmanda i el ja citat de la Femosa, participen plenament d'aquesta nova tendència. En canvi, trobem casos com el de la necròpolis de la Pedrera de Vallfogona de Balaguer, que presenta una perduració des d'inicis del bronze III en un punt pròxim al curs fluvial. Val a dir, però, que en alguns casos la modificació del territori que ha fet l'home impedeix valorar en la seva magnitud fenòmens com la proximitat o no a cursos fluvials, més enllà d'una anàlisi visual. Així, el cas de la necròpolis de la Colomina a Gerb (Ferrández *et al.* 1991) se situa sobre una terrassa al·luvial, que molt probablement en època protohistòrica devia estar més pròxima al curs del riu Segre.

Així doncs, Milmanda és un altre exemple de necròpolis que se situa voluntàriament *ex novo* a prop d'una via de pas i a prop d'un riu, com a exercici de l'imaginari funerari comú i expressió dels símbols de poder i de possessió del territori.

4.6. Relació amb les àrees d'aprofitament de matèries primeres

Distingim quatre tipus de recursos que es poden explotar en la zona i presentem la seva possible zona d'explotació: recursos agrícoles (principalment cerealístics), recursos ramaders (per comparació amb la resta de jaciments de l'època, l'explotació majoritària es relacionaria amb els ovicàprids), recursos miners i recursos forestals. Els recursos agrícoles semblen ser la base de l'economia en gran quantitat d'assentaments de la primera edat del ferro a Catalunya. Principalment aquesta agricultura devia ser de secà, amb el cereal com a motor principal; d'altra banda, existeixen assentaments especialitzats en

63. Es presenten propostes relacionades entre funerals i rius des del dipòsit de la Ría de Huelva fins a les llegendes grecollatines com la del barquer Caront.

altres cultius com per exemple la vinya,⁶⁴ que indiquen un estadi més evolucionat propiciat pels contactes amb diferents pobles mediterranis. Els recursos ramaders són un component important en l'economia i el grup dels ovicàprids és normalment el més representat, tot i que cada vegada es documenta una presència més gran de bòvids, suïds i èquids.⁶⁵

L'explotació minera havia estat posada en dubte i proposada com una explotació ocasional i marginal, però les recents excavacions a l'àrea veïna del Priorat han posat al descobert una explotació intensiva dels recursos miners. En destaquen especialment els jaciments de la Solana del Bepo, del puig Roig i del Calvari del Molar i la seva àrea, concentrada principalment en l'extracció de plata i plom (Rafel, i Abella i Martínez 2003). També, s'ha de destacar l'explotació de sílex en època prehistòrica en la part alta de les Muntanyes de Prades (des de Prades fins al centre principal en la vall d'Ulldemolins: coveta de l'Heura). Pròxim a la zona de Milmanda, en la part baixa de les Muntanyes de Prades, es localitzen una sèrie de mines i pedreres:

- Barranc dels Seguers, al sud: pedrera actualment abandonada.
- Barranc del Tillar, 4,9 km al sud-oest: pedrera actualment abandonada.
- Les Mines de Plom, al serret de la Mina, 7 km al sud-oest: mina de plom actualment abandonada.
- Roca de la Mel, 4,8 km al sud: pedrera actualment abandonada.⁶⁶
- Font del Galàpot, 5 km al sud: mina actualment abandonada.
- Font del Mosquit, 5,3 km al sud: mina actualment abandonada.

Tot i així, la intervisibilitat entre la necròpolis i aquestes mines és impossible, però la distància que les separa no impossibilita la seva explotació des de la mateixa Milmanda. De fet, l'explotació minera sembla marcar un eix que comunica des de l'Ebre, creuant tot el Priorat mitjançant el Siurana i travessant també les Muntanyes de Prades, fins al Francolí, amb estacions tan singulars com el Calvari del Molar, la Tosseta de Guiamets, la serra de l'Espasa (Capçanes), puig Roig del Roget (Masroig), les Obagues de Montsant (Ulldemolins) i fins a Milmanda (Vimbodí). D'aquesta manera, s'entén la presència d'un braçale de secció

torçada de tipus prioratí entre els materials recuperats a Milmanda.

Finalment, l'explotació dels recursos forestals és una constant en totes les èpoques, ja que concentra els esforços en la consecució de fusta, garrofes i castanyes (a més de diferents tipus de fruites silvestres, així com la caça).⁶⁷ Rarament considerem els recursos fluvials, tot i que no es pot negar ni tan sols deixar de pensar en l'aprofitament de les diverses riqueses que poguéssin aportar el riu (pesca i diversos tipus de fruits, al marge de l'abastiment d'aigua).

D'altra banda, els recursos que hem plantejat fins ara fan referència únicament als recursos útils per als éssers vius; però, i per als difunts? Les cremacions dels difunts es realitzaven amb fusta i en algunes necròpolis s'ha observat la selecció dels tipus de fusta utilitzada, bé per qüestions tècniques, com podrien ser la consecució de temperatures determinades o combustions delimitades temporalment, o bé per qüestions rituals, com els tipus de fusta específics segons estatus socials o el sexe, així com també una fusta específica per als difunts, que es trobaven en el mateix turó de la necròpolis.⁶⁸ No es pot descartar tampoc l'ús de l'aigua en rituals funeraris, com són els de la *lavatio* del difunt i els de la neteja dels ossos per a la deposició dins de l'ossari.⁶⁹

4.7. Relació amb els poblats

Sens dubte, per valorar els diferents aspectes que reflecteixen els materials de la necròpolis, és imprescindible conèixer el seu hàbitat. Com és ben sabut, la ubicació en l'espai de les restes funeràries, té unes clares connotacions simbòliques i preestablertes i no és casual la situació de l'espai dels morts respecte a l'espai dels vius. De fet, durant el bronze final i tota la primera edat del ferro a Catalunya, dins dels hàbitats no es documenten enterraments d'adults més que en comptades excepcions (es permetia l'enterrament de manera consensuada d'infants dins dels hàbitats). En canvi, els adults s'enterren en espais delimitats a una distància variable de les poblacions, en funció dels diferents creixements i densitats demogràfiques (Andrés 2003, 20).⁷⁰

El jaciment va rebre repetides visites de prospecció per tal de recuperar els materials apareguts després de

64. Font de la Canya, Avinyonet del Penedès (López 2004).

65. En ordre decreixent dels percentatges.

66. Es desconeix la matèria primera explotada. També pel que respecta a les següents referències.

67. Molt eventual si ens regim pels percentatges donats per l'arqueozoologia. Probablement, explicable si es consideren exercicis de control i possessió del territori de grups restringits, que convertirien les activitats de caça major en activitats aristocràtiques.

68. En la literatura clàssica trobem altres exemples de boscos sagrats. Aquests, però, no quedaven sense explotar, sinó que s'utilitzaven per a cerimònies especials. El cas paradigmàtic és el bosc de xiprers del Líban, al qual Gilgamesh va a buscar fusta, o el bosc d'oliveres d'Atenes, base per a l'elaboració de l'oli de les àmfores panatenaiques per als vencedors dels jocs sacres, entre altres exemples.

69. Altres propostes opten per la neteja dels ossos amb vi, com es planteja en la *Iliada* per als funerals de Patrocle. Vegeu com a exemple el cas de la necròpolis de Cabezo Lucero, entre altres.

70. Fenòmens que afecten de manera decisiva els àmbits econòmics i ideològics a través de les bases de subsistència, especialització, variació en la forma d'ocupació del territori, etc.

l'artifatge del camp i també per poder avaluar l'estat de conservació i la potencialitat del jaciment. En cap cas no es va documentar l'hàbitat associat en el mateix turó; però, com hem avançat, devia estar sota l'actual castell de Milmanda. Una prospecció pels turons més pròxims ha permès la troballa de material ibèric i possiblement immediatament anterior, coetani doncs amb la necròpolis. El marc d'anàlisi que hem aplicat es basa en dos aspectes fonamentals: la distància i relació topogràfica entre el poblat i la necròpolis i la correspondència cronològica entre ambdós jaciments.

Comparant les distàncies d'altres necròpolis i poblats de la Catalunya occidental i meridional, hem establert unes distàncies màximes que han permès dirigir la recerca. Segons Vázquez (2000, 93) la distància entre les necròpolis del Baix Segre i els seus respectius poblats és d'entre 100 i 500 metres, en una posició sempre d'inf-

rioritat respecte a la ubicació de l'assentament. Aquest, en un punt més alt, controla visualment la necròpolis. També Mateo va arribar uns anys abans a les mateixes conclusions, que, si bé no explicitades en el seu article, se'n desprenen (Mateo 1993). La distància mitjana entre el poblat i la necròpolis, per a la Catalunya occidental se situa en 366 metres. A més a més, com ha demostrat recentment Rafel (2003), la majoria d'aquestes relacions estan condicionades a diferències d'ubicació topogràfiques. Així, els casos del Baix Aragó, on és freqüent la posició de l'hàbitat en una cota superior a la de la necròpolis, amb relació visual (Rafel 2003), es repeteix en altres jaciments lleidatans (Puntal de Fraga, Mas de la Cabra o Castellet). Altres combinacions posen en la mateixa cota els dos jaciments, com el cas del Coll del Moro de Gandesa, la Femosa o la Pedrera de Vallfogona de Balaguer.

Les estructures funeràries

Les estructures funeràries documentades a la necròpolis de Milmanda corresponen a tres possibles tipus: fosses, túmuls i *ustrina*. El primer i el segon es contrasten visualment a partir de les fotografies realitzades per Ramon Vidal, mentre que el tercer tipus es recupera a partir dels seus comentaris. D'altra banda, existeix la possibilitat que la necròpolis disposés d'un únic *ustrinum*, com es desprèn de la troballa concentrada de gran quantitat de terra cremada, carbons, cendres i bronzes alterats per acció del foc.

Les estructures funeràries protohistòriques a Catalunya presenten una enorme variabilitat. Combinen l'adaptació al territori, la seva modificació i la construcció de diferents tipus d'estructures, perennes i peribles. Presentem un repàs ràpid als tipus i a les estructures funeràries catalanes més significatives, ja que és imprescindible observar les diferències existents.

A la necròpolis empordanesa Parrallí i a la necròpolis de la Muralla NE d'Empúries (Almagro-Basch 1955), així com a la necròpolis de Can Canyís (Vilaseca, Soler i Mañé 1963), es van documentar tombes que aprofitaven escltexes en la roca natural. D'aquesta manera es van poder salvar de la seva destrucció algunes de les tombes de les respectives necròpolis.

La modificació del terreny és potser la pràctica més estesa. Consisteix en l'excavació de fosses o *loculi* en el terreny. La posterior adequació del forat pot presentar una enorme diversitat de matisos. La col·locació d'una llosa de pedra en el fons, la construcció dins del *loculus* d'una petita cista empedrada (Esteve 1999), la construcció d'annexos al *loculus* principal, la separació d'àrees (Graells 2004 i en premsa a), etc. L'excavació de *loculi* en nivells on la compactació del sediment no és molt consistent, amb poca presència de pedra, és freqüent, però l'excavació en els afloraments de pedra és menys comuna. La necròpolis de Milmanda presenta

un mínim de dues estructures excavades en l'aflorament de pedra, on s'encaixarien les urnes funeràries. La fotografia de què disposem no permet definir si es tracta d'una única tomba o si en són dues de diferents. La proximitat entre totes dues, juntament amb la intuïció de Vidal,⁷¹ ens fa pensar que es tracta d'una única tomba formada per un mínim de dues urnes, al marge de l'aixovar, del qual no tenim associació.

La perduració d'enterraments en túmuls durant l'ibèric antic sembla, cada cop més, un tema circumscrit a la zona de la Terra Alta i el Baix Aragó. L'absència d'estructures tumulars i acumulacions de pedres sobre les tombes d'aquest període en l'àrea del Segre, de la desembocadura de l'Ebre i en les necròpolis vallesanes i de l'Empordà així ho indiquen. D'altra banda, però, no es pot descartar de manera apriorística l'existència d'estructures construïdes en terra, ja que la delimitació de pedres en estructures és senzilla i, molt sovint, les estructures en terra es veuen malmeses pel pas i les inclemències del temps, per la qual cosa desmunten la forma original. Aquest és el cas de les necròpolis planes del grup del Segre-Cinca i algunes estructures tumulars baixaragoneses. Al mateix temps, la voluntat de diferenciar-se de la resta de la comunitat o la voluntat d'exaltació del poder podrien explicar les diferents monumentalitzacions de tombes (Graells 2004 i en premsa b).

En una fotografia, s'observen dades sobre la possible estructura funerària, que a diferència d'altres dues i de les indicacions del mateix Vidal, devien estar excavades en el tapàs. L'estructura d'aquesta tomba sembla correspondre a un gran *loculus* de forma pseudocircular. Segons anotacions de Ramón (1989, 124-125) i del mateix Vidal sobre les fotografies donades al Museu Comarcal de la Conca de Barberà, s'observa la possibilitat d'haver trobat una estructura lítica envoltant aquesta tomba, a mode de túmul o d'acumulació de pedres.

71. Després d'haver excavat diverses tombes en la mateixa necròpolis, pensem que la fotografia es va fer per la raresa d'una estructura com aquesta.

Si acceptem que la tipologia de cada tomba tendeix a reflectir de manera marcada les diferències d'estatus (D'Agostino i Cataldi 1988, 241), aquesta sepultura pren valor en contraposició a la resta de tombes de la necròpolis i de les tombes del període ibèric antic a la Catalunya meridional, on la majoria tenen una mateixa estructura en pou, amb cobertura o sense. Però, al mateix temps, aquesta estructura presenta tres particularitats que li atorguen una importància singular: com hem vist, l'estructura, possiblement tumular, el gran *loculus* pseudocircular i l'associació d'un complex conjunt ceràmic (en termes relatius), format per dues urnes i dos vasos d'acompanyament.

La possibilitat d'identificar un *ustrinum* en la necròpolis queda manifesta a partir de la troballa d'una àrea,

pròxima a la zona de la necròpolis, amb gran quantitat de terra cremada, carbons i cendres on Vidal va destacar l'absència de qualsevol tipus de tomba o d'estructura i la concentració de petites llàgrimes i bronzes fosos. Normalment, els *ustrina* presenten algun tipus de cubeta o fossa de recollida de les restes de la cremació que, en teoria, es netejaria després de cada utilització, però en alguns casos no era així.⁷² El desconeixement sobre aquest tipus d'estructures a Catalunya és manifest, especialment per la dificultat de definició i identificació. Des d'estructures empedrades sense *loculi* fins a possibles fogars dispersos per la necròpolis,⁷³ passant per la identificació d'estructures de combustió en el mateix emplaçament de les tombes.



Figura 10. Estructures excavades al tapàs. (Foto: MCCB / Ramon Vidal)

72. Per a algunes incineracions on s'han determinat més d'un individu, la proposta d'una recollida accidental de fragments d'una altra incineració ha estat una proposta recurrent, especialment en els casos en què únicament apareix un element discriminant com en la tomba 14 de la necròpolis de la Colomina (Agustí, dins Ferrández *et al.* 1991).

73. Susceptibles de ser confosos amb *busta* en funció de la descripció (en publicacions antigues) o de l'estat de conservació.

Els materials arqueològics

En aquest capítol es recull la totalitat dels materials de la necròpolis de Milmanda, dipositats al Museu Comarcal de la Conca de Barberà (MCCB), al Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí (MVREF)⁷⁴ i a la col·lecció particular del Sr. Ramon Vidal.

Aquest capítol s'organitza distribuïnt els objectes en diferents grups i subgrups i a cada subcapítol s'exposa la problemàtica general de cada tipus d'elements i es descriuen les peces que integren la col·lecció de la necròpolis. Es presenten així tant els materials trobats fora de context com aquells dels quals es té registre fotogràfic de la seva descoberta. Aquests materials, teòricament recuperats amb una associació fiable,⁷⁵ es presenten també en un subcapítol a part.

Els grups que s'han establert són set: ceràmica, ornaments personals metàl·lics, ornaments personals no metàl·lics, ornaments de vestuari, vaixel·la metàl·lica, panòplia militar i instrumental. La ceràmica comprèn tots els vasos ceràmics trobats en la necròpolis i no creiem que valgui la pena distingir entre més tipus de ceràmica de manera apriorística, ja que els recipients a torn que componen el lot són únicament dos, una urna i un vas d'acompanyament. Amb la qual cosa, potser més que distingir entre ceràmica a mà i a torn, seria més interessant distingir entre ceràmica d'acompanyament i ossaris. De totes maneres, la repetició de les funcions i els particularismes que es poden observar són pocs i es tracten de manera individualitzada en cada tipus: urnes a mà de perfil en «S», urnes a mà d'orelletes, vasos a mà, tapadores troncocòniques, urna a torn, altres urnes i aríbal.

Diferent és el tema dels metalls. Representen el gruix dels materials de la necròpolis i els tipus i les fun-

cions permeten descriure una bona quantitat de matisos i problemes. Així, el fil conductor que representen els ornaments personals i d'higiene metàl·lics permet incloure en un mateix grup els elements que guarneixen el personatge i el distingeixen físicament de la resta de la comunitat,⁷⁶ com els penjolls, els cascavells, les cadenes, els anells i anelles, els braçalets, les torques, les denes de collar, les agulles i les pinces.

Els ornaments de vestuari, amb els fermalls de cinturó, les fíbules, els botons i les agulles, completen la imatge pública dels personatges. Tot i que no representen els elements simbòlics de rol o d'estatus social, sí que suposen el nivell econòmic o el grup de parentesc al qual pertanyen. Dels símbols de poder i d'estatus destaca pel seu significat la vaixel·la metàl·lica, símbol inequívoc de la celebració de banquets inspirats en les modes mediterrànies.⁷⁷ La presència d'aquests elements és molt fragmentària, però s'identifiquen restes de pàtera, de *simpulum* o d'algun altre tipus de vas.

Per sobre de tots els indicadors d'estatus o de rols socials, cal assenyalar la panòplia militar (tant els elements ofensius com defensius) abundant i completa integrada per una espasa (segurament de llengüeta, però sense certesa) (Farnié i Quesada 2005), llances, cnèmides o *cardyofilax*. Destaquen, però, dos tipus d'arma que encara subratllen més el simbolisme de les armes i les representacions de poder en contextos funeraris, com són les puntes de fletxa i una espasa miniaturitzada.

Finalment, s'ha afegit un punt per tractar tres peces interpretades com a instruments de treball, elements que ressalten la voluntat dels difunts o de la comunitat del record de la faceta artesanal i professional desenvolupada pel personatge.

74. D'ara endavant MCCB i MVREF, respectivament.

75. Sobre la problemàtica d'establir associacions a partir de fotografies, vegeu el capítol 6.

76. Per distingir físicament entenem també la depilació o l'afaitat, en casos on es documenta la navalla d'afaitar. No obstant això, no es pot descartar, en alguns casos particulars, l'ús del ganivet amb aquestes finalitats.

77. Vegeu Graells 2005c i 2006a.

Per a cada peça s'aplica la correlació amb l'esquema de reconstrucció del ritual funerari que hem presentat en el capítol 2 i, d'aquesta manera, s'intenta identificar el moment d'aparició de cada objecte en el ritual funerari.

6.1. Materials ceràmics

6.1.1. Urnes de perfil en «S»

Els perfils en «S» són freqüents i característics de la primera edat del ferro. Els tipus que apareixen a la necròpolis de Milmanda troben els seus paral·lels estrictes, principalment, en les necròpolis lleidatanes. La seva forma clàssica normalment presenta una nansa de secció acintada i vertical, que pot sortir del llavi o quedar restringida en el cos, per sota de la inflexió que fa el coll de l'urna. Es documenta molt abundantment en la necròpolis de la Pena (Torregrossa), en la de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer) i en la de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell). Aquesta última, a causa del nombre de tombes que presenta, falseja el mapa de distribució, ja que provoca que la major concentració d'aquests tipus sigui en el seu punt de dispersió.

N. Inv. NM18 (codi MCCB)

Descripció: vas fet a mà, amb una coccio reductora homogènia tant en l'interior com en l'exterior, que proporciona a la peça una coloració fosca, amb la superfície brunyida. La pasta presenta una escassa presència de desgredant. La vora està lleugerament bisellada, amb un llavi molt arrodonit. La unió entre el coll i la panxa és molt brusca, fruit de la unió de les dues parts, que han estat realitzades independentment. El vas presenta una lleugera inclinació cap a un costat. Presenta els arrencaments d'una nansa de secció acintada, que va des de la meitat del coll fins a l'espatlla del vas.

La restauració sembla fiable, tot i faltar dos grans fragments en la part superior de la panxa. Ha consistit a ajuntar els fragments conservats.

Dimensions: altura màxima: 209 mm; diàmetre de boca: 195 mm; diàmetre de coll: 132 mm; diàmetre de panxa: 225 mm; diàmetre de base: 75 mm; arrencament superior de la nansa: 190 mm; arrencament inferior de la nansa: 135 mm; amplada de la nansa: 24 mm; gruix de la nansa: 12 mm.

N. Inv. NM7 (codi MCCB); urna 3

Descripció: peça feta a mà, amb una coccio reductora irregular, que dona a la peça una coloració rogenca amb senyals de foc, amb la superfície brunyida.

La pasta presenta una abundant quantitat de desgredant, principalment quars. El llavi està molt afilat i es presenta recte. La base és completament plana. La restauració ha consistit en ajuntar els fragments i sembla fiable, juntament amb la neteja mecànica de la superfície i la reintegració d'espais buits amb escaiola i aquaplast. Restauració a càrrec de G. Sabaté i d'A. M. León, amb data d'1 de juny de 1987.



Figura 11 (A, B, C, D). Seqüència de l'extracció de l'aixovar d'una tomba amb urna de perfil en «S» i nansa. (Foto: MCCB / Ramon Vidal)

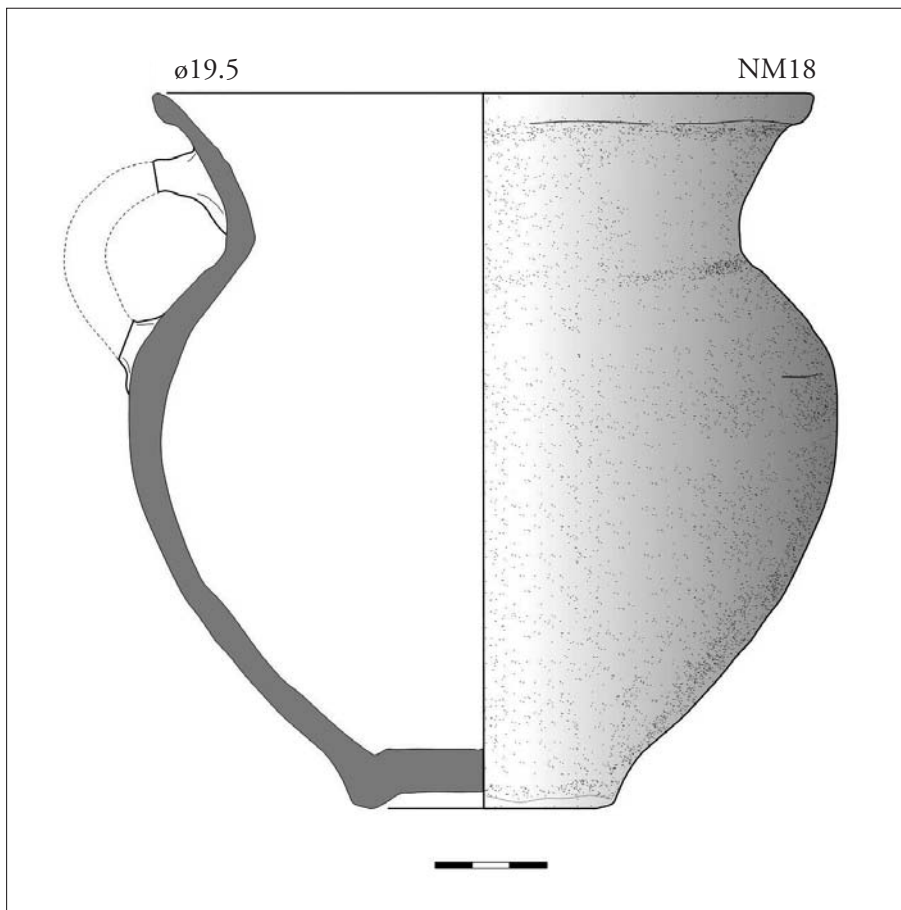


Figura 12. Vas de perfil en «S», NM18.

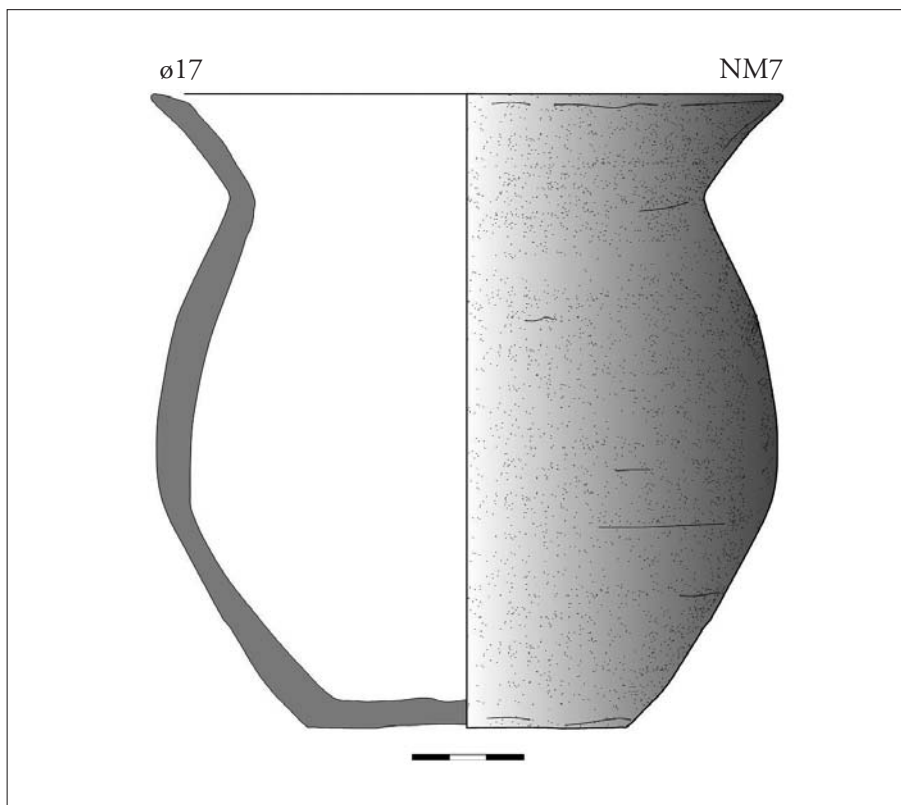


Figura 13. Vas de perfil en «S», NM7.

Dimensions: altura màxima: 187 mm; diàmetre de boca: 170 mm; diàmetre de base: 100 mm.

N. Inv. NM11 (codi MCCB)

Descripció: vas fet a mà, amb una cocció reductora irregular amb alguns senyals de foc, de color vermellós, amb la superfície brunyida. La pasta presenta una abundant quantitat de desgreixant, principalment quars en diferents mides, juntament amb alguns fragments d'esquists i altres no determinats. La vora està lleugerament bisellada, amb un llavi molt arrodonit. Presenta un peu anular d'escassa altura. La unió entre el coll i la panxa evidencia que han estat fetes independentment. Presenta una nansa de secció acintada (conservada).

La restauració sembla fiable, tot i una manca abundant de fragments de vora i llavi. La consolidació de la peça va consistir en la neteja mecànica i química de la superfície.

Associat a l'urna 2 (NM8).

Dimensions: altura màxima: 195 mm; diàmetre de boca: 170 mm; diàmetre de coll: 130 mm; diàmetre de panxa: 185 mm; diàmetre de base: 80 mm; amplada de la nansa: 32 mm; gruix de la nansa: 12 mm.

N. Inv. NM10 (codi MCCB)

Descripció: cinc fragments de vora, paret i fons. Peça feta a mà, amb una cocció reductora irregular, amb una coloració fosca, amb la superfície llisa. La pasta presenta una abundant quantitat de desgreixant, principalment quars, però també altres no identificats. El llavi és apriat. El perfil és en «S». El fons és pla. Presenta una nansa acintada de secció rectangular, que surt de sota el coll.

La restauració ha consistit en ajuntar els fragments i sembla fiable, juntament amb la neteja mecànica i química de la superfície i la reintegració d'espais buits amb escaiola i aquaplast. A càrrec d'A. M. León, sense data de finalització de la restauració.

Dimensions: altura màxima: 195 mm; diàmetre de vora: 190 mm; diàmetre de fons: 80 mm; altura de la nansa: 55 mm; amplada de la nansa: 35 mm; gruix de la nansa: 12 mm.

N. Inv. NM15 (codi MCCB); urna 4

Descripció: 18 fragments de vora, paret i fons. Peça feta a mà, amb una cocció reductora irregular, amb una coloració fosca, amb la superfície llisa. La pasta presenta una abundant quantitat de desgreixant, principalment quars, però també altres no identificats. El llavi és apriat i lleugerament exvasat. El perfil és en «S». El fons és lleugerament còncau.

La restauració ha consistit en ajuntar els fragments i sembla fiable, juntament amb la neteja mecànica i química de la superfície i la reintegració d'espais buits amb escaiola i aquaplast. No es coneix l'autoria de la restauració.

Dimensions: altura màxima: 230 mm; diàmetre de vora: 180 mm; diàmetre de fons: 100 mm.

6.1.2. Urnes d'orelletes

Les urnes d'orelletes constitueixen una de les formes tipològiques més característiques del conjunt de les ceràmiques ibèriques a torn. La gran dispersió d'aquestes peces (López 2002) confirma el que ha estat repetidament proposat: és un element que pot aparèixer indistintament en hàbitats, santuaris o poblats (Bea 1996; Plens 1986). L'origen de la idea del tancament hermètic per a les urnes i vasos cal cercar-lo en els prototipus apareguts a la Mediterrània oriental (Jully i Nordstrom 1966), que arriben a la península Ibèrica durant l'impacte orientalitzant (Pereira i Rodero 1983).

Jully i Nordstrom afirmen que de la Mediterrània oriental la idea devia passar al món cartaginès del nord d'Àfrica, on apareixen prototipus al santuari de Salam-bó (Cartago, Tunísia) (Cintas 1950) i des d'aquest punt arribarien a la península Ibèrica, amb tota seguretat relacionades amb el comerç semita del Cercle de l'Estret i de l'illa d'Eivissa. De totes maneres, cal assenyalar, com ha fet Bea (1996), que aquests prototipus no són tipus clàssics dins del món púnic, ja que són molt poc coneguts al nord d'Àfrica (a excepció de casos com el de Salambó), a Sicília i a Sardenya.

La seva difusió o la difusió de les idees sobre les urnes de tancament hermètic des de la Mediterrània oriental fins a la península Ibèrica podria passar per mans semites, fenícies o cartagineses. Cal assenyalar que, a la contra, alguns investigadors com Oliver consideren que els prototipus o idees a partir de les quals es creen les urnes emprades com a dipòsit cinerari en les necròpolis del nord del País Valencià arriben mitjançant la irrupció del comerç grec (Oliver 1981). El tancament hermètic mitjançant orelletes probablement es va aplicar anteriorment a vasos més petits, en els quals devien servir de nanses de subjecció (Bea 1996). Més tard es fa servir en vasos amb aplics molt sortints i no situats a la vora, sinó al coll.

Finalment, la nansa i l'orelleta s'unifiquen en una sola peça. És el cas de les urnes de Can Canyís. El perfecte ajustament de les urnes s'aconsegueix a partir de la fabricació de l'urna i de la tapadora en una sola peça, que en fresc es talla i es provoca, d'aquesta manera, una vora interna bisellada tant en l'urna com en la tapadora, que ajusta sense error. Aquestes peces, que no existeixen estrictament com a tals en els contextos colonials dels segles VIII-VII aC, es comencen a documentar en àmbits ibèrics del segle VI aC, ja sigui en procés de síntesi, o bé com a ceràmica plenament ibèrica. Aquest procés pot haver estat focalitzat en determinades zones i aparegut en d'altres a causa de la progressiva interconnexió existent entre les diverses zones geogràfiques durant l'aparició de l'ibèric antic (Pereira i Rodero 1983, 52).

La troballa a la necròpolis de Milmanda de tres urnes d'orelletes a mà posa de manifest el coneixement de la forma i la funció del vas ceràmic i demostra la

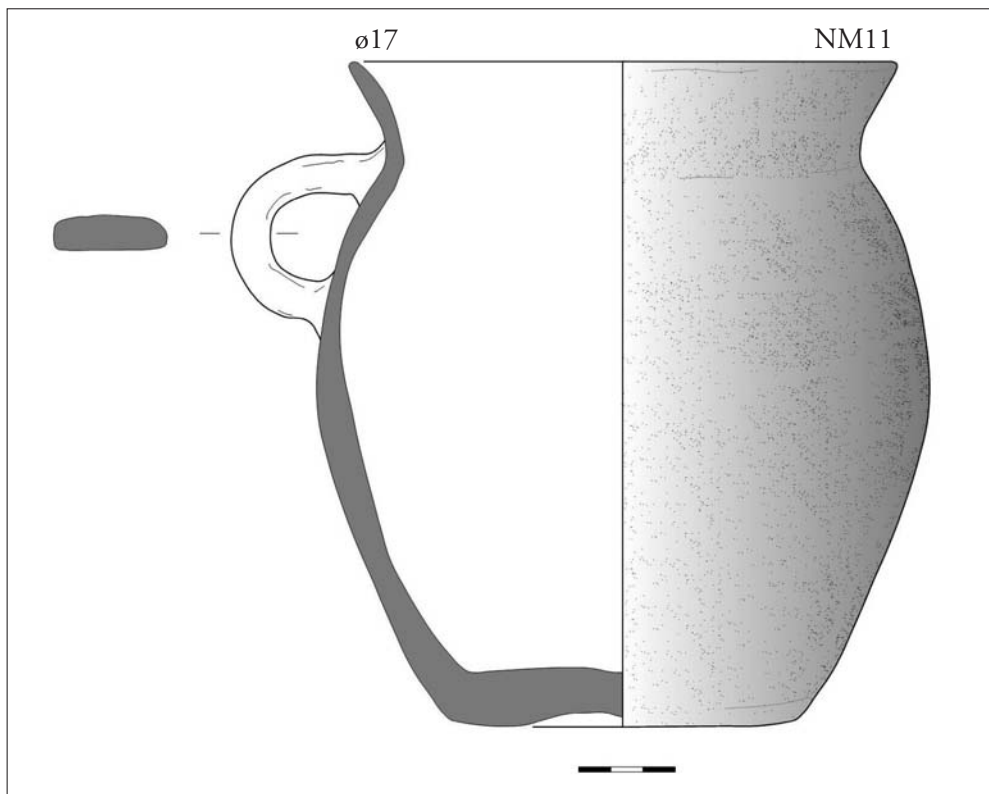


Figura 14. Vas de perfil en «S», NM11.

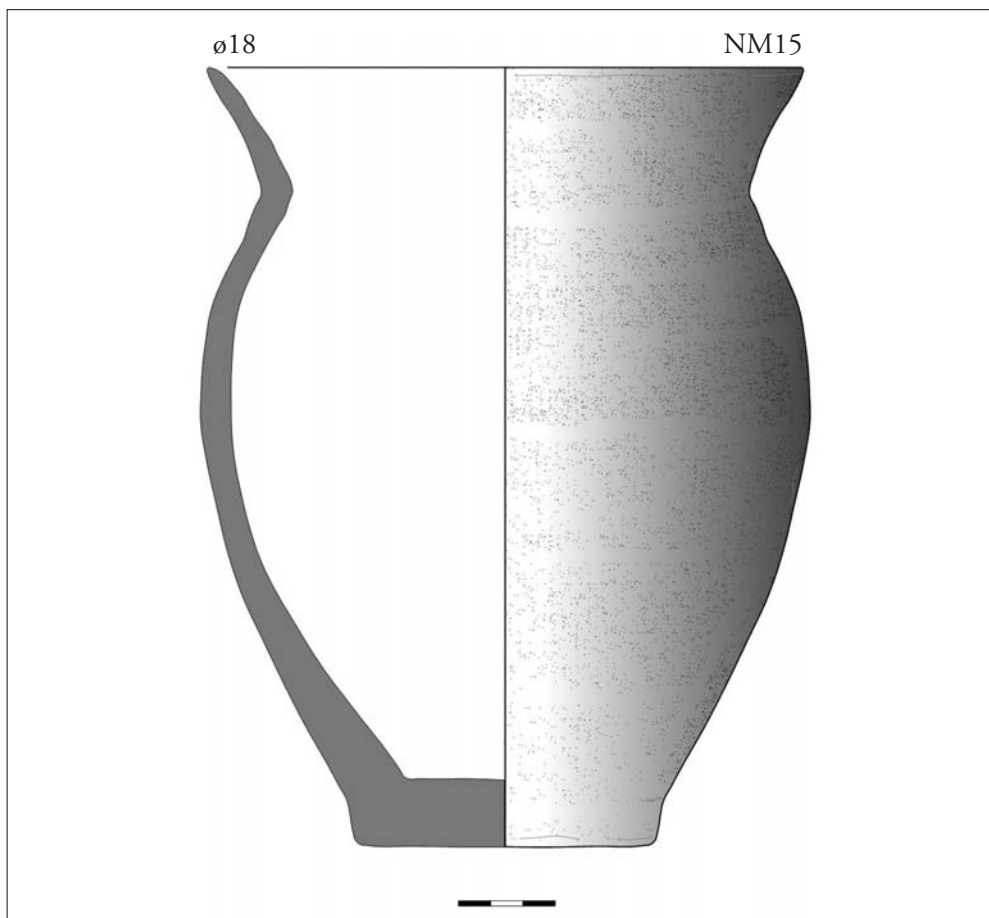


Figura 15. Vas de perfil en «S», NM15.

incapacitat de reproducció de la peça amb la tècnica original, que obliga a reproduir-les a mà, tal com també succeeix al Tossal del Moro de Pinyeres o a les necròpolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta), Mianes (tomba 18), l'Oriola (sepulcre 24), el Mas de Mussols (tomba 4) o la Muralla NE d'Empúries (tomba 3) (Sardà i Graells 2004-2005, 182). Aquestes peces troben paral·lels exactes en el tipus 2 (González i Prats 2002) de la necròpolis de les Moreres a Crevillent (Alacant), tot i les possibles similituds que suggereixen les descripcions d'altres urnes d'orelletes a mà en contextos més pròxims, com ara el Coll del Moro de Gandesa, el Mas de Mussols, Mianes o el Tossal del Moro de Pinyeres, ja que aquests exemplars són segurament posteriors als que aquí es presenten i divergeixen morfològicament dels de Milmanda.

N. Inv. NM5 (codi MCCB); urna 1

Descripció: peça feta a mà, amb una coccio oxidant irregular, que proporciona a la peça una coloració clara amb una gran ombra fosca en un lateral de la peça i correspon a un senyal de foc, amb la superfície polida. La pasta presenta una abundant quantitat de desgreixant, principalment quars, però també altres no identificats. El llavi està molt afilat i es presenta recte. La base tendeix lleument a presentar-se umbilicada. Les dues nanses orelletes estan afegides amb posterioritat al moldejat del cos. La vora presenta la típica secció tallada, que permet el tancament hermètic amb la tapadora, amb la qual estava unida abans de la coccio. La restauració ha consistit en ajuntar els fragments i sembla fiable, juntament amb la neteja mecànica de la superfície i la reintegració d'espais buits amb escaiola i aquaplast. Restauració a càrrec de G. Sabaté, iniciada el 20 de maig i acabada el 25 de juliol de 1987.

Associada a la tapadora NM6.

Dimensions: altura màxima: 170 mm; diàmetre de boca: 140 mm; diàmetre de base: 90 mm; nansa 1: llargada: 23 mm; amplada: 16 mm; altura: 11 mm; nansa 2: llargada: 24 mm; amplada: 15 mm; altura: 14 mm.

N. Inv. NM8 (codi MCCB); urna 2

Vegeu la figura 86.

Descripció: peça feta a mà, amb una coccio reduïda irregular, que dona a la peça una coloració fosca, amb la superfície polida. La pasta presenta una abundant quantitat de desgreixant, principalment quars, però també altres no identificats. El llavi està molt afilat i es presenta recte, però la vora és irregular (no recta). La base és plana. Les dues nanses orelletes estan afegides amb posterioritat al moldejat del cos i tenen diferents mides, formes i seccions. La vora presenta la típica secció tallada, que permet el tancament hermètic amb la tapadora, amb la qual estava unida abans de la coccio.

La restauració ha consistit en ajuntar els fragments i sembla fiable, juntament amb la neteja mecànica de la superfície i la reintegració d'espais buits amb escaiola i aquaplast. No està inclosa l'autoria de la restauració.

Associada al vas NM3, a la tapadora NM4 i a la tapadora NM9.

Dimensions: altura màxima: 210 mm; diàmetre de vora: 170 mm; diàmetre de fons: 105 mm; altura de la nansa: 20 mm; amplada de la nansa: 17 mm; gruix de la nansa: 9 mm.

6.1.3. Vasets a mà

La presència de tasses en els aixovars funeraris es presenta com un tret arcaic, característic de tradicions del bronze final, més pròpies de contextos de l'àrea del Vallès⁷⁸ i del nord-est de Catalunya⁷⁹ que no de les tradicions del Grup del Segre-Cinca. Tot i així, la seva troballa no és estranya en conjunts del Coll del Moro de Gandesa,⁸⁰ sempre com a elements de complement en els aixovars i mai en funcions de contenidors de les cendres.

La troballa d'aquests elements en necròpolis com Agullana, en canvi, inclouen la possibilitat d'actuar com a contenidors, tot i que és més freqüent la seva presència amb aplicació de nanses horitzontals i no verticals, com el cas que es presenta. La troballa en algunes tombes singulars d'una vaixel·la àmplia integrada per diverses tasses (tombes 184 i 192 d'Agullana) es troba principalment en tombes amb un fort component d'importacions o en tombes on es vol ressaltar el consum del vi com a fet diferenciador de la resta de la seva comunitat, cosa que indica l'estatus del personatge sepultat. Aquest fet no es pot considerar en altres contextos, on la presència d'importacions ceràmiques és més petita o no es tenen suficients evidències per proposar un canvi en les formes de representació social després de l'adquisició de nous sistemes de valors (normalment de caràcter colonial).⁸¹

Aquesta adopció de noves ideologies i de noves formes de representació social sembla observar-se en alguns dels elements que formen part del repertori material en estudi, principalment l'aríbal, la panòplia defensiva, la vaixel·la metàl·lica i l'espasa miniaturitzada, però no creiem que siguin elements suficients com per considerar la tassa com un element identificador del consum del vi.

Vasos de dimensions reduïdes són comuns en la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa. Normalment, estarien subordinats en tombes més complexes, centralitzades per una urna amb les despulles i altres elements d'aixovar. El fet curiós és que reproduceixi a petita escala

78. Es documenta en la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta.

79. Freqüent en la necròpolis d'Agullana, així com en la necròpolis Parrallí.

80. Es documenta en els les tombes 10, 13 i 19 del sector Maries.

81. En un sentit ampli del terme.

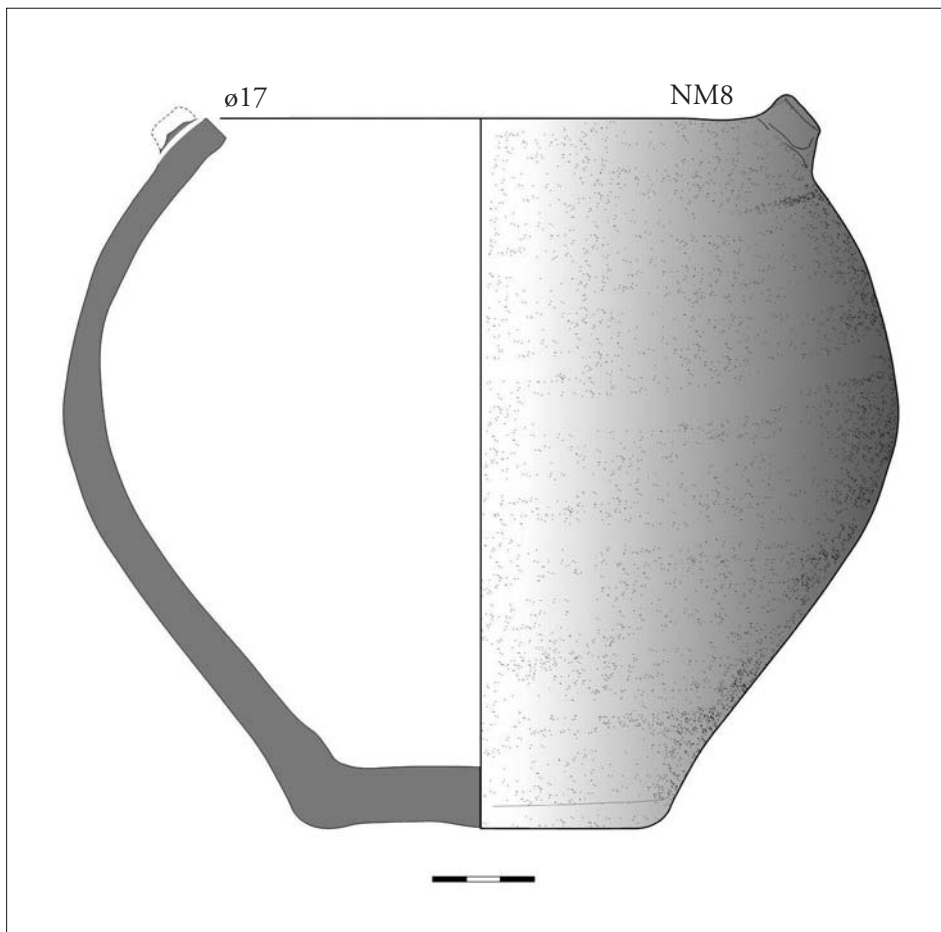


Figura 16. Urna d'orelletes, NM8.

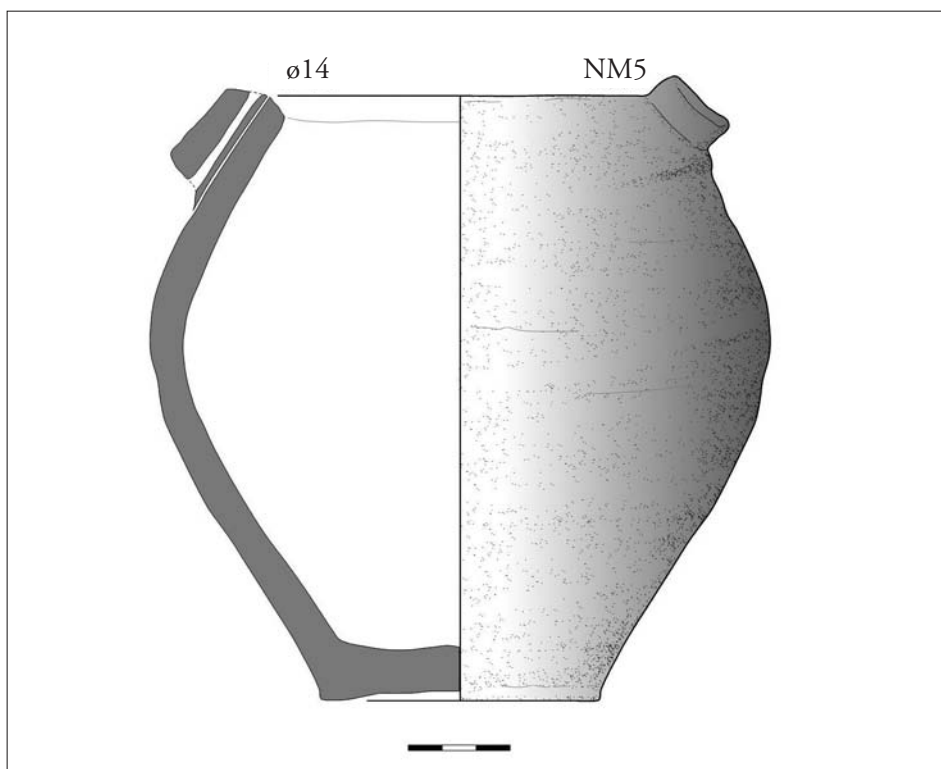


Figura 17. Urna d'orelletes, NM5.

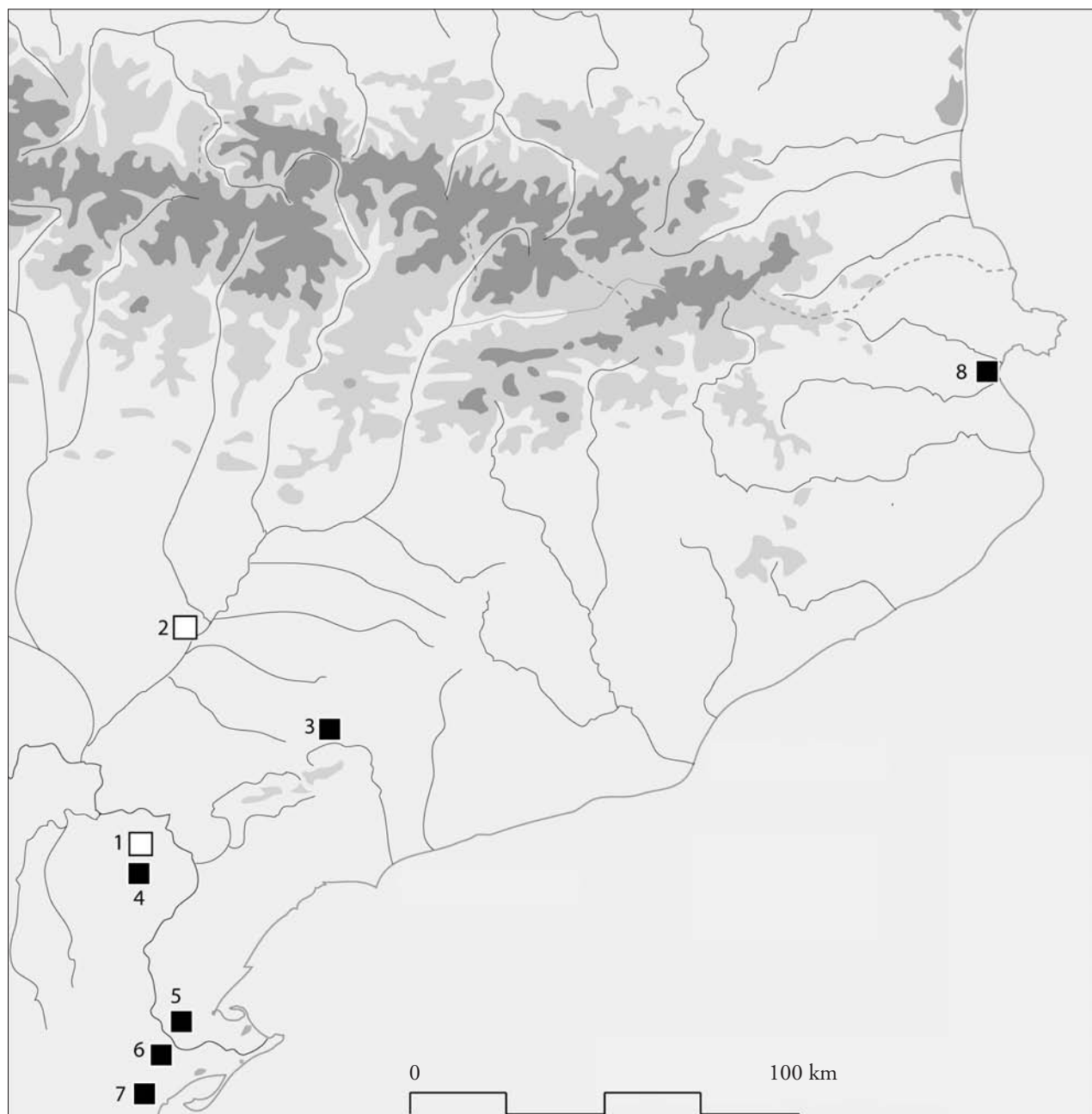


Figura 18. Mapa de distribució de les urnes d'orelletes a mà a Catalunya.

una urna amb la seva tapadora (NM3) i evidenciï així un alt simbolisme en la seva concepció,⁸² més encara si fem cas a les indicacions de Vidal, que va trobar en el seu interior gran quantitat de braçalets, penjolls i cade-netes.

Així, no solament hem de considerar la selecció de les restes del difunt després de la cremació, sinó que també la selecció dels ornaments personals i de vestuari rebrien un tracte especial, amb recipients propis. Aquest fet, i sense considerar aquest vas com una importació

(ni física ni ideològica), proposa l'assimilació d'aquest vas i la seva tapadora amb les *lekanai*, tot i que sembla una obvietat, en relacionar la funció concreta i potser ocasional del vas de Milmanda amb un vas ideat per a la contenció d'objectes (especialment de tocador o joieria en l'àmbit grec). Alguns *lekanai* del sud d'Itàlia, com els de Torre Galli (Pacciarelli 1999, 127), corresponen a vasos de petites dimensions però amb tancament hermètic d'orelletes.

N. Inv. NM2 (codi MCCB); 22.2

82. Sobre la problemàtica de la miniaturització, vegeu Graells 2007b. Sobre la problemàtica de la imitació ceràmica, vegeu Graells i Sardà 2005, 250-251.

Identificació tipològica: tassa.

Descripció: fragment de vora, paret i fons. Ceràmica a mà amb acabat grosser, que presenta una superfície amb una tonalitat fosca amb evidents punts de contacte amb el foc, com ho indiquen les coloracions vermelloses focalitzades en alguns punts de la peça. Presenta una nansa vertical de secció rectangular, amb una lleugera estria central, que surt de la vora de la peça i acaba a la meitat de la paret de la peça. La coccio és evidentment reductora, amb abundant quantitat de desgredant de diversa naturalesa i mida.

La restauració ha consistit en la neteja mecànica de la superfície i la reintegració d'espais buits amb escaiola i aquaplast. Restauració a càrrec d'A. M. León, amb data de juny de 1985.

Associada a l'urna 5 (NM17).

Dimensions: altura màxima: 42 mm; diàmetre de vora: 80 mm; diàmetre de cos: 30 mm; altura de la nansa: 31 mm; amplada de la nansa: 15 mm; gruix de la nansa: 6 mm.

N. Inv. NM3 (codi MCCB); 22.3

Identificació tipològica: vas d'ofrenes.

Descripció: dos fragments de vora, paret i fons. Ceràmica a mà amb acabat grosser, que presenta una superfície amb una tonalitat fosca, la coccio és reductora, amb abundant quantitat de desgredant de diversa naturalesa i mida. El perfil és globular, amb el llavi lleugerament exvasat i aprimat, amb el fons extern còncau.

La restauració ha consistit en la neteja mecànica de la superfície i la reintegració d'espais buits amb escaiola i aquaplast. Restauració a càrrec d'A. M. León, amb data final de 2 de juliol de 1987.

Associada a la tapadora NM4 i a l'urna 2 (NM8).

Dimensions: altura màxima: 66 mm; diàmetre de vora: 60 mm; diàmetre de fons: 50 mm.

6.1.4. Tapadores

Normalment, en els contextos funeraris catalans poden ser recipients ceràmics fets *ad hoc*, peces que estarien fabricades per a un únic contenidor (com són les tapadores i les urnes d'orelletes). També es troben

plats o tasses ceràmiques, a torn i a mà, amb funcions de tapadores. I finalment, es documenta de manera generalitzada la cobertura del contenidor amb lloses de pedra. Lògicament les tapadores fetes *ad hoc* no suposen més problema que la correlació amb el seu recipient, el mateix que pot succeir amb les lloses. En canvi, les tapadores accidentals, que reaprofiten vasos del servei domèstic o de la vaixela de luxe, en funció dels casos sí que representen un problema interpretatiu de pes. Es tracta veritablement d'una tapadora? O es tracta d'un vas, amb funcions de tapadora, que reflecteix una organització més complexa de l'aixovar? Aquest tema ja va ser observat a la tomba 184 de la necròpolis d'Agullana (Graells 2004, 69) i es va proposar que les tasses i plats amb funcions de tapadores i els seus respectius contenidors correspongessin a una organització dins de la tomba d'un autèntic servei de *symposion* i d'un servei de libació (Graells 2007a).

N. Inv. NM4 (codi MCCB); 22.4

Identificació tipològica: tapadora de vas d'ofrenes.

Descripció: fragment de vora, paret i apèndix de premsió. Ceràmica a mà amb acabat polit, que presenta una superfície amb una tonalitat fosca, la coccio és reductora, amb abundant quantitat de desgredant de diversa naturalesa i mida. El llavi es presenta bisellat cap a l'interior. L'apèndix se situa al centre i està aplanat, possiblement a causa de la fabricació mitjançant pressió amb els dits, i està perforat.

La restauració ha consistit en la neteja mecànica de la superfície i la reintegració d'espais buits amb escaiola i aquaplast. Restauració a càrrec d'A. M. León, amb data final d'1 de juliol de 1987.

Associada al vas NM3 i a l'urna 2 (NM8).

Dimensions: altura màxima: 22 mm; diàmetre de vora: 55 mm; altura de l'apèndix: 10 mm; amplada de l'apèndix: 20 mm; gruix de l'apèndix: 6 mm.

N. Inv. NM6 (codi MCCB)

Identificació tipològica: tapadora/plat troncocònic.

Descripció: peça feta a mà, amb una coccio reductora irregular, que proporciona a la peça una coloració rogenca no homogènia, amb la superfície brunyida. La pasta té una quantitat poc abundant de desgredant. El

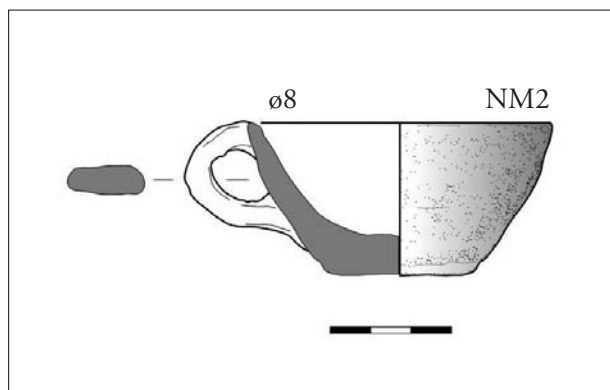


Figura 19. Tassa, NM2.

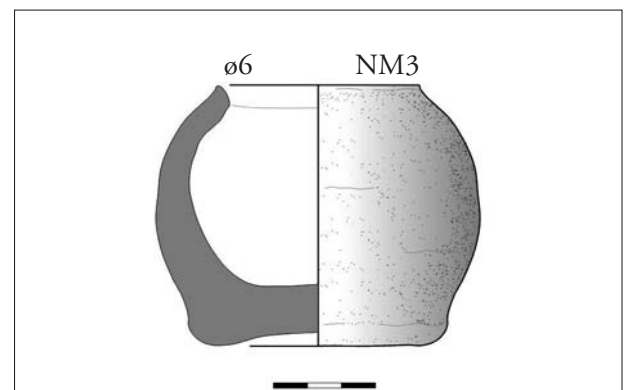


Figura 20. Vas d'ofrenes, NM3.

llavi està molt afilat i es presenta recte. Resta part de l'arrencament d'una nansa, que sembla correspondre a un arrencament del tipus orelleta o de tancament hermètic.

La consolidació ha consistit en la neteja mecànica de la superfície i en ajuntar els fragments, tot i que falta el peu o la part central de la peça. Ha estat duta a terme per G. Sabaté amb data final de 25 de juliol de 1987.

Associada a l'urna 1 (NM5).

Dimensions: diàmetre màxim: 110 mm; altura màxima (conservada): 20 mm.

N. Inv. NM9 (codi MCCB)

Identificació tipològica: tapadora de l'urna d'orelletes NM8.

Vegeu la figura 86.

Descripció: sis fragments de vora i paret. Peça feta a mà, amb una coccio reductora irregular, que proporciona a la peça una coloració fosca, amb la superfície polida. La pasta presenta una abundant quantitat de desgriquant, principalment quars, però també altres no identificats. El llavi, coincident amb el de l'urna NM8, està molt afilat i es presenta recte, però la vora és irregular (no recta). El perfil és convex, sense base ni apèndix. Únicament en un costat de la vora es localitza una orelleta rectangular. Cal dir, però, que al costat oposat (no simètricament, ja que la posició de les orelletes en l'urna no és exactament simètrica) es documenten les restes d'una altra orelleta. Com a l'urna, les dues nanses orelletes estan afegides amb posterioritat al moldejat del cos i tenen entre elles diferents mides, formes i seccions. La vora presenta la típica secció tallada, que permet el tancament hermètic amb la tapadora, amb la qual estava unida abans de la coccio.

La restauració ha consistit en ajuntar els fragments i sembla fiable, juntament amb la neteja mecànica de la superfície i la reintegració d'espais buits amb escaiola i aquaplast. No està inclosa l'autoria de la restauració.

Associada al vas NM3, a la tapadora NM4 i a l'urna NM8.

Dimensions: diàmetre de vora: 150 mm; altura de la nansa: 10 mm; amplada de la nansa: 16 mm; gruix de la nansa: 9 mm.

N. Inv. NM12 (codi MCCB)

Identificació tipològica: tapadora/plat troncocònic.

Descripció: peça feta a mà, amb una coccio reductora irregular, que proporciona a la peça una coloració rogenca no homogènia, amb la superfície polida. La pasta presenta una abundant quantitat de desgriquant, principalment quars en diferents mides juntament amb alguns fragments d'esquits i altres no determinats. El llavi està molt afilat i es presenta recte. Presenta una nansa amb perforació vertical. La consolidació ha consistit en ajuntar els fragments, tot i que falta el peu o la part central de la peça.

Dimensions: diàmetre màxim: 190 mm; altura màxima (conservada): 40 mm.

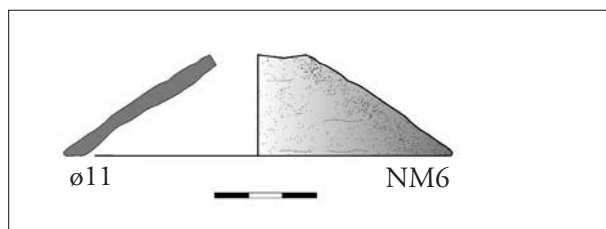


Figura 21. Tapadora, NM6.

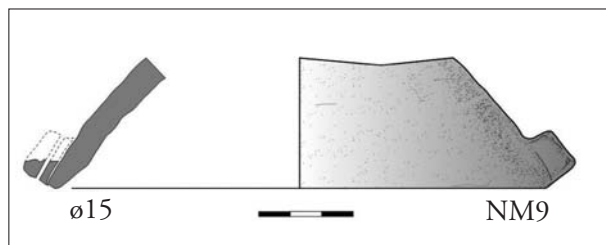


Figura 22. Tapadora d'urna d'orelletes, NM9.

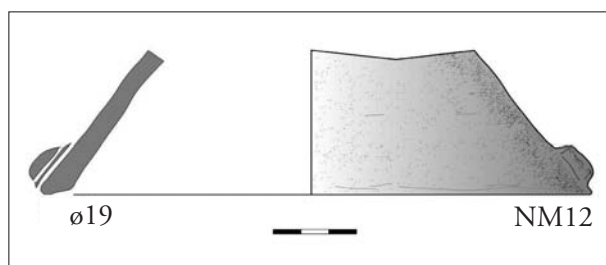


Figura 23. Tapadora d'urna d'orelletes, NM12.

6.1.5. Urnes a torn

Entre els materials corresponents a Milmanda i dipositats al magatzem del MCCB, cal destacar la troballa d'una bossa amb fragments de ceràmica a torn amb coccio oxidant. El remuntatge de la peça permet reconstruir la base i la meitat del cos d'una urna. La superfície deixa al tacte i no presenta cap tipus de decoració. La peça en qüestió no té número d'inventari ni apareix en les dues publicacions de Ramón sobre la necròpolis (1989 i 1995). També entre els materials de la necròpolis i dipositats al MVREF es troba una altra urna a torn, que presenta restes de pintura vermella, molt perduda, a la vora i al cos.

La possibilitat que la peça pertanyi a alguna tomba de la necròpolis de Milmanda és plenament plausible per les correspondències que trobem a altres contextos, associada a materials metàl·lics i ceràmics afins als de Milmanda. La troballa d'aquest tipus ceràmic a la necròpolis de l'Ebre (Mas de Mussols, Mianes, l'Oriola i el Coll del Moro de Gandesa) és molt freqüent. Correspon als primers exemples de la ceràmica ibèrica amb una cronologia àmplia del segle VI aC. A l'àrea del

Segre, es documenten peces similars en les dues tombes recuperades de la Femosa i a la necròpolis de la Pedrera.

N. Inv. MIL-629 (codi MVREF)

Descripció: urna a torn, segurament torn lent, com ho indiquen les marcades línies de torn de la superfície. Amb coccio oxidant amb tonalitats que varien entre el taronja i el beix. Presenta abundant desgreixant de quars. El llavi penja lleugerament. La vora presenta una secció triangular, que es decora sobre el llavi amb una franja pintada de color vinós. El coll es presenta lleugerament exvasat i presenta una àmplia faixa pintada, també de tonalitat vinosa, que fa la volta a la part inferior, pensada per ser vista, ja que la part superior queda tapada per la inclinació de la vora. El cos, lleugerament bicònic, presenta en l'actualitat una única línia pintada de 12 mil·límetres de gruix en to vinós. No és descartable que el cos estigués substancialment més decorat en l'antiguitat, però l'actual estat de fragmentació impedeixen afirmar-ho. Finalment, la base es presenta lleugerament umbilicada.

Altura màxima: 218 mm; diàmetre de boca: 189 mm; diàmetre de base: 93 mm; amplada de la nansa: 27 mm; gruix de la nansa: 8 mm.

6.1.6. Altres urnes

N. Inv. MIL-630 (codi MVREF)

Identificació tipològica: urna troncocònica amb cordó.

Descripció: olla de secció troncocònica invertida feta a mà. Presenta una superfície polida, amb unes tonalitats grises amb diferents graus d'intensitat, causades per la coccio de la fabricació, reductora. La característica principal del vas és una inflexió entre el cos i el coll, que ve marcada a mode de carena mitjançant un cordó decorat per digitacions. Aquesta fórmula ressalta les seves característiques a partir de la fabricació del cordó a partir de la ceràmica tendra que forma la carena. El cos, amb una superfície molt irregular, presenta la tendència que ja hem esmentat d'una secció troncocònica invertida. El coll, lleugerament exvasat, acaba amb un llavi pla. Finalment, la base es presenta plana, amb una lleugera desviació cap a un costat, que provoca que la part inferior del cos, en el costat oposat a la citada desviació, presenti una mena de truncament en la línia del perfil.

Altura màxima: 220 mm; diàmetre de boca: 185 mm; diàmetre de base: 96 mm.

N. Inv. MIL. ¿? (codi MVREF)

Identificació tipològica: tassa.

Descripció: urna de petites dimensions, amb llavi exvasat i recte, amb nansa vertical de secció rectangular en la meitat del cos. La pasta recorda les urnes de perfil en «S» de la mateixa necròpolis, al mateix temps que el perfil, més globular, i el tipus de llavi idèntic a aquelles produccions.

No conserva la identificació d'inventari. Ha estat restaurada per Ramon Vidal, amb integracions de les parts mancants.

N. Inv. NM17 (codi MCCB); urna 5

Identificació tipològica: urna globular.

Apareix en una fotografia on es veuen les dues urnes (NM8 i NM17).

Descripció: peça feta a mà, amb una coccio reductora irregular, que proporciona a la peça una coloració clara amb taques fosques, corresponents a senyals de foc, amb la superfície bruniada. La pasta presenta una abundant quantitat de desgreixant, principalment micaci i quars. La unió entre el coll i el cos denota que les dues parts es van fer de forma independent. La vora és recta amb un llavi arrodonit. No distingeix cap tipus de base i aquesta és una prolongació del cos que queda completament plana.

La restauració ha consistit en ajuntar els fragments i sembla fiable, juntament amb la neteja de la superfície i la reintegració d'espais buits amb escaiola i aquaplast.

Associat a NM2 (tassa).

Dimensions: altura màxima: 230 mm; diàmetre de boca: 210 mm; diàmetre de base: 120 mm; diàmetre màxim: 215 mm; diàmetre de coll: 141 mm.

6.1.7. Aríbal

Associat a la tomba 1 i formant part d'un mateix conjunt amb urna d'orelletes a mà, es va recuperar un aríbal corinti (Ramón 1995), que presenta una forta dificultat per ser situat cronològicament. La peça en qüestió va ser tractada de manera monogràfica l'any 1989 (Ramón 1989) per la innegable importància que suposa la presència d'aquest element importat a l'interior de Catalunya.

Posteriorment, Ramón la va tornar a publicar en un treball que sintetitzava les característiques i alguns elements significatius de la necròpolis, entre els quals es dedicava una considerable extensió de text a l'aríbal (Ramón 1995). En aquesta publicació, l'autora identificava la peça dins del tipus A de Payne (Ramón 1995, 109), basant-se principalment en la decoració central del cos (un quadrifoli, un estel de cinc puntes i una decoració a quadres d'escacs en el frontal de la nansa).

El tipus i la decoració tenen paral·lels al grup B de tombes de Rhitsona (Ramón 1995, 110), que s'inclou en el corinti mitjà, amb una datació entre 595/590-575 aC. D'altra banda, les característiques per atribuir tal peça dins del tipus A de Payne no són la decoració, que situen la peça en un estil concret, sinó la forma de la peça, especialment la nansa i la boca. Aquest fet ens ha portat a estudiar la peça de manera particular (Graells 2006b).

La creació de l'aríbal de cos esfèric privat de base s'ha de considerar una invenció oriental que troba els primers exemplars a Egipte durant la XVII dinastia (Payne

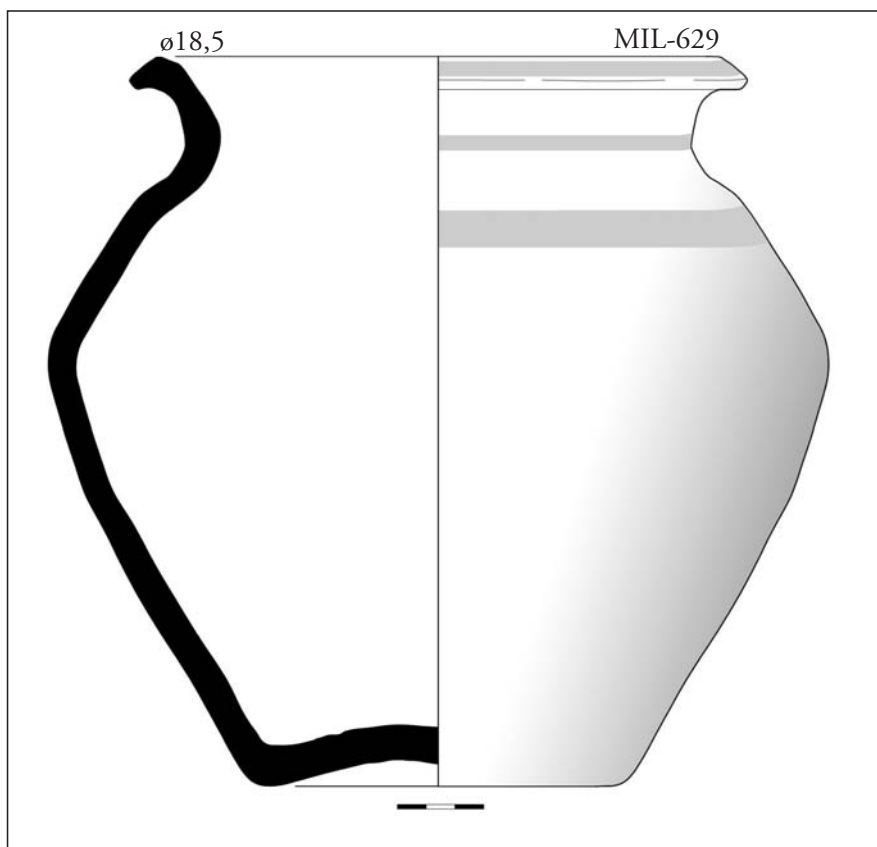


Figura 24. Urna a torn, MIL-629.

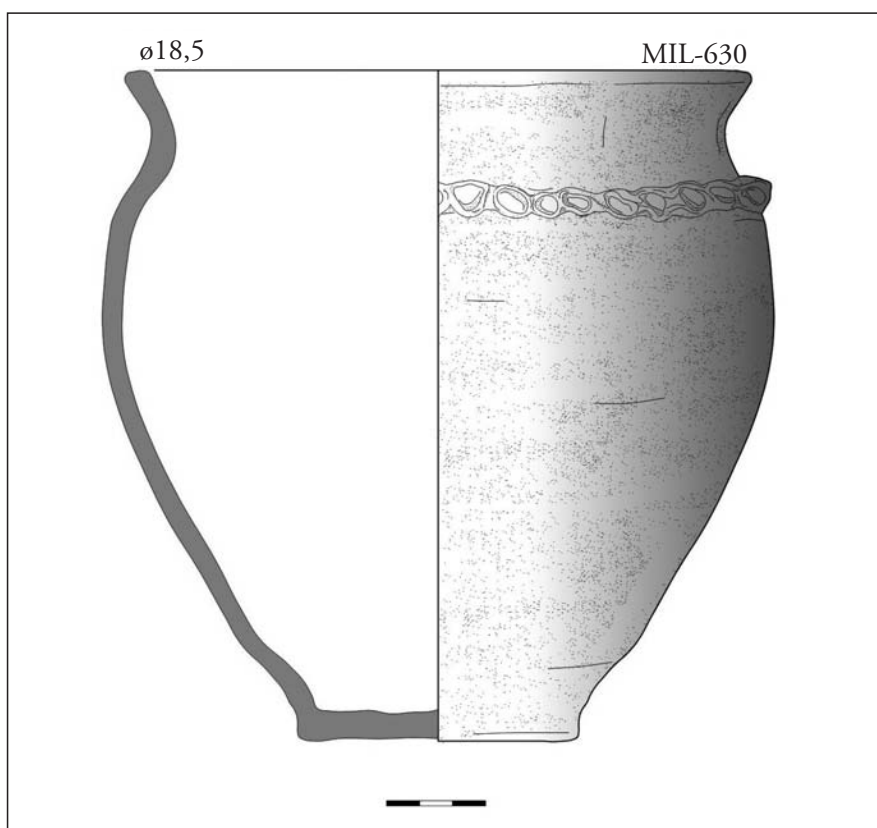


Figura 25. Urna a mà amb cordó a la carena, MIL-630.

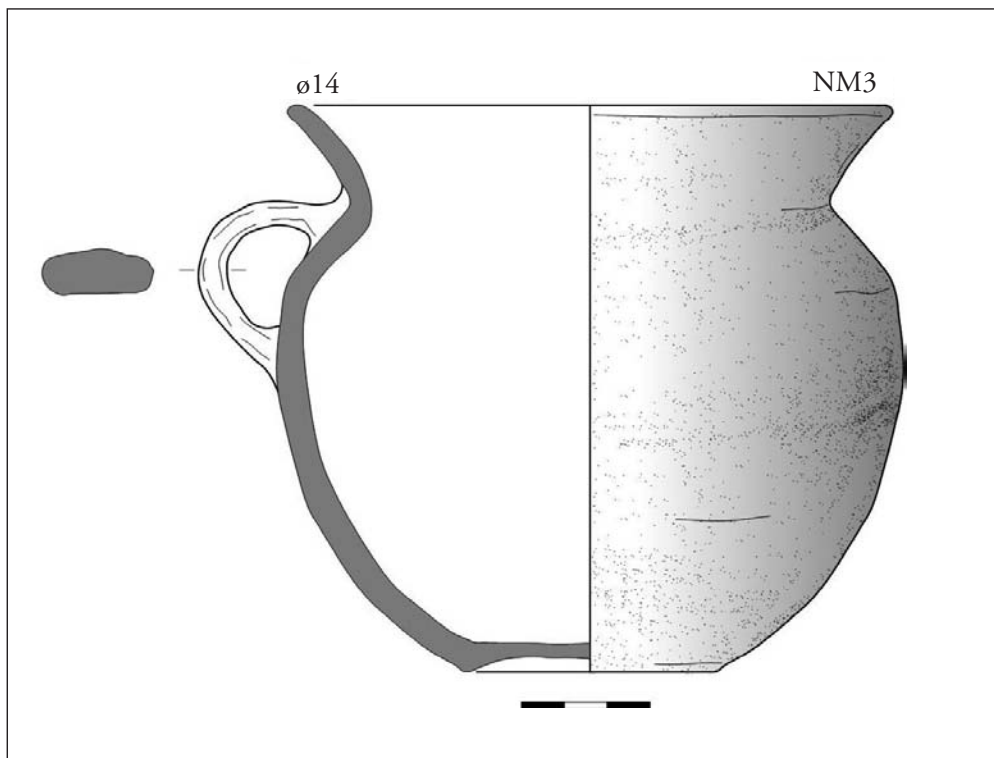


Figura 26. Urna amb nansa identificada com a tassa, NM3.

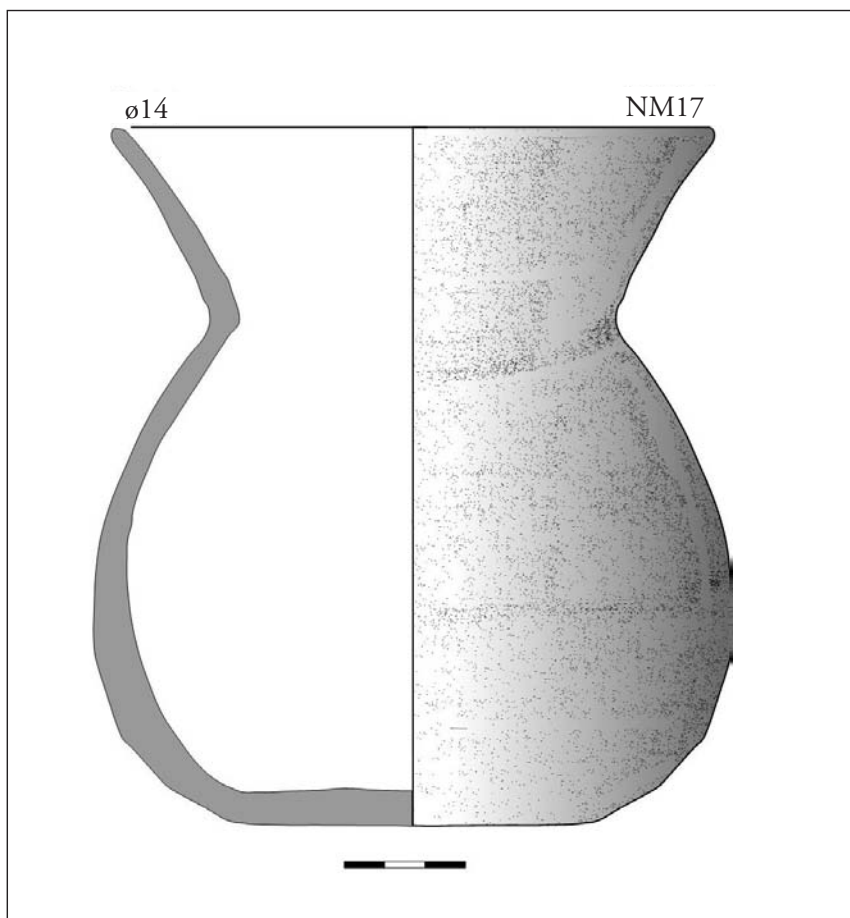


Figura 27. Urna globular a mà, NM17.

1931, 287, n. 1).⁸³ En l'àmbit grec, la còpia d'aquestes peces comença a partir del protocorinti, amb el tipus *Round Aryballoï* A de Payne, caracteritzat per una boca en forma de disc pla i una nansa gruixuda de secció rectangular que forma angle recte amb la boca, principalment realitzats en faiança, a mode d'imitació dels originals orientals (ibídem 1931, 287).

En el corinti transicional (Hopper: 630-620/615 aC; Payne: 640-625 aC) es varia la forma, s'afiança en el corinti arcaic (Hopper: 620/615-595/590 aC; Payne: 625-575 aC) i es consolida definitivament en el corinti mitjà (Hopper: 595/590-575 aC; Payne 600-575 aC). El tipus B de Payne es caracteritza per una boca en forma de disc pla o lleugerament còncava i una nansa de secció el·líptica i silueta en «S» (Payne 1931, 287). Aquestes produccions tindran una gran quantitat d'imitacions en l'àmbit etrusc, amb la ceràmica etrusc-corintia (fins al 530 aC segons DeCarolis 1991, 41). A partir del corinti mitjà, s'abandonen les nanses de cinta del tipus B i es recupera el perfil dels aríbals del tipus A, amb nanses cúbiques i parets gruixudes.

Aquest tipus C variarà la forma de la boca del tipus A i pronunciarà més encara la concavitat fent que la vora sigui penjant i simuli exteriorment que es tracta de peces com les arcaïques de tipus A, però internament es faran amb un important canvi tipològic. El tipus C té unes dimensions estandarditzades, compreses entre 66 i 74 mil·límetres d'altura per un diàmetre normal de 68 mil·límetres. La decoració que el caracteritza presenta uns patrons que es repeteixen en tots els exemplars de la sèrie, com són:

- Decoració de la vora del disc, que repeteix sempre un mateix esquema, integrat per dues línies paral·leles en la part superior i inferior, i al centre de la franja, una decoració que pot ser o en motius tipus «S» o en escacat, caracteritzat perquè els quadres negres, que sorgeixen directament de les línies internes, no es toquen entre ells (Payne 1931, Pl. 31,5, n. 803).⁸⁴

- Decoració de la mètopa posterior de la nansa, on el dibuix es presenta emmarcat per dues línies en tots els costats i les decoracions amb escacats es presenten de manera completa on els quadres es toquen entre si (Payne 1931, Pl. 31,4, n. 806). Als exemplars en què la mètopa posterior presenta altres motius,⁸⁵ la mètopa

s'emmarca únicament pels costats, també amb motius de dues línies paral·leles i deixa sense decorar la part superior i inferior.

Pel que fa a l'exemplar que tractem, ens centrarem en els aríbals decorats amb motius vegetals i es troben nombrosos paral·lels que presenten decoracions similars, tot i que amb lliures variants, com són les corresponents a l'escacat de la nansa, alguns motius florals del cos i l'estrella.⁸⁶ Segons Payne, la decoració amb flor de lotus quadrifolia comença com a còpia dels motius decoratius assiris i durant el corinti primerenc es va variant el motiu, en donar cada cop més importància a la decoració de la part central. A partir del corinti tardà apareix la mateixa decoració que en l'exemplar de Milmanda, identificada com a Payne-D (Payne 1931, 147, fig. 54), que es data principalment en el segon quart del segle VI aC (ibídem 1931, 148). L'estel de cinc puntes ajuda a situar la peça en qüestió en el segon quart del segle VI aC, ja que el motiu apareix com un element decoratiu típic del corinti tardà, datat entre el 570 i el 550 aC (DeCarolis 1991).

El tipus concret al qual s'adscriu la peça de Milmanda s'identifica com a *Vierblatt-Aryballoï* i es data, segons Kunze-Götte (1965, 18), entre el 575 i el 550 aC. En canvi, segons Lullies (1972, 31), dataria entorn al 550 aC. D'aquesta manera, la peça en qüestió passa d'aportar una cronologia a la necròpolis de 595-570 aC (Ramón 1995) a una altra datació de 570-550 aC i, amb aquesta cronologia, deixa de ser una de les més antigues importacions ceràmiques de Catalunya amb tot el que això comporta.

Els paral·lels trobats a Catalunya ajuden a comprendre i concretar el moment d'aparició d'aquestes produccions i la dinàmica de la seva presència al nord-est peninsular. Són els següents:

- Necròpolis de Vilanera (l'Escala): tipus 2.361 de J. Ramón a Agustí *et al.* 2002, 81

- Palaïàpolis d'Emporion (Sant Martí d'Empúries): es va identificar en el quadre 9.000 una vora d'aríbal globular (fig. 21, 4, fase IIIC), amb la pintura molt perduda, relacionable amb altres objectes del corinti recent d'Empúries. Datat en la fase IIIC, que correspon a l'arc comprès entre el 540 i el 500 aC (Aquilué *et al.* 2000, 308, fig. 21-4 fase IIIC).

83. L'evolució estilística d'aquesta forma ceràmica, segons DeCarolis (1991), però no coincident amb Payne (1931), es pot esquematitzar des de les produccions globulars amb petita nansa sobre l'espatlla (725-700 aC al protocorinti arcaic), seguint pels tipus anomenats piriformes amb nansa ampla entre vora i espatlla (700-650 aC al protocorinti mitjà I-II; i 650-590 aC al protocorinti tardà transicional), els esfèrics sense base (640-625 aC o corinti transicional i 625-575 aC o corinti arcaic) i els esfèrics amb base (590-575 aC al corinti mitjà).

84. El motiu decoratiu dels escacats apareix en la ceràmica corintia en la fase transicional i es fa servir per dibuixar franges (Payne 1931, Pl. 12, 4, n. 143), tot i que no es pot negar que la decoració per oposició de colors de manera geomètrica és una decoració coneguda en altres exemples, anteriors i coetanis tant a Grècia com a altres punts del Mediterrani i algun dels exemples més espectaculars és el mosaic del santuari de la Muela de Càstulo.

85. Normalment retrats femenins i mai més línies horitzontals paral·leles, característiques del tipus B.

86. Entre d'altres, vegeu: Deppert 1964, 20-21, Taf. 16.1 a 16.12; Kunze-Götter 1965, 18, Taf. 12.5 a 12.8 i 12.10; Lullies 1972, 31, Taf. 10.3. Així com també altres CVA corresponents a Leipzig (1), Heidelberg (1), Karlsruhe (1), Zuric (1) o Gela (1).

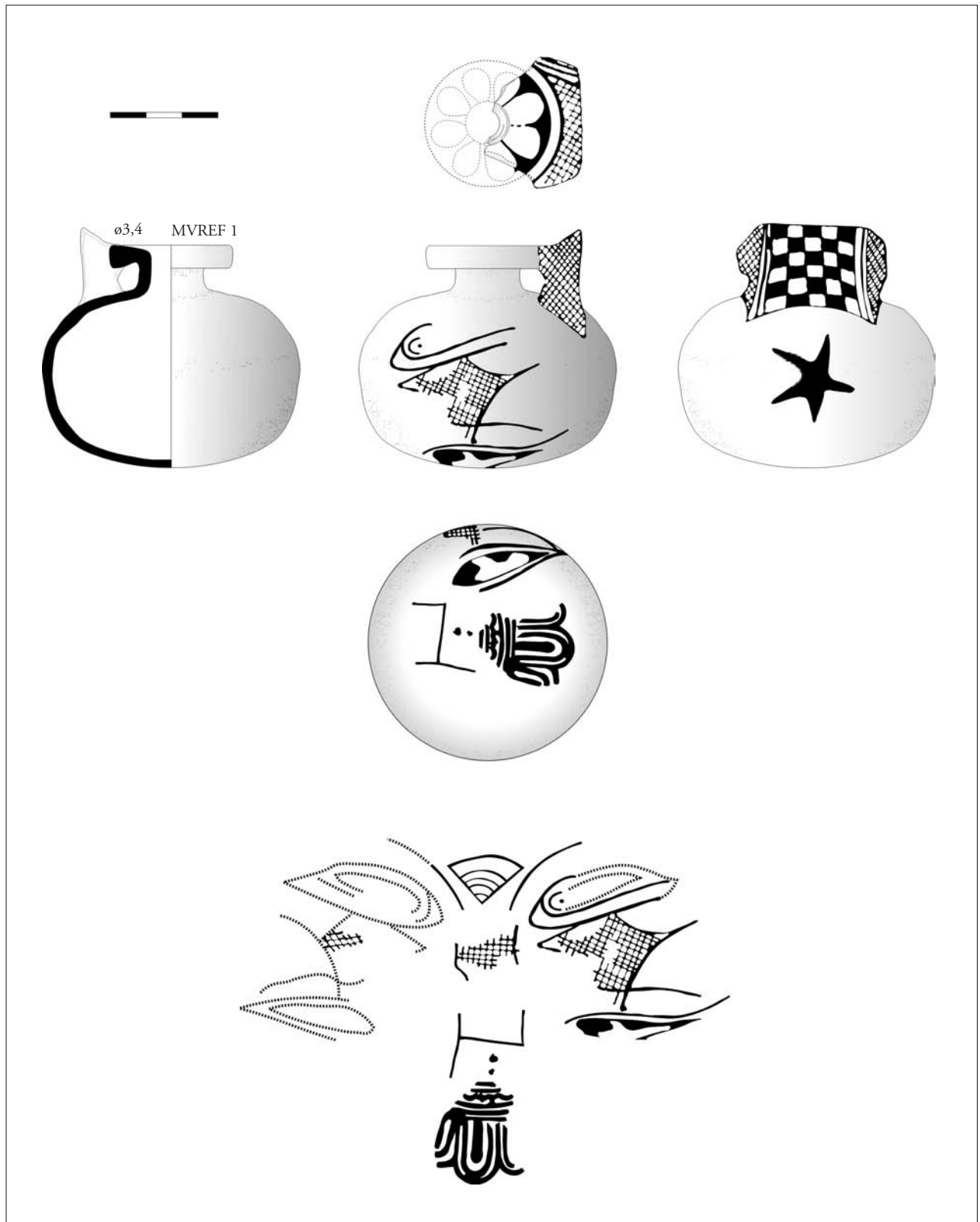


Figura 28. Muntatge de les vistes laterals, inferior, superior, posterior, secció i, en el requadre superior, el desenvolupament de la decoració pintada del cos. A partir de Ramón 1989.

– Tomba 4 de Mianes (Santa Bàrbara): on se suposa la presència d'un aríbal a partir de la troballa d'un fragment de vora plana pintat amb dues línies paral·leles (Maluquer 1987, 125).

– Necròpolis del Mas de Mussols (la Palma): en la suposada tomba X, amb l'associació d'un aríbal corinti i un altre d'imitació (Maluquer 1984).

– Mas Gusó (Bellcaire d'Empordà): s'identifica un fragment d'aríbal corinti, del tipus esfèric tipus B, del corinti mitjà, datat a mitjan segle VI aC (Casas i Soler 2000, 355, fig. 7, 5).

– L'illa d'en Reixach: a la UE-10083 (Martín *et al.* 1999, 110, fig. 9.8.5).

– Empúries (l'Escala), necròpolis Bonjoan, inhumació 57: trobat a l'esquerra del difunt. Amb pasta groguenca, boca amb 55 mm d'altura i 35 mm de diàmetre. Decoració a base d'acanalats oblics en tot el cos. Datat a finals del segle VI-V aC, de fabricació naucràtica. Inventariat com a Trias 32 (Trias 1967).

– Necròpolis de la Muralla NE d'Empúries, incineració 4: tipus corinti indeterminat. Datat entre el 530-500 aC. (Trias 1967, 81).

– Necròpolis de la Muralla NE d'Empúries, inhumació 2: amb el cos globular, boca de 63 mm d'altura i 44 mm de diàmetre. Nombrosos paral·lels a Rithsona (550-500 aC). Inventariat com a Trias 6 (Trias 1967).

– Tomba 4 de la necròpolis Mateu (Empúries): tipus B-1 de Payne. Amb el cos esferoïdal, nansa plana vertical, boca discoïdal, boca de 53 mm d'altura i 38 mm de diàmetre. Engalba groga i decoració molt perduda. Es va localitzar a la mà dreta del difunt. Cronologia proposada de 570 aC. Inventariat com a Trias 2 (Almagro-Basch 1950; Trias 1967).

– MAC-405 (Museu d'Arqueologia de Catalunya): tipus B-1 de Payne. Amb el cos esferoïdal, nansa plana vertical, boca discoïdal, 71 mm d'altura i 45 mm de diàmetre de boca. Decoració oriental tardana. Paral·lel a la tomba 86 de Rithsona. Cronologia proposada de 570 aC. Inventariat com a Trias 1 (Trias 1967).

– MAC-322, Tipus B-1 de Payne. Amb el cos esferoïdal, nansa plana vertical, boca plana discoïdal, 59 mm d'altura i 39 mm de diàmetre de boca. Decoració tipus "grup dels guerrers" d'Ashmolean Museum (segle VI aC). Datat en el 2n quart del segle VI aC. Inventariat com a Trias 4 (Trias 1967).

– MAG-7 (Museu d'Arqueologia de Catalunya a Girona): tipus A de Payne. Amb el cos esferoïdal, nansa plana vertical, boca plana, 62 mm d'altura i 46 mm de diàmetre de boca. Argila groc-verdosa i decoració floral. La cronologia varia entre les propostes d'Ure (primera meitat del VI), Smith (finals del VII) i Trias (primera meitat del VI). Inventariat com a Trias 3 (Trias 1967).

– MDG-3306 (Museu de Girona). Pasta groguenca, 44 mm d'altura. Possible imitació. Datat entre finals del segle VI i principis del V aC. Inventariat com a Trias 33 (Trias 1967).

– Col·lecció Guerin (Barcelona): tipus B-1 de Payne. Amb el cos globular i boca discoïdal, 55 mm d'altura i 40 mm de diàmetre de boca. Decoració amb tres guerrers. Segons Payne, data entre el 575 i el 550 aC; segons Ure, entre el 590 i el 570 aC; i, segons Trias, entre el 575-550 aC. Inventariat com a Trias 5 (Trias 1967).

– Trias 31. Tipus Payne B-1. Decoració de retícula incisa. Amb el cos esferoïde, nansa plana vertical, boca amb revora lleugerament cònica, 47 mm d'altura i 33 mm de diàmetre de boca. Superfície en vidriat verd-blavós (de la colònia milèsia de Naucratis o Rodas). Datat a principis del segle VI aC (Trias 1967).

– Possiblement d'Empúries, MAC-323: pasta groguenca, 55 mm d'altura. Decoració amb relleus prismàtics. Datat entre el segle VI i principis del V aC. Inventariat com a Trias 34 (Trias 1967).

– Possiblement d'Empúries, Col·lecció Catalina Albert (l'Escala): amb el cos globulari gallonat, boca plana discoïdal, 60 mm d'altura i 40 mm de diàmetre de boca. Base plana i llisa. Datat entre finals del segle VI i principis del V aC. Inventariat com a Trias 35 (Trias 1967).

– Possiblement d'Empúries, MAG-16: amb el cos globular, boca plana discoïdal, argila beix clara, 80 mm d'altura. Decoració de bandes. Datat en el 550 aC. Inventariat com a Trias 52 (Trias 1967).

També es documenten aríbals grecs durant el segle VI aC a contextos d'Eivissa, de la necròpolis de Medellín (una tomba inèdita) (Jiménez i Ortega 2004, 85-86; Torres 1999), Vilajoiosa, Huelva (nou exemplars), Coria del Río, Màlaga (tres exemplars), Adra, la necròpolis de Villaricos (tomba 4). De tots aquests, l'exemplar més pròxim és el de Villaricos, ja que presenta una línia escacada sota els motius figurats.

L'ús de perfums durant la primera edat del ferro a Catalunya, tot i documentar-se pocs recipients, no sembla un element comú. Per altra banda, aquest fet pot subratllar la importància de la seva presència. Segurament la selecció d'una olor impossible de copiar identificava el seu portador com un membre d'un grup privilegiat. Aquest costum dels perfums, que troba pocs exemples durant el segle VI aC a Catalunya, veu una important proliferació a partir del segle V aC, com es desprèn de l'abundant troballa de recipients de pasta vítria destinats a la seva contenció, especialment notable amb el *floruit* d'Empúries (Fernández i Mezquida 1997, 52), on es concentren tots els exemplars documentats.⁸⁷

87. Tomba 77 de la necròpolis Martí (Almagro-Basch 1953, 81-84), tomba 23 de la necròpolis Bonjoan (Almagro-Basch 1953, 164-166), tomba 43 de la necròpolis Bonjoan (Almagro-Basch 1953, 178-183), tomba 55 de la necròpolis Bonjoan (Almagro-Basch 1953, 193-196), tomba 57 de la necròpolis Bonjoan (Almagro-Basch 1953, 197-198), i tomba 12 de la necròpolis Granada (Almagro-Basch 1953, 242-243).

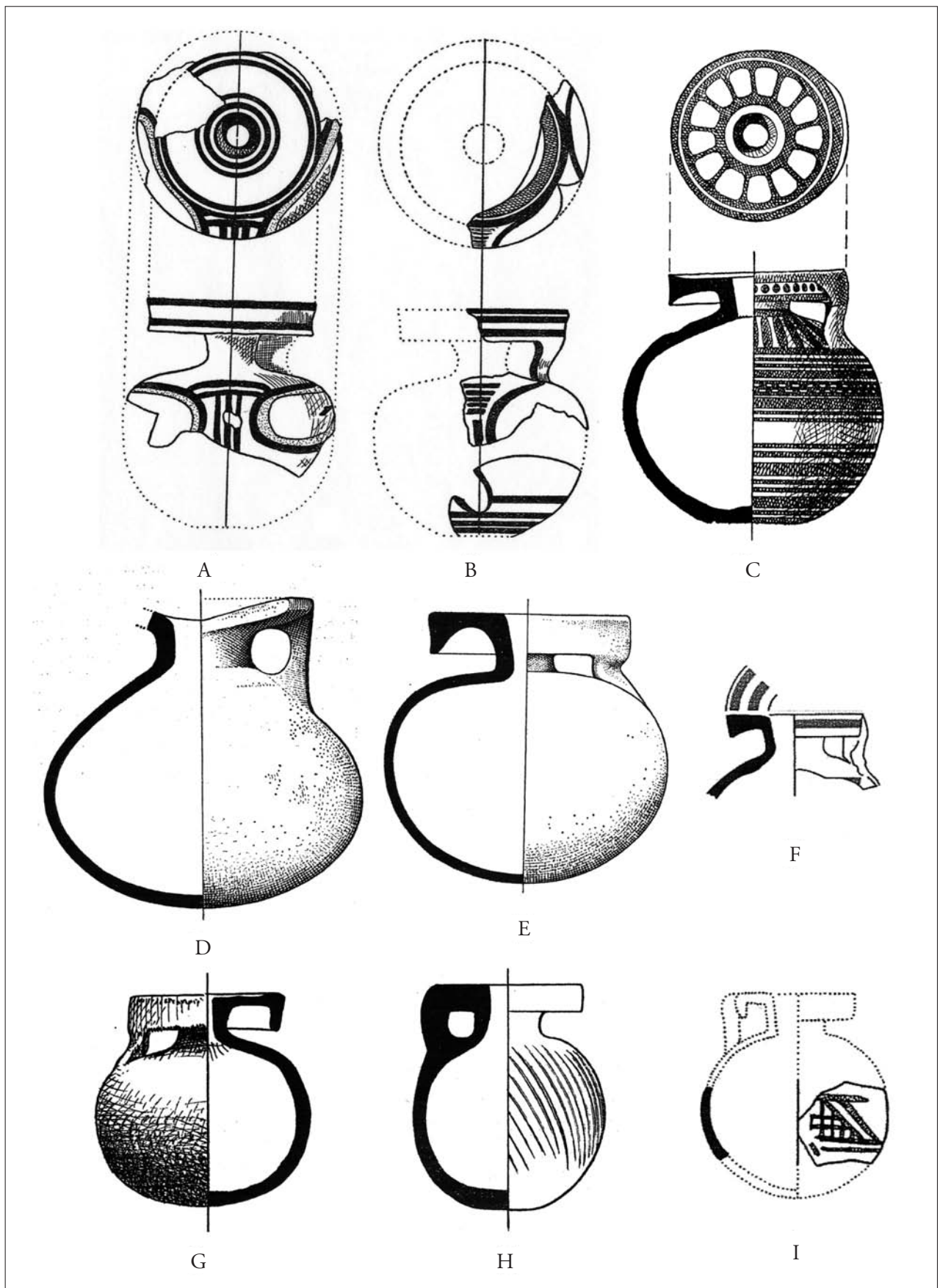


Figura 29. Diversos aríbals trobats a Catalunya descrits en el text. A i B, tomba 4 de la necròpolis de la Muralla NE d'Empúries; C, tomba 1 de la necròpolis de la Muralla NE d'Empúries; D i E, tomba X de la necròpolis de Mas de Mussols; F, Sant Martí d'Empúries; G, inhumació 4 de la necròpolis Mateu; H, inhumació 57 de la necròpolis Bonjoan; I, Mas Gusó. Dibuixos a diferents escales.

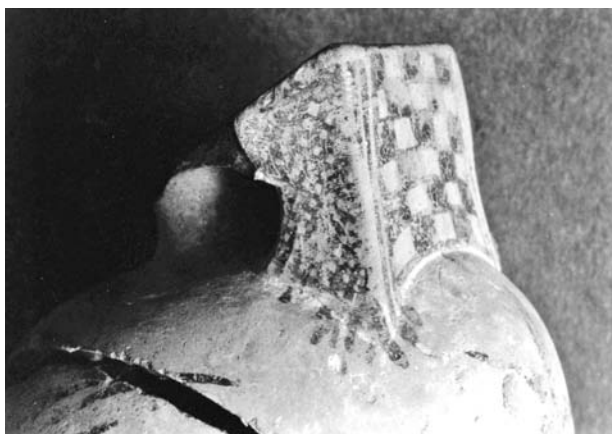


Figura 30. Detalls de la decoració de l'aríbal trobat a Milmanda. Part superior, detall de l'escat de la nansa; al mig, detall de l'estrella; part inferior, detall del quadrifoli. (Fotos: MCCB / Esther Ramón i Ramon Vinyes)



Figura 31. Vista des de dalt, disc i part superior de la nansa. (Fotos: MCCB / Esther Ramón i Ramon Vinyes)

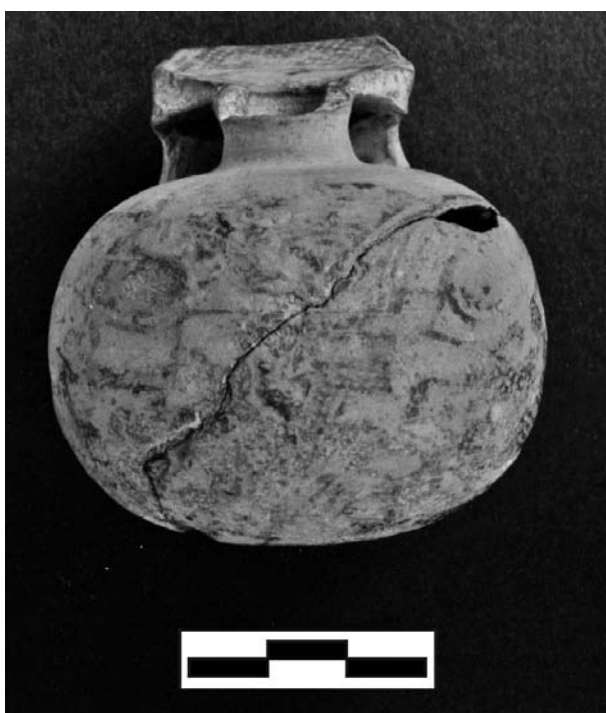


Figura 32. Vista frontal. (Foto: MCCB / Esther Ramón i Ramon Vinyes)

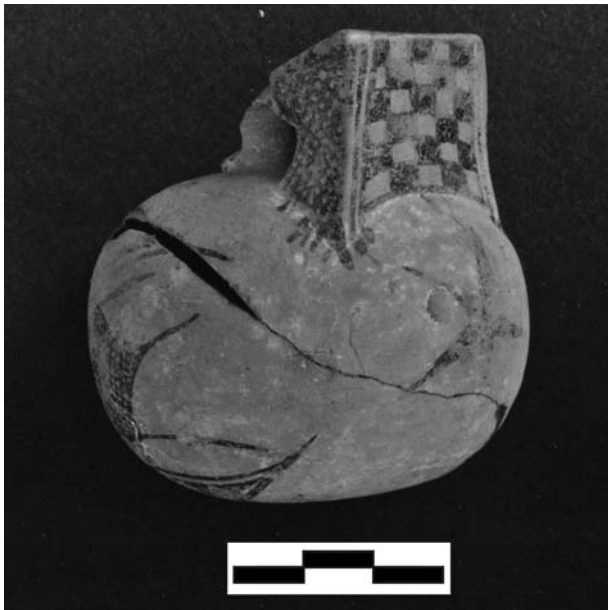


Figura 33. Vista dorsal. (Foto: MCCB / Esther Ramón i Ramon Vinyes)



Figura 34. Vista de la base. (Foto: MCCB / Esther Ramón i Ramon Vinyes)

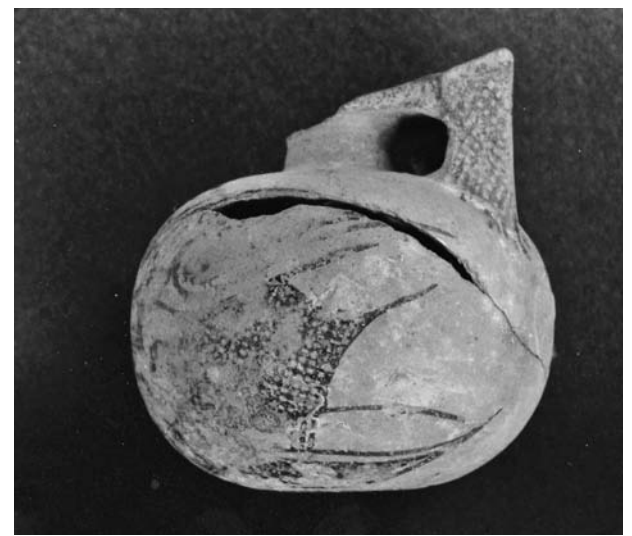


Figura 35. Vistes laterals. (Fotos: MCCB / Esther Ramón i Ramon Vinyes)

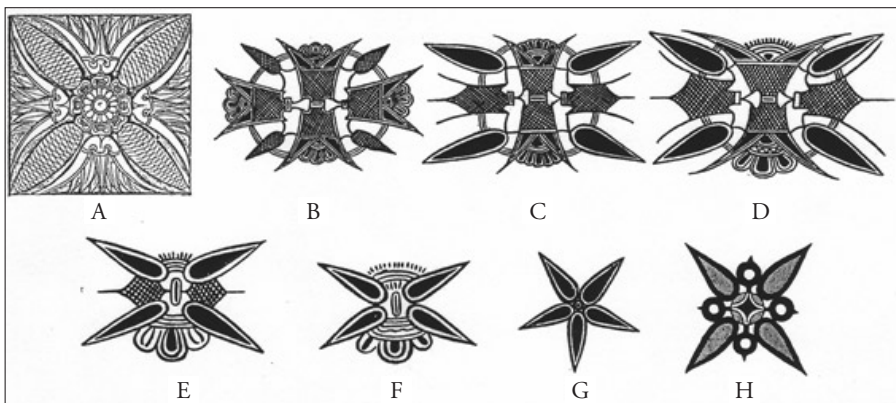


Figura 36. Evolució de les decoracions de tipus flor de lotus *Quatrefoil*. Segons Payne 1931: 147, fig. 54.

La importància simbòlica del perfum, arrela en l'imaginari oriental que, o bé considera el perfum com la suor dels déus i, per tant, està relacionat amb la immortalitat, o bé el considera el menjar del déus i, per tant, també remet a la immortalitat (Olmos 1985, 14).⁸⁸ La relació amb la mort, doncs, també és un dels destins privilegiats del perfum; recordem les proteccions per evitar la corrupció dels cossos o per embalsamar a la *Iliada* (XIV, 170; XVI, 680; XXIII, 186-187).⁸⁹ Al final del protocorinti, l'augment de la demanda de vasos corintis va desenvolupar una indústria local d'imitacions, de certa envergadura en l'àrea etrusca. Això va obligar els tallers a fer un nombre més gran de vasos en detriment de la qualitat, cosa que repercutia directament en el preu, molt inferior i més competitiu a partir d'aquest moment. No obstant això, es van efectuar algunes obres d'excepcional importància en el corinti mitjà (DeCarolis 1991, 27). Les produccions corínties van exercir una importància cabdal en l'àrea grecoitàlica fins al 570 aC,

quan perden força davant dels tallers àtics (DeCarolis 1991, 27).

N. Inv. NM1 (codi MCCB); 22.1

Descripció: dos fragments de vora, paret i fons. Pasta gris-groguenca. Cos globular, nansa de secció trapezial, amb superfície exterior plana que arrenca de la vora i arriba a un terç de l'alçada. Segons la fitxa, presenta una decoració en vernís negre molt malmesa, però, segons la nostra observació, la decoració consisteix en pintura negra sobre el fons blanc, per la qual cosa tenim dubtes de si realment és una engalba o presenta una capa de pintura blanca en tota la base. La decoració consisteix en una decoració de retícula escacada en la nansa, oves en el fons, una roseta en la part superior de la vora i en la paret del cos una estrella de cinc puntes i altres motius de difícil filiació.

La restauració ha consistit en ajuntar els fragments i sembla fiable, juntament amb la neteja mecànica de la superfície i la reintegració d'espais buits amb escaiola i

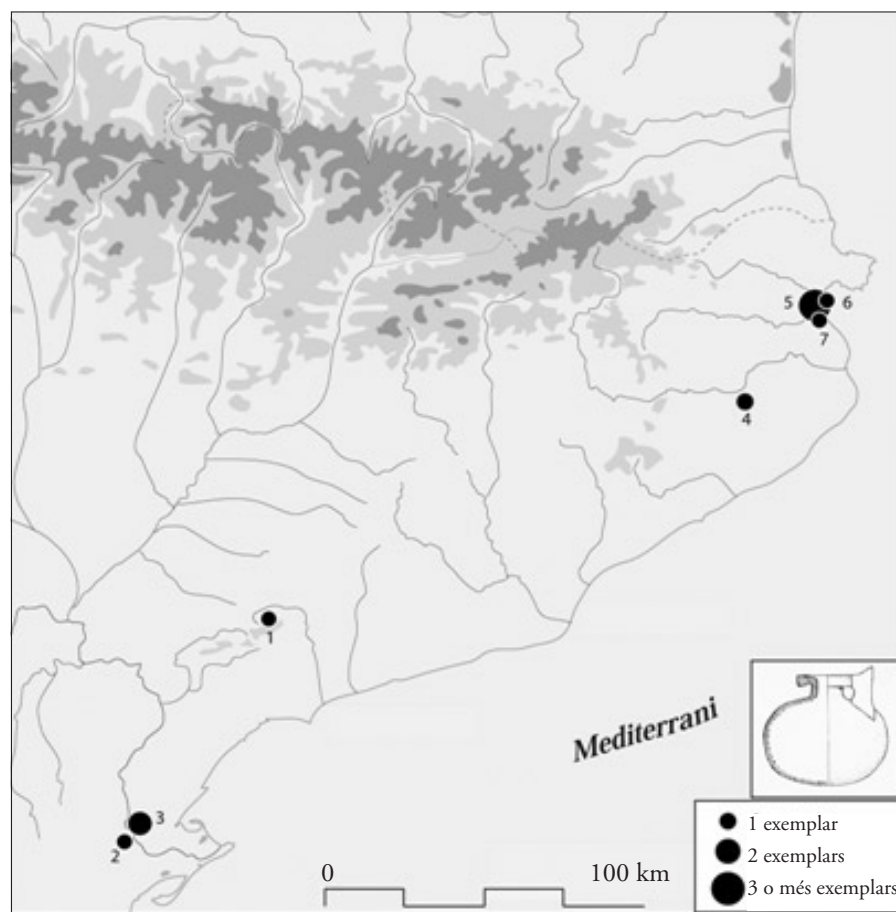


Figura 37. Mapa de la distribució d'aríbals a Catalunya. 1. Necròpolis de Milmanda (Vimodí); 2. Necròpolis de Mianes (Santa Bàrbara); 3. Necròpolis de Mas de Mussols (la Palma); 4. Mas Gusó (Bellcaire d'Empordà); 5. Empúries (necròpolis i hàbitat, l'Escala); 6. Palaiàpolis d'Empúries (Sant Martí d'Empúries); 7. Necròpolis de Vilanera (l'Escala).

88. També *Od.* 5, 93; 4, 445; *Il.* 5, 777.

89. L'ús es documenta tant en contextos amb influències fenícies com gregues. Els exemples dels contextos tartessis han estat recollits per Torres (1999). Aquests presenten diferents recipients relacionats amb la contenció de perfums com són els *alabastres* i les anomenades *oil-bottles* (forma Bisi-3, que es coneixen a Catalunya per un exemplar en la tomba X del Mas de Mussols), distribuïdes en les tombes 9 i 17 de la necròpolis de la Joya, la tomba 1 del túmul de Las Cumbres, túmul H del Acebuchal, la tomba B de la necròpolis d'Osuna, la tomba 64 del túmul 1 de la necròpolis d'Steffilla, la tomba de Belvis de la Jara (Toledo), la necròpolis de La Cruz del Negro i la necròpolis de Carmona.

aquaplast. La restauració ha estat a càrrec d'A. M. León, amb data de juny de 1985.

Dimensions: altura màxima: 70 mm; diàmetre de cos: 68 mm; altura de la nansa: 30 mm; amplada de la nansa: 35 mm; gruix de la nansa: 11 mm.

6.2. Ornaments personals metàl·lics

Amb el terme d'ornaments personals ens referim als objectes que van guarnir la figura dels difunts, joies principalment, amb les seves múltiples variants, però sense entrar en l'àmbit dels objectes de vestimenta que tractarem posteriorment. És interessant subratllar que, com a objectes personals, no considerem únicament els que van acompanyar al cadàver a la pira i a l'urna, sinó que poden ser altres objectes del mateix tipus que van quedar al marge.

6.2.1. Penjolls globulars

La funcionalitat d'aquests elements és de penjoll ornamental, probablement en collarets, com es desprèn de la seva troballa solta en algunes tombes i en alguns contextos, així com també en l'antropomorfització d'un cinerari a Cavalupo (Vulci, Itàlia); però, sens dubte, la seva troballa s'associa freqüentment a terminacions de cadenes de penjolls més complexes, tipus penjolls zoomorfs i penjolls soguejats (Graells i Sardà 2005b i en premsa). L'origen d'aquests elements es proposa a partir dels contactes amb el món centremediterrani (Munilla 1991; Neumaier 1996; Rafel 1997) i difereix únicament en el focus d'origen, bé balcànic (Neumaier 1996), sud-itàlic (Rafel 1997, 110), sard (Rafel 1997, 111)⁹⁰ i fins i tot grec (Bouzek 1998), a pesar que el component etrusc ha de ser pres en forta consideració, a partir de la freqüent troballa d'aquests elements en cronologies coetànies a les del sud d'Itàlia, en necròpolis com les de Vetulonia, Bolonya, Vulci, Tarquinia, etc. La cronologia per a aquests elements es concreta a partir de la segona meitat del segle VII aC (Rafel 1991, 130; 1997, 106) fins a la segona meitat del segle VI aC.

N. Inv. NM49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57 i 59 (codi MCCB)

Descripció: penjolls formats per una anella i un cos globular massís en bronze. La seva distribució és àmplia des del País Valencià fins al sud de França (Rochelongue), amb una abundant quantitat de troballes, tant en necròpolis com en hàbitats i derelictes. A pesar de la troballa d'un parell de motlles per a la fabricació per fundició,⁹¹ la variabilitat que s'observa entre els mate-

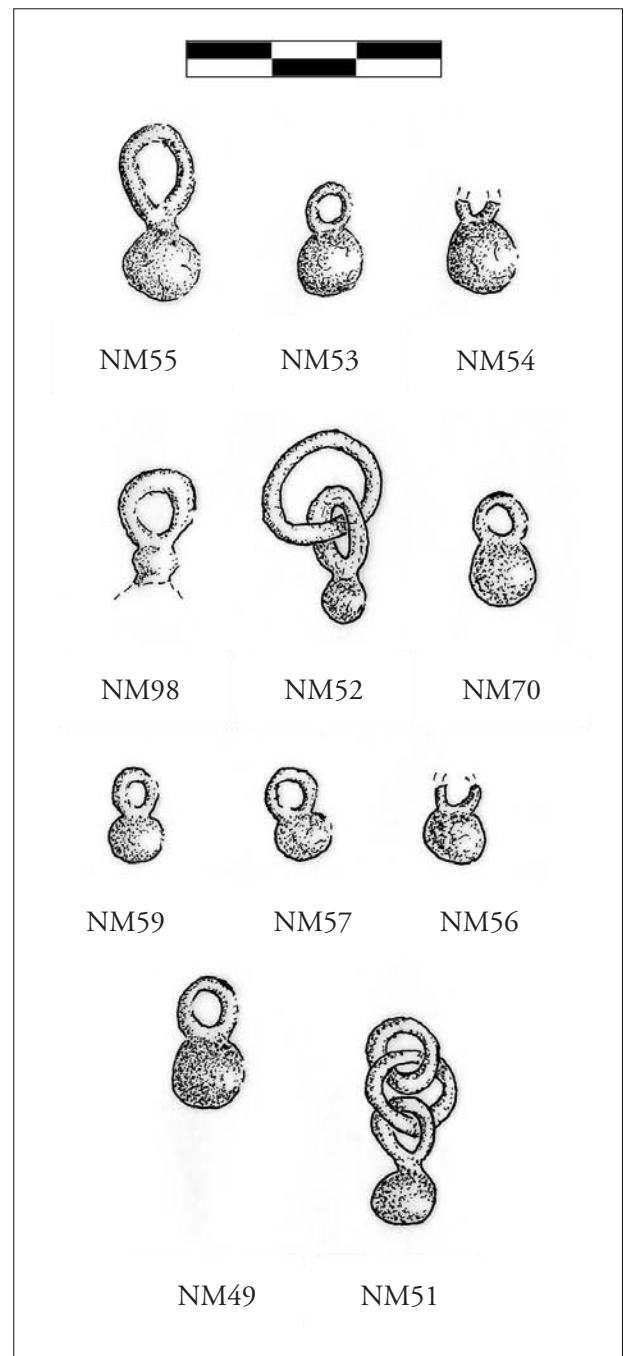


Figura 38. Penjolls globulars.

rials de la necròpolis de Milmanda és molt elevada, ja que possiblement cap exemplar és idèntic a cap altre. Aquesta particularitat permet establir una petita tipologia basada en la forma del cos:

1. Cos esfèric, globular perfecte: NM49, 50, 53, 57, 59 i un dels dos penjolls de la primera, segona i tercera cadeneta de NM32.

90. On posa en relleu les similituds entre els processos tècnics de la bronzística sarda i la paleoibèrica i es defineix per l'aplicació d'apèndixs esferoïdals, decoracions soguejades, fils de bronze, etc. Elements que, tot i no ser exclusivament sards, permetien a l'autora definir unes relacions amb el Mediterrani central.

91. Sant Jaume Mas d'en Serra i Avinyonet del Penedès.

2. Cos globular amb l'extrem oposat a l'anella pla: NM51, 54 i la resta de penjolls d'extrems de les cadenes de NM32.

3. Cos globular amb l'extrem oposat a l'anella acabat en punxa: NM52, 55 i 56.

Les anelles també presenten diferents tipus morfològics, en funció del punt d'arrencament:

a. En el glòbul: NM49, 50, 53, 54, 56, 57 i 59.

b. En un lleuger apèndix entre el glòbul i l'anella: NM51, 52 i 55.

c. En un llarg apèndix entre el glòbul i l'anella: tots els penjolls terminals de NM32.

6.2.2. Penjolls de fil enrotllat

Bea va proposar que algunes d'aquestes malles es conservaven unides entre si mitjançant petites anelles o bé altres elements com ara penjolls cònics o boles de petites dimensions, en aquest cas sense necessitat de situar anelles intermèdies. Rafel va recollir un arc de dimensions per a aquestes peces comprès entre els 15 i els 36 mil·límetres de longitud (Rafel 1997, 100), dimensions dins de les quals s'inclouen perfectament els exemplars de Milmanda.⁹²

Aquests exemplars troben paral·lels a la necròpolis de Can Canyís, necròpolis del Coll del Moro sector Teuler i sector Maries (Rafel 1991 i 1993), túmul del Coll del Moro de la Serra d'Almos (Cela *et al.* 1999), necròpolis de l'Oriola (Esteve 1974), necròpolis del Mas de Musols (Maluquer 1984), necròpolis de Mianes (Maluquer 1987), necròpolis del Bovalar (Esteve 1966), necròpolis de la Solivella (Fletcher 1965), necròpolis del Puig des Molins (Rafel 1997, 104).

N. Inv. Sense inventariar

Descripció:⁹³ dos es conserven solts i uns altres estan units formant part d'una cadeneta. Les longituds són de 17, 16 (dos exemplars) i 20 mil·límetres. Estan fabricats sobre un nervi central que es doblega sobre si mateix tot formant una anella en un extrem o, en la majoria de casos, en presenta una en cada extrem. El fil deixa els seus extrems lliures dins del cilindre i facilita d'aquesta forma que s'hi puguin agregar tantes malles de cadena com es desitgi i quedar ben afermat un cop col·locat a l'interior sense risc que s'obri l'anella. Sobre aquest nervi s'enrotlla un filferro de coure o de bronze. Tota l'operació es fa sense utilitzar cap mena de soldadura.

6.2.3. Penjolls tubulars

En la necròpolis de Can Canyís són els penjolls més nombrosos, amb 639 exemplars. Segons Bea (1996), la

gran majoria es van trobar en mal estat de conservació i es documenten manyocs formats per tres o quatre peces, atribuïts segons l'autor al procés d'oxidació. Les dimensions establertes per Rafel oscil·len entre els 15 i els 36 mil·límetres de longitud, mentre que la mostra de Can Canyís dona un punt central d'uns 30 mil·límetres de longitud i d'uns 2,5 mil·límetres de diàmetre (Bea 1996). Es troben paral·lels, a part de la necròpolis de Can Canyís, a la necròpolis de la Solivella (Fletcher 1965).

N. Inv. Sense inventariar

Descripció: quatre es conserven solts i uns altres quatre formant part d'una cadeneta. Les longituds són de 21, 22 i 23 mil·límetres, amb dos penjolls de cada mida. El procés de fabricació d'aquestes peces és idèntic al dels penjolls de fil enrotllat, però simplificant el sistema de cobriment del nervi que, en aquest cas, és una làmina doblegada que forma un tub, però sense soldar els extrems.

6.2.4. Penjolls cònics

Es fabriquen doblegant una làmina, com en el cas anterior, però sense un nervi central, conformant un con, la part estreta del qual es perfora per adjuntar-se a cadenes. Alguns casos mostren orificis en la part inferior, com es demostra en exemples del Mas de Musols (Maluquer 1984, fig. 20), com a parts de collarets més complexos. Les dimensions dels cons varien entre els 24 i els 40 mil·límetres de longitud segons Rafel (1997, 100) i entre els 22 i els 24 mil·límetres segons Bea (1996).

A Can Canyís se n'han documentat, entre peces completes i fragments, 345 exemplars. Els paral·lels es troben al túmul del Coll del Moro de la Serra d'Almos (Cela *et al.* 1999), a la necròpolis del Mas de Musols (Maluquer 1984), a la necròpolis de Mianes (Maluquer 1987), al poblat de la Ferradura (Maluquer 1983), a la necròpolis del Bovalar (Esteve 1966) i a la necròpolis de la Solivella (Fletcher 1965).

N. Inv. Sense inventariar

Descripció: es van recuperar quatre exemplars, dos dels quals de 25 mil·límetres de longitud i dos més de 28 mil·límetres.

6.2.5. Possible penjoll cruciforme

La morfologia de la peça, tot i les evidents diferències tipològiques, recorda en certa mesura els penjolls tipus *cage birds*. Un altre element important resulta l'apèndix superior (o inferior) de forma rectangular, que continu-

92. Considerem especialment significativa la dada que es desprèn de l'estudi de Bea (1996) sobre els penjolls de Can Canyís, que va establir unes dimensions mitjanes en 27 mil·límetres a partir d'una mostra de 325 penjolls complets i alguns fragments més.

93. Es considera com a referent ineludible el volum de penjolls de fil enrotllat, tubulars i cònics de la necròpolis de Can Canyís. Com que representa la concentració més gran d'aquestes peces a Catalunya, es distancia volumètricament, amb molta diferència, de qualsevol altre jaciment (en el cas dels penjolls tubulars arriba al 98% del total de les peces conegudes). D'altra banda, el conjunt de la Solivella és paragonable amb el de Can Canyís.

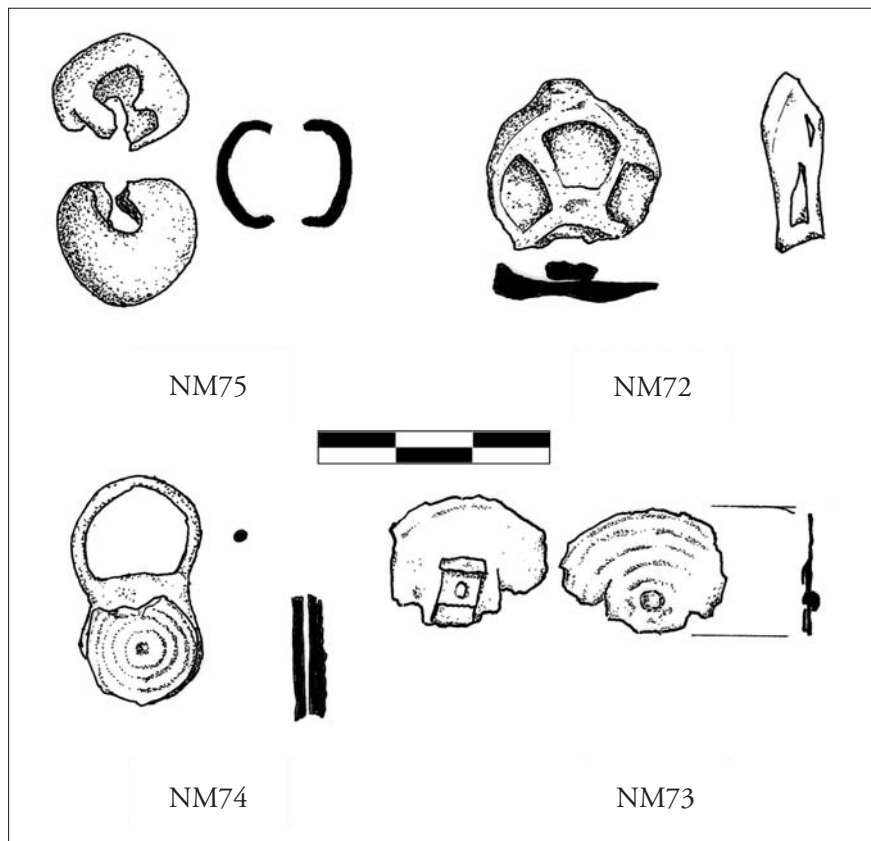


Figura 39. Cascavell (NM75); penjoll cruciforme (NM72); penjoll amb disc sobreposat (NM74) i botó (NM73).

aria, bé en forma d'anella pel penjoll, bé en forma de tija formant part d'algun objecte o agulla.

N. Inv. NM72 (codi MCCB)

Descripció: N22.96 de l'inventari del jaciment. Caixeta de forma circular, amb les parets pràcticament rectes, paret inferior massissa i paret superior formada per una creu amb plaqueta rectangular central. La creu està realitzada amb tiges cilíndriques de bronze que surten del costat de la peça i conformen, en els espais buits que deixen, uns pètals (3). L'estat de conservació de la peça és molt deficient a causa del foc, que n'ha alterat en gran mesura la superfície i la morfologia.

6.2.6. Penjoll amb disc sobreposat

Penjoll pla en bronze que presenta en un dels costats un disc de bronze sobreposat, decorat a l'estil de diversos botons de la necròpolis del Mas de Mussols, Coll del Moro de Gandesa, Can Canyís i de la mateixa necròpolis de Milmanda, mitjançant cercles concèntrics acanalats amb un petit botó en la part central, que

actua com a element de fixació del disc amb la resta del penjoll. No és improbable que aquest element metàl·lic subjectés algun teixit o cuir,⁹⁴ que igual com s'observa en altres tipus de produccions (vaixel·la principalment) és un fet que cal tenir present. La presència de vasos de fusta ha estat freqüentment documentada en contextos itàlics i proposada per la tomba del guerrer de Llinars del Vallès (Graells 2006b).⁹⁵

N. Inv. NM71 (22.31 codi MCCB).

Dimensions: diàmetre: 30 mm; gruix base: 1 mm; gruix disc: 0,3 mm.

6.2.7. Penjoll zoomorf

Dels elements que han adquirit una major dimensió dins del repertori material del període preibèric i ibèric antic, destaquen per la seva personalitat els penjolls zoomorfs. Exponents únics de representacions figurades sobre metall al nord-est peninsular durant la protohistòria seran al mateix temps els indicadors de l'adopció de noves tradicions tècniques i artístiques.

94. Compartim l'opinió proposada per Soler.

95. Per a un catàleg de recipients en fusta amb incrustacions metàl·liques, vegeu Graells 2006b: nota 14. A partir de la interpretació de les restes antracològiques del punt 52 de la necròpolis de Cabezo Lucero, on s'han trobat carbons de boix que s'interpreten com a restes cremades d'objectes (Grau 1993, 330), es pot proposar que molts dels objectes en fusta es cremessin també en la pira. El mateix succeeix a la tomba 200 de la necròpolis del Cigarralejo, on alguns dels objectes de fusta han estat identificats també com a boix (pertanyien a fragments de cadira) i d'altres amb fusta d'olivera (Cuadrado 1987, 358). Així, la seva documentació encara es fa més difícil i la necessitat d'anàlisis antracològiques, més imprescindible.

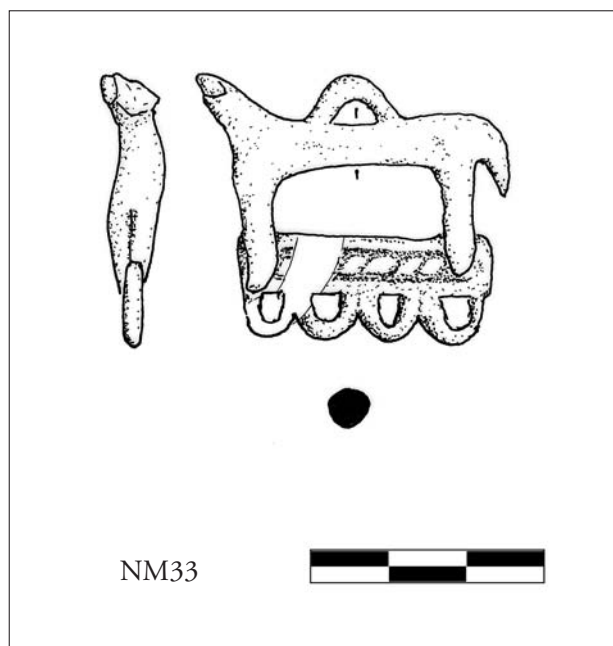


Figura 40. Penjoll zoomorff tipus boc, NM33.

L'estudi d'aquests penjolls de la península Ibèrica ha estat poc afrontat per la comunitat científica, tot i que s'ha inserit en extensos estudis a la recerca d'una tradició torèutica distintiva del nord-est peninsular (Graells i Sardà 2005*b* i en premsa; Neumaier 1996; Munilla 1991; Rafel 1996). En canvi, l'estudi d'aquests objectes ha estat repetidament centre d'atenció per altres regions mediterrànies, entre les quals cal destacar especialment els Balcans (Bouzek 1998; Kilian-Dirlmeier 1979; Neumaier 1996), el sud d'Itàlia (Limata 1995) i algunes regions anatòliques (Bouzek 1998).

Aquest treball presenta la diversitat dels tipus, la seva distribució, la cronologia on se situen i especialment el significat d'aquestes representacions. En les següents pàgines presentem dades per tal de plantejar interrogants sobre aquests objectes i intentar comprendre la seva realitat dins de la societat preibèrica i la seva cultura material.

El penjoll de la necròpolis de Milmanda pertany tipològicament al tipus Bb (Graells i Sardà 2005*b* i en premsa), que es caracteritza, com tots els penjolls de boc del grup B, perquè presenta una base amb diferents tipus de soguejats (una o dues files de soguejats).

Presentem a continuació el llistat dels penjolls zoomorfs que representen bocs (als quals he tingut accés): Mianes (Maluquer 1987; Rafel 1997, 103): tombes 17a, 17b, 34 i 40. Els exemplars 17a i 17b representen el tipus Aa de Graells i Sardà (2005*b* i en premsa). Representen bocs sobre una base decorada amb dos fils de bronze, potes rectes, morro punxegut i tres anelles sota la base. Els casos de les tombes 34 i 40 corresponen al tipus Ab de Graells i Sardà (2005*b* i 2007). Són iguals que els exemplars anteriors però amb un lleuger arqueig de les potes i amb el morro arrodonit. Empúries (sense documentació, dipòsit MAC-Barcelona) representa

l'únic exemplar del tipus Ac de Graells i Sardà (2005*b* i 2007). És un boc amb les potes rectes i el morro arrodonit, sobre una base decorada amb tres fils de bronze acabada amb una bola en cada angle de la vora. També presenta com a cas únic en tots els penjolls de tipus boc una boleta entre el cos de l'animal i l'anella suspensora. Puig de la Nau, s'afegeix tipològicament amb les sigles Bd a la tipologia de Graells i Sardà (en premsa, on no apareix aquest tipus, però sí en 2005*b*) i esdevé l'únic exemplar de la mateixa tipologia. Es caracteritza per una base formada per dos fils de bronze, potes rectes i únicament dues anelles en la part inferior de la base. Cova XIX de la necròpolis de Cales Coves (Menorca) (Veny 1982) correspon al tipus Ba de Graells i Sardà (2005*b* i 2007), amb una base decorada amb soguejat, potes rectes, tres anelles sota la base i dues boletes en els extrems de la base. Les Ombries (Rafel 1997, 103) correspon també al tipus Ba. Torre Monfort (González Prats 1978; Maluquer 1987), fora de context, representa el tipus Bc de Graells i Sardà (2005*b* i 2007), caracteritzat per una base decorada amb dues línies de soguejat, tres anelles sota la base i un lleuger arqueig de les potes. El Calamó (Burriana, Castelló) (Rafel 1997, 103) correspon al tipus C de Graells i Sardà (2005*b* i 2007), que representa un doble pròtom de boc amb una anella de suspensió en el llom i tres anelles sota. S'ha d'assenyalar també la troballa fora de context d'una altra pròtom de boc a la necròpolis del Bovalar (Esteve Gálvez 1966, 3, lám. V.1); Can Canyís B.4, sense base, correspon al grup dels exemplars indeterminats tipològicament; Antona (Maluquer 1987, 150; Neumaier 1996, 259; Rafel 1997, 101, nota 7), de tipus indeterminat; dos dels tres exemplars de les Ombries de Calaceit, també de tipus indeterminat; el Bovalar (Esteve Gálvez 1966, 5, lám. V2), fora de context.

Es proposa una datació de finals del segle VII i principi del segle VI aC, en contra de la proposta majorment acceptada de Maluquer (1987, 149), que situava aquestes produccions en el segle VI aC (Rafel 1997, 104). Ja distingides les tres categories (cèrvids, coloms i bocs) per Neumaier (1996, 255), tractem aquí d'interpretar el simbolisme de cada tipus per tal de comprendre l'èxit del boc, quant a nombre d'individus. Munilla va assenyalar la semblança del penjoll zoomorff amb els bocs que coronen algunes agulles de bronze gregues.

A tall d'exemple es compta amb una agulla de bronze d'Olímpia, datable entre la fi del segle VIII i l'inici del segle VII aC, molt semblant al boc del penjoll de la tomba 17 de la necròpolis de Mianes (Jacobsthal 1956). En aquest cas són dos bocs els del penjoll format per una anella soldada a l'esquena que s'enllaça a la cadena principal a través d'un grup de malles. Els bocs eren sobre un podi llis o soguejat, segons la simplicitat o complexitat de les figures, des d'on s'unien una sèrie d'anelles soldades formant cadenes de deu o més malles que es remataven en boles dobles. Segons Maluquer, pel nombre de voltes que donarien aquestes peces, es podria tractar de

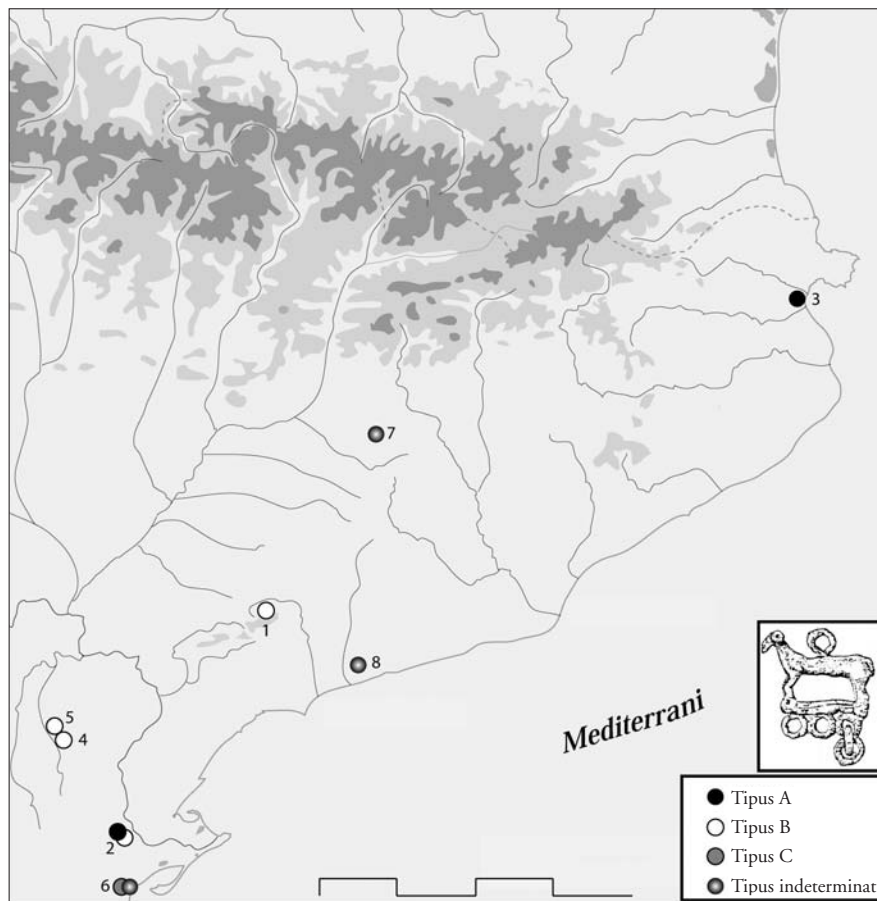


Figura 41. Mapa de la distribució de penjolls zoomorfs de tipus boc, amb diferenciació de tipus (segons Graells i Sardà 2005).

cinturons en lloc de collarets (Maluquer 1987, 149). Un exemplar semblant, aquest en os, procedeix de Megiddo II (Palestina), datat en l'edat del bronze, que estableix un prototipus oriental per a les gregues.

És interessant destacar el significat d'aquesta mena d'iconografia, ja sigui el cas dels bocs com el de coloms, molt comuns també. Aquests dos animals simbolitzen la llar ja des de l'edat de bronze i esdevenen també l'últim símbol de la fecunditat. Alguns investigadors suposen que era relativament freqüent el fet que aquests objectes constituïssin regals a les dones amb motiu del seu casament (Maluquer 1987).

L'origen d'aquestes peces sembla oriental, passat pel sedàs italià. D'una banda, es compta amb l'exemplar de Megiddo que actua com a prototipus de les gregues i de Grècia la idea del penjoll zoomorfe passaria a Itàlia. En aquest sentit, Veny Melià (1982) va afirmar que les peces tenen un origen clarament italià i les considera importacions. Compara els penjolls de Mianes amb exemplars italians, concretament un que presenta una decoració en la base amb incisions en forma d'espiga. Al mateix temps du incorporades les anelles de suspensió, concretament una de superior i tres d'inferiors. En un dels casos presenta uns penjolls globulars, encara que més grans que els de Mianes (Veny Melià 1982). L'intima relació amb el món etrusc d'aquestes peces pot indicar que va existir almenys un contacte estret entre

el Baix Ebre i la resta del llevant peninsular amb l'àmbit itàlic etrusc en la primera meitat del segle VI aC, segons Maluquer de Motes, i que la influència va arribar fins a Empúries. Per aquest motiu tenim documentada la troballa al poblat dels Encantats (Arenys de Mar, el Maresme) d'un tros de bronze que representa un fragment soguejat d'una peça d'aquest tipus (Maluquer 1987, 147-149, fig. 11 i 12). En cap cas no podem afirmar que el penjoll zoomorfe sigui una importació directa, fet que ens costaria bastant d'acceptar per al cas de Can Canyís, ja que creiem que la totalitat dels bronzes apareguts han de ser considerats com a indígenes. Hem de relacionar, sens dubte, l'animal representat, al marge de les propostes interpretatives sobre el carner com a animal totèmic de la llar (Bea 1996; Maluquer 1987; Rafel 1997), amb l'imaginari grec homèric.

Igual que l'aparició de vasos per al consum de begudes de prestigi, apareixen en l'àmbit itàlic en relació amb les llegendes homèriques (recordem la famosa copa de Nèstor de *Pithecoussai*, on apareix un text en grec, que narra un passatge de la *Iliada*). Així, la contínua arribada de productes de caràcter mediterrani portaria també amb ells les llegendes i tradicions orientals. El passatge de l'*Odissea* amb la fuga d'Ulisses disfressat sota una pell d'ovella (o boc, si fem cas a la representació votiva en bronze del santuari de Delfos) converteix aquest animal en un símbol de protecció, especialment

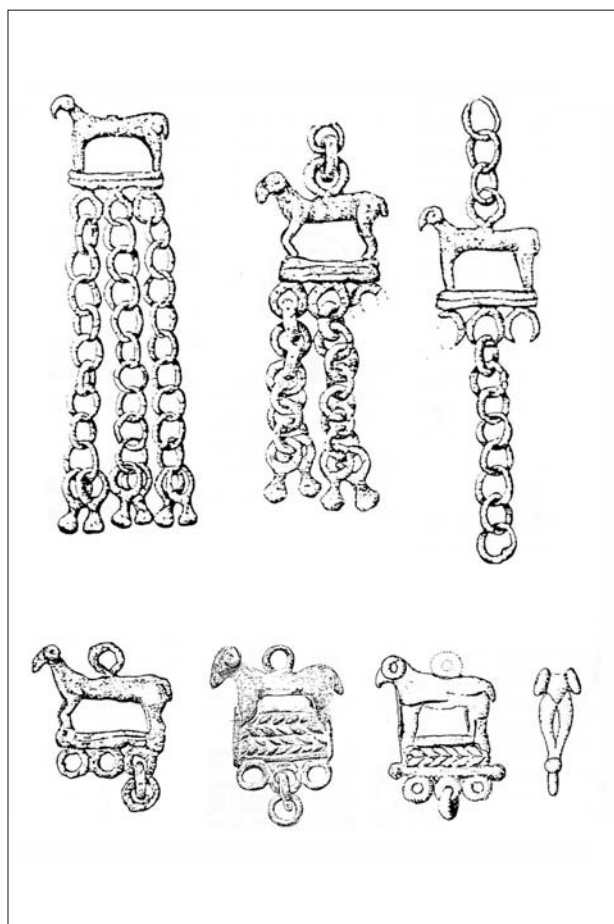


Figura 42. Paral·lels del penjoll zoomorfe de tipus boc procedents de Mianes, Torre Montfort i Cales Coves. Dibuixos a diferents escales.

significatiu en ritus de passatge com el que esdevé el de la mort.⁹⁶ D'aquesta forma, el canvi d'estat de viu a mort es converteix en un perfecte espai, que assimila el mite del perill de passar de l'enclaustrament de l'interior de la cova de Polifem i la necessitat d'assolir la llibertat que és a l'exterior.

Aquests són dels pocs símbols que ens permeten descriure el ritual funerari preibèric i ibèric antic com a episodis de passatge pels quals, com s'ha observat, l'imaginari necessitava elements protectors (Muggia 1999, 186). La tipologia d'aquests elements, al marge de l'estilística de la representació de l'animal, proposada per Rafel, s'ha de situar en els aspectes formals de les peces: nombre d'anells, tipus de base (soguejada, no soguejada o absent, com els casos de Can Canyís i del Bovalar) i el tipus de representació (figurativa o esquemàtica). Però el fet més important és relacionar-ho amb els contextos on han aparegut i la seva

dispersió espacial per tal de poder determinar la seva àrea originària, la cronologia aproximada i les relacions interculturals que des de l'àrea originària es van desenvolupar.

Rafel (1997, 111) va posar de manifest les similituds entre els processos tècnics de la bronzística sarda i la paleoibèrica: apèndixs esferoïdals, soguejats, fil de bronze, etc. o la presència de pròtoms d'ariets o carners en diferents produccions mediterrànies: Barqueta de Tula (Lilliu 1981, fig. 259), Sala Consilina (D'Oriano 1990, 138; Lo Schiavo 1994, 69; Bartoloni 1987, 39; Lo Schiavo 1981, fig. 275).

Aquestes produccions del nord-est s'han volgut posar en relació, d'acord amb l'arribada d'aquestes influències, amb diferents orígens dels diferents contactes, immersos en uns corrents mediterranis pels quals s'ha proposat repetidament la importància del Caucas com a importador de la idea dels penjolls d'ocell (Kilian 1979, 148-149; Neumaier 1996, 256). Neumaier, en canvi, es fa ressò de l'estat cultural en què estan immersos el nord-est peninsular i el de la regió balcànica en el moment d'adopció d'aquest tipus de penjolls. En ambdós casos es repeteix el model d'estar en processos formatius de les seves cultures de l'edat del ferro, en què es barregen els substrats locals de l'edat del bronze i els contactes amb el món grec i itàlic (Neumaier 1996, 256-257), amb qui relaciona de manera subtil l'aparició d'aquestes produccions. Rafel, en parlar dels penjolls de tipus similar als peninsulars, se centra en la presència de penjolls a Sicília (cultura de Finocchitto), on són freqüents les representacions torèutiques de bòvids, carners, serps i aus, i recorda que en aquesta cultura, fortament influenciada per la del sud d'Itàlia, són freqüents els penjolls d'apèndixs esferoïdals, d'origen clarament prehel·lènic (Rafel 1997, 110). En canvi, per a les produccions sud-itàliques, s'ha donat una prevalença a un origen grecobalcànic o del Piceno i s'han trobat altres exemplars a la Daunia, la Lucania i a diverses col·leccions creades a partir de les troballes del sud d'Itàlia (Valle dell'Ofanto i santuari della Melfite a la Valle d'Ansanto) (Limata 1995, 100).

N. Inv. NM33 (22.25 codi MCCB).

Descripció: la peça es va trobar fracturada, sense el cap, tres quartes parts de l'anella dorsal i tres de les quatre anelles de la base.⁹⁷ Penjoll zoomorfe tipus boc, variant B (Graells i Sardà 2005b i en premsa).

6.2.8. Penjoll soguejat

A Catalunya, es coneixen diverses produccions que incorporen el soguejat com a decoració,⁹⁸ però úni-

96. Per a una lectura dels coloms com a elements protectors dels ritus de passatge, vegeu Prados 2004.

97. La reconstrucció i restauració de la peça amb quatre anelles en la base ens sembla correcta. Partint de la mida de la conservada i l'arrencament d'una altra, es pot considerar sense dubtes que el penjoll devia presentar quatre anelles en el seu estat original.

98. Penjolls zoomorfs, suport de Calaceit i trípode de la Clota (Rafel 2002).

cament la plaqueta recuperada al jaciment dels Encantats (Maluquer 1987, 39, fig. 12; Neumaier 1996, 259)⁹⁹ pot servir com a paral·lel, pròxim a la forma i a les dimensions, malgrat que presenta diferents motius decoratius que incorporen el reixat al centre de la placa.

D'altra banda, tipològicament, el penjoll en qüestió troba similituds en altres penjolls que no incorporen el soguejat com a decoració, però que incorporen també altres tècniques decoratives pròximes a les esmentades en els penjolls zoomorfs. És el cas dels penjolls amb decoracions de fils de bronze paral·lels, com el de la necròpolis de Can Canyís (Vilaseca *et al.* 1963, fig. 11) o els del derelict de Rochelongue (Bouscaras i Hugues 1967, fig. 4, 8). Tots aquests penjolls es caracteritzen per una placa decorada amb motius horitzontals de línies, amb una anella en la part superior i diverses anelles per disposar cadenes en la part inferior. En el cas de l'exemplar de Rochelongue, únicament es van afegir cadenes d'una baula i dos penjolls esferoïdals cadascuna; a Can Canyís ens resta indeterminada la longitud de les cadenes. Aquesta coincidència posa de manifest l'analogia entre les decoracions amb soguejats i les decoracions amb fils de bronze, una afirmació que Rafel (1997, 111) va posar en relleu considerant les similituds entre els processos tecnològics de la bronzística sarda i la dels períodes preibèrics i ibèric antic, i que definí a partir de l'aplicació d'apèndixs esferoïdals, decoracions soguejades, fils de bronze, etc.¹⁰⁰

Es tracta d'elements que, sense ser exclusivament sards, relacionen el Mediterrani central amb les noves produccions que es documenten a Catalunya i part de Castelló i del sud de França. La troballa d'elements de bronze decorats amb el soguejat es concentren entre la segona meitat del segle VII i el primer quart del segle VI aC i queden únicament els penjolls zoomorfs com a elements amb més perduració¹⁰¹ a la península Ibèrica,¹⁰² que troba paral·lels en els suports de Calaceit, Pézenas o de Las Peyros. Així, es pot afirmar que aquesta decoració forma part dels elements definitoris del període orientalitzant final a Catalunya.

N. Inv. NM32 (22.24 codi MCCB).

Descripció: correspon a una placa trapezial dotada d'una anella en la part superior i de quatre anelles en la part inferior. En els dos extrems de la part superior, la peça acaba en dues boles soldades, a l'estil del que succeeix en gran quantitat de fermalls de cinturó i en

nombroses altres peces de la torèutica catalana (Rafel 1997)¹⁰³ i sarda (LoSchiavo, Macnamara i Vagnetti 1985). La peça en qüestió presenta decoració pels dos costats, que correspon a tres línies de soguejat.

Dimensions: amplada aproximada: 45 mm; longitud total (incloses les cadenes): 220 mm.

6.2.9. Penjoll de tiges soldades

Aquest penjoll presenta una anella de suspensió a la part superior i quatre anelles a la base, de les quals se suposa que hi penjarien cadenes. El cos del penjoll està format per quatre tiges de secció circular soldades que formen una mena de figura plana de pera. Es coneixen escassos paral·lels, sense context: un és l'exemplar trobat a la necròpolis de Can Canyís (Bea 1996; Vilaseca *et al.* 1963) i l'altre és el del Puig de Sant Andreu (inèdit). L'exemplar de Can Canyís conservava a les anelles de la base algunes baules de cadeneta enfilades. La datació que es va proposar a partir de la troballa de Can Canyís la situava *grosso modo* cap a mitjan segle VI aC, fet que es matisa amb aquest exemplar i que considerem per analogies amb els altres penjolls, soguejats i de cintes, que han de correspondre a la primera meitat del segle VI aC.

N. Inv. MIL-633 (codi MVREF).

Una variant d'aquest penjoll la representa el penjoll de fils soldats tipus Can Canyís, que troba un paral·lel en la necròpolis de Milmanda. L'estat de conservació és precari i denota haver sofert l'acció del foc. Té una altura màxima de 54 mil·límetres i una amplada màxima de 43 mil·límetres, amb un gruix de 2,5 mil·límetres per al cos i de 3,5 per a l'anella superior.

6.2.10. Cadenetes

La presència de cadenes a diverses tombes catalanes és freqüent, des de la Solivella fins a la Muralla NE d'Empúries, ja sigui formant autèntiques cadenes de diferents anelles o bé com a extrems finals, acabats, com ja hem assenyalat anteriorment en penjolls globulars. Aquestes peces comencen a aparèixer a partir de l'últim quart del segle VII aC.

N. Inv. NM40, 43, 46, 48 (codi MCCB).

Descripció: aquestes cadenes estan formades per dues o tres anelles circulars de bronze i segurament responen a fragments de cadenes més llargues, com les

99. Únicament reproduït en la monografia sobre la necròpolis de Mianes (Maluquer 1987, fig. 12).

100. Al nostre parer, s'ha d'incloure una de les decoracions més característiques del període, que marca l'inici del canvi que es produeix en la torèutica a partir del canvi entre el segle VII i el VI aC: els reixats. Principalment observats sobre fermalls de cinturó (tipus Fleury o Ab de Pons 1977), amb paral·lels a la UE76 de l'hàbitat de Besalú, a la tomba 1 del Pla de la Bruguera, a Ullastret (campanya de Bryant 1965), diversos exemplars a la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta, a la necròpolis de Vilanera, a la necròpolis de Fleury, a la necròpolis d'Azille, a la necròpolis d'Agde, a la necròpolis de Cassa Diable i al derelict de Rochelongue.

101. Possiblement no es tracti d'una perduració de la tècnica sinó d'una perduració de les peces.

102. Per a una cronologia sobre els prototipus, vegeu LoSchiavo, Macnamara i Vagnetti 1985 i Papasavvas 2004.

103. Penjolls zoomorfs (Graells i Sardà 2005b i 2007; Rafel 1997), pàtera de la tomba 8 d'Anglès, etc.

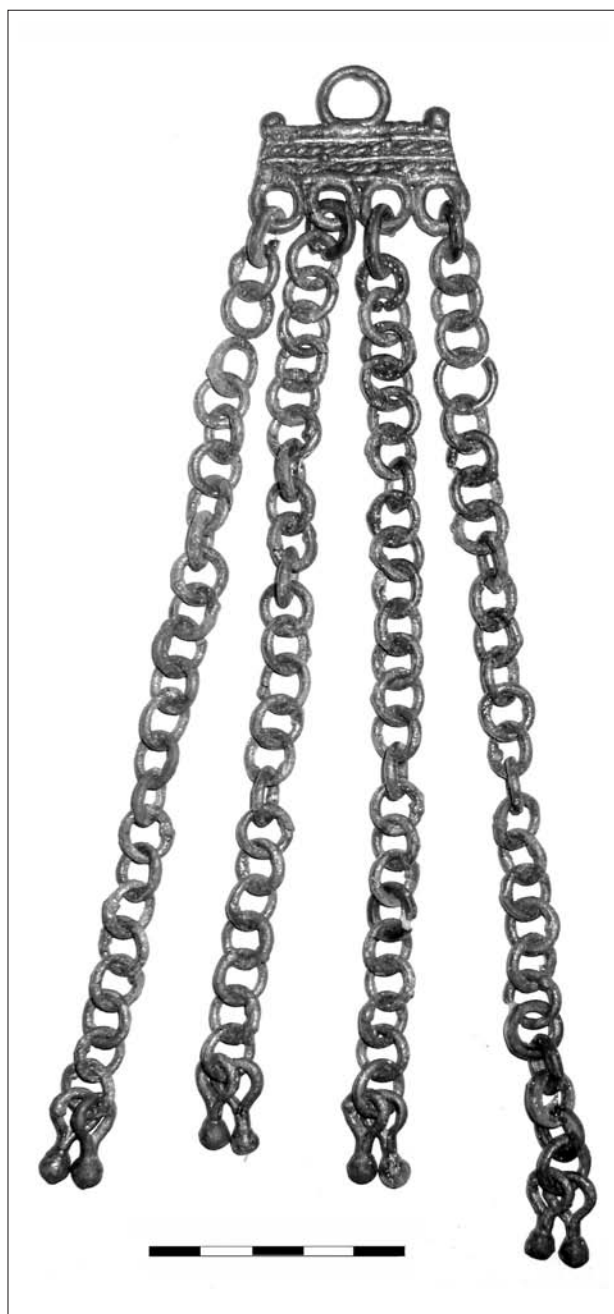


Figura 43. Penjoll soguejat (NM32).

que decoren els extrems del penjoll soguejat (NM32), tot i que els diàmetres són substancialment superiors en aquests fragments. També dins del mateix grup de les cadenetes s'ha d'incloure el ja citat penjoll globular NM51, que forma part d'una cadeneta de dues anelles que, en aquest cas, es poden assimilar a les del penjoll soguejat NM32.

6.2.11. Anells i anelles

No distingim entre anells i anelles, a pesar que funcionalment són elements diametralment oposats, per la

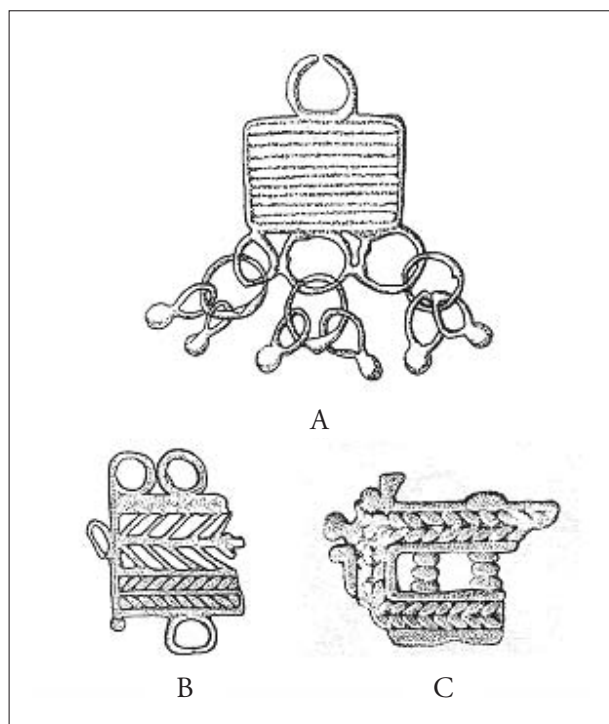


Figura 44. Paral·lels del penjoll soguejat procedents de Roche-longue i els Encantats. Dibuixos a diferents escales.

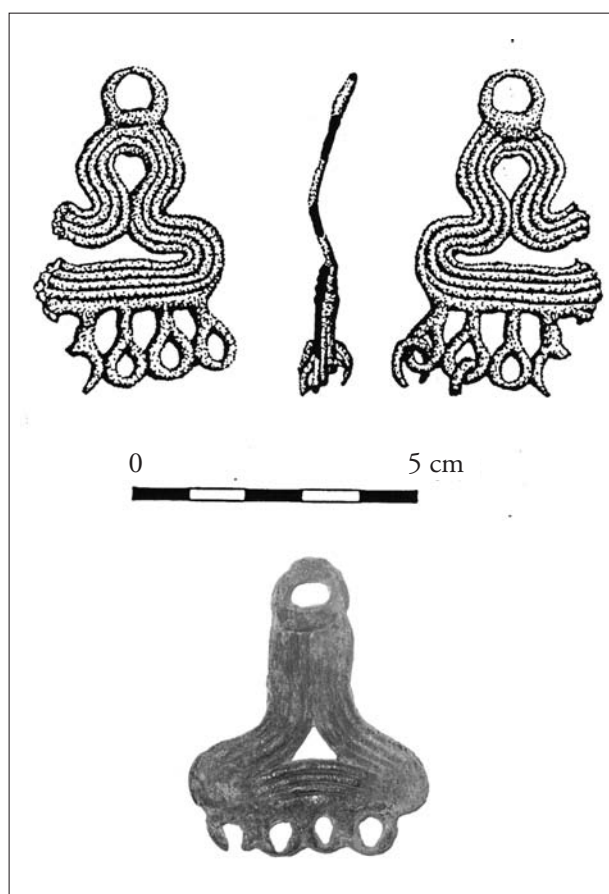


Figura 45. Penjolls de tiges soldades: Can Canyís (Bea, Carilla i Chimisanas 1996) i MIL-633.

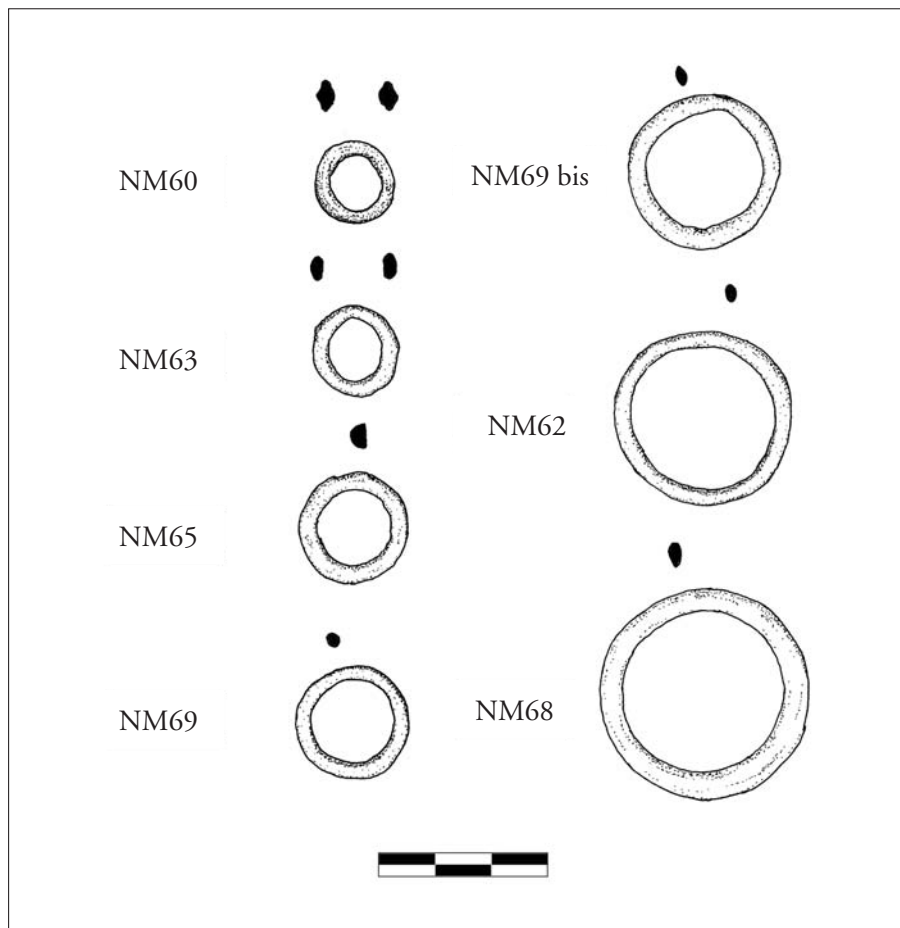


Figura 46. Anells i anelles (NM60, 62, 63, 65, 69, 69 bis).

dificultat en diferenciar en quins casos corresponen a ornaments destinats a les mans i en quins altres corresponen a elements destinats a funcions diferents.

En casos com la tomba 121 de la necròpolis del Peyrou (Agde, Hérault), la concentració de prop d'una vintena d'anells obliga a plantejar hipòtesis que relacionin aquests elements com a parts de cadenes, com a elements del vestuari, elements de subjecció, al marge de les funcions ornamentals. Aquest no acostuma a ser el cas que es documenta a les necròpolis catalanes, on la troballa d'anells es limita a pocs individus i, per tant, sembla més lògica una atribució com a elements ornamentals. Únicament els exemplars associats a anells de la necròpolis de la Muralla NE d'Empúries permeten descartar amb rotunditat la hipòtesi que assimila les anelles als anells. Però la troballa d'alguna d'aquestes anelles associada a fermalls de cinturó, com en el cas de la tomba de la Granja de Soley,¹⁰⁴ permet plantejar la hipòtesi d'altres funcions relacionades amb altres objectes que, a falta d'un millor registre, se'n escapen.

N. Inv. NM60, 62, 63, 65, 68, 69, 69bis.

6.2.12. Braçalets

Els braçalets són els elements de cultura material més freqüents que es documenten a les necròpolis catalanes durant el bronze final i la primera edat del ferro. Apareixen indistintament tant en els interiors de les urnes com en els exteriors (Plens 1986; Rafel 1993, 118). Normalment es documenten en un estat de conservació deficient, ja que es van exposar al foc (Rafel 1993, 118). Tot i així, a diferència de les nombroses tipologies que existeixen per a les fíbules o per als fermalls de cinturó de garfis, no n'existeix cap per a aquests ornaments. D'altra banda, s'han intentat fer tipologies que han resultat infructuoses en els intents d'abastar la totalitat de les peces, a causa segurament de l'enorme variabilitat que presenten. D'aquesta manera, les diferents tipologies que presentem responen a problemes i sèries locals.

Tipologia dels braçalets de la Pedrera (Plens 1986):
T.I. Tancat de secció cilíndrica.

T.II. Obert de secció plana o planoconvexa (freqüents a la vall del Segre, Can Canyís, la Pena, Roques, vall de la Clamor, etcètera).

104. Fora de l'àmbit peninsular, són freqüents les anelles relacionades amb els cinturons en funcions d'extrems, com per exemple la tomba 9 de Pisticci-San Teodoro (Basilicata, Itàlia) (Nava 2001, 101, fig. 3), entre altres.

T.III. Obert de secció circular acabat als extrems per boles cònicocirculars. Els més abundants (Can Canyís, Solivella, Coll del Moro, la Pena, el Mas de Mussols, Milmanda).

T.IV. Braçalets d'un tomb de secció circular, obert, però amb tanca formada per dues llengüetes que se sobreposen i amb uns foradets per a fixació. Aquest tipus, representat per un únic exemplar, no correspon a un braçalet, sinó a un «narigón» (Garcès 2007). El «narigón» consisteix en un cercol massís de bronze de secció circular, amb un diàmetre de la secció d'aproximadament 5 mm, sempre circular. Té els extrems asimètrics, un amb un pivot i una perforació i l'altre buit i amb una altra perforació coincident, preparat per a la inserció d'una punta amb l'altra i el tancament mitjançant un rebló (Lucas 2004: 104). Aquest element troba escassos paral·lels a la península Ibèrica, d'entre els quals destaca el de la Regenta (Lucas 2004, 103; Mesado i Sarrión 2000, 90, fig. 3), el de la Serreta d'Alcoi (Lucas 2004, 103, fig. 2; Mesado i Sarrión 2000, 91, fig. 4; Quesada 2005, 123, fig. 26), el d'Olocau-Puntal dels Llops (Lucas 2004, 103; Mesado i Sarrión 2000, 91, fig. 5; Quesada 2005, 123), el de Burriana-Torre d'Onda (Mesado i Sarrión 2000, 96, fig. 10.A), el Solaig (Mesado i Sarrión 2000, 98) i el de la tomba 200 i del santuari del Cigarralejo (Lucas 2004, 104, fig. 3; Quesada 2002-2003, 97; 2005, 123). Possiblement es poden associar dos exemplars més a aquest llistat, com són els de la Torre d'Onda, amb un diàmetre de 14 cm i que Mesado va considerar com propi d'un bòvid (Mesado i Sarrión 2002, 96-97, fig. 10B), i un possible fragment de l'extrem femella, en aquest cas per a un «narigón» de secció quadrada, procedent del Tossal de les Tenalles de Sidamunt (Plens 2002, 179).¹⁰⁵

T.V. Sobreposició de tires de bronze (fins a 56 tires sobreposades). Paral·lels a Roques de Sant Formatge, la Pena, Colomer dels Pallerols, Solivella, sepultura 5 de Griegos, Lara de los Infantes, Coll del Moro, Milmanda, etc.

En canvi, la tipologia del Mas de Mussols (Maluquer 1984) no entra tant en paral·lels i classifica els exemplars de la mateixa necròpolis de la manera següent:

1. Filiformes de secció quadrada o cilíndrica, amb extrems quasi tocant-se.
2. Laminars llisos, normalment utilitzada en grups de 6 a 10, segurament unides mitjançant algun tipus de passador.
3. Laminars de secció planoconvexa.
4. Amb acabaments en botó (piriforme, bicònics i plans).
5. Amb acabament en botó, doblegats sobre si mateixos.

Ruiz-Zapatero (1985, 963-967), així com Rafel (1991, 119-127), va proposar una tipologia on relacionava una forma o secció característica amb una cronologia aproximada.

Tipus a: secció planoconvexa, generalment decorats, segle VIII aC.

Tipus b: secció rectangular amb decoració incisa, tipus *Molar*, 725-675 aC.

Tipus b1: braçalets de sèries, llisos, de secció rectangular, 700-600 aC.

Tipus b2: braçalets de sèries, llisos, de secció quadrada, segles VIII-V aC.

Tipus c: secció circular. Per a la necròpolis del Coll del Moro, 650-550 aC (Rafel 1991, 123-127).

Tipus d: tija retorçada.

A tots aquests tipus, Rafel va afegir els braçalets de secció triangular (600-500 aC) i els braçalets de sèries engalzades de seccions planoconvexes (750-600 aC), assenyalant l'existència d'altres tipus de seccions caracteritzades per agusaments dels angles (Rafel 1991, 123), que se situarien de manera general en la mateixa cronologia que els de secció triangular. Totes aquestes propostes no fan més que reflectir l'enorme diversitat de tipus que poden documentar els braçalets, segurament en relació amb la seva fabricació artesanal (Graells 2005a; Quesada 1997).

A la necròpolis de Milmanda es documenten principalment braçalets de secció quadrada o rectangular, amb alguns altres exemplars amb secció rodona. Per altra banda, existeixen tres fragments del que s'ha anomenat braçalets de tipus prioratí o de tija torçada. La primera accepció correspon a la quantitat de troballes que d'aquests elements es documenta al Priorat (principalment a la necròpolis de la Tosseta de Guiamets). A la necròpolis de Milmanda, dos d'aquests fragments es troben al MVREF i un altre al MCCB. Aquest tipus de braçalets troben un altre paral·lel fora del Priorat, al túmul col·lectiu del Tancat.

Entre els diferents tipus de braçalets es documenta una gran quantitat de peces diferents, en la majoria dels casos en un estat important de fragmentació. Evidències d'això són els fragments de braçalets múltiples que es troben en ambdós dipòsits (MVREF i MCCB) i la migradesa dels trossos de secció simple del MCCB. Per raons estrictament pràctiques, es dona nota dels tipus que existeixen en la necròpolis i es reproduïxen en fotografia o en dibuix els fragments més significatius, mentre que la resta queda en els diferents dipòsits de materials, a l'espera d'una restauració que permeti, en el millor dels casos, el remuntatge d'alguna altra peça. El recompte de fragments ens sembla poc orientatiu, ja que l'estat de conservació de molts d'ells i la seva fàcil ruptura en farien variar en alguns casos el nombre. Per

105. La cronologia que es proposa per a aquest tipus de peces se situa durant el segle IV aC i no abans com ha estat plantejat per als casos de la necròpolis de la Pedrera de Vallfogona de Balaguer. Els contextos ben datats de la tomba 200 de la necròpolis del Cigarralejo i especialment el del Puntal dels Llops i la Serreta d'Alcoi així ho demostren.

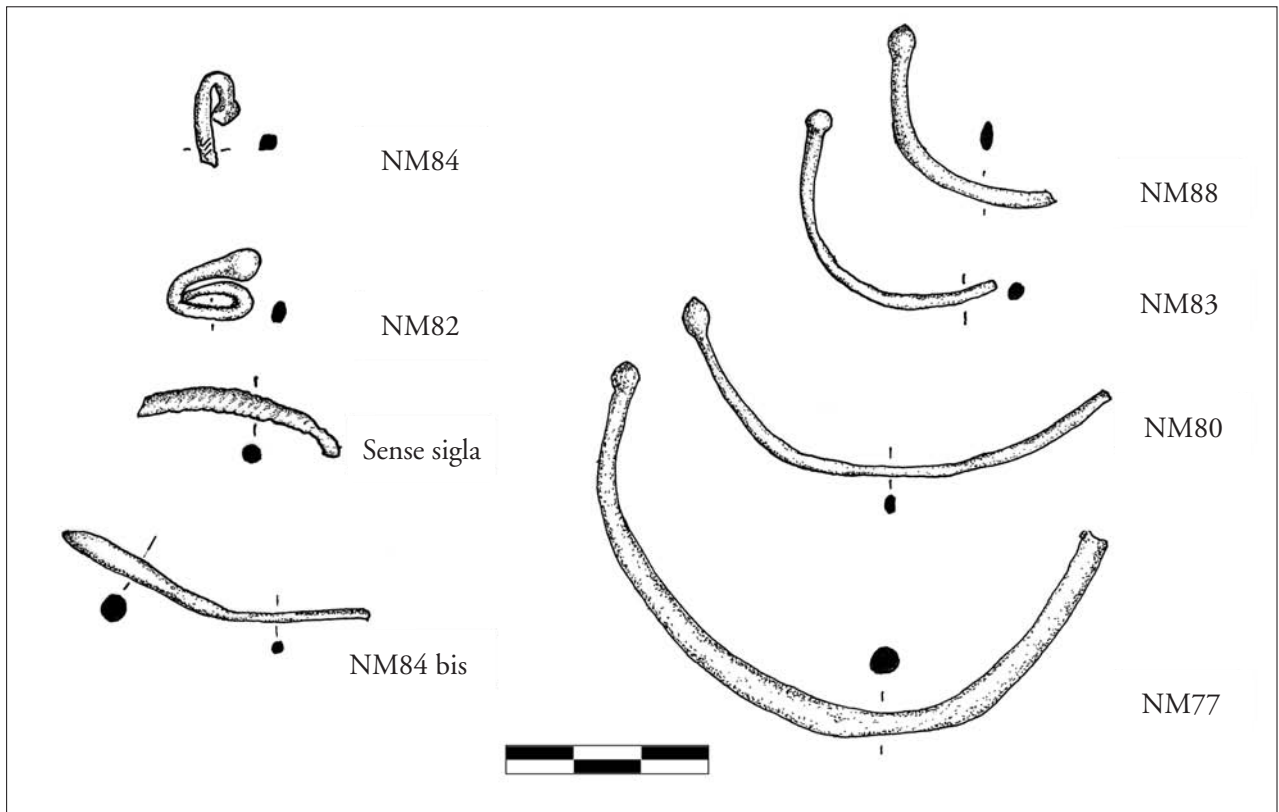


Figura 47. Fragments de braçal-lets (NM77, 80, 82, 83, 84, 84 bis, 88 i sense sigla).

altra banda, no ha estat possible identificar un nombre mínim d'individus i ni tan sols podem presentar un pes total de fragments, ja que provenen de múltiples sepultures i troballes superficials, amb la qual cosa no és una dada massa útil.

6.2.13. Torques

Entre l'abundant producció metàl·lica recuperada al jaciment de Milmanda, destaca de manera especial els fragments i peces senceres corresponents a collars rígids en bronze. Aquestes peces reben el nom de torques. Seguidament s'analitzen les peces de la necròpolis en estudi, juntament amb una comparació amb els diferents tipus coneguts a Catalunya durant la primera edat del bronze final, la primera edat del ferro i l'ibèric antic. Com ja hem avançat anteriorment, la dificultat per situar en una cronologia concreta el conjunt de materials de la necròpolis ens obliga a tractar de manera àmplia els tipus morfològics. La possibilitat de documentar una correspondència particular entre un tipus i una cronologia permet l'organització en fases del conjunt.

Les torques han estat àmpliament estudiades en l'àmbit centreeuropeu i destaquen principalment l'estudi de torques celtes d'època històrica i de torques d'or galàiques i d'àmbit atlàntic (península Ibèrica, França, illes Britàniques, etcètera). A Catalunya, en canvi, únicament el treball de Ruiz-Zapatero (1985) va intentar una sistematització de les troballes. Actualment aquesta primera aproximació s'ha vist superada pel volum de noves troballes i pel cas que ens ocupa, gràcies a la incorporació d'un elevat nombre de peces que s'escapaven de l'estudi de Ruiz-Zapatero.

A pesar que corresponen a collars rígids, han estat documentats freqüentment aplicacions d'anelles amb penjolls en la tija, a diferència del que va proposar Maluquer (1984, 55), que ho identificava com una part de la decoració, indirectament relacionada amb el collar, però aquest fet s'ha de considerar un fet puntual, que permet l'organització i ostentació dels símbols de riquesa.

Entre els diferents tipus que es documenten a Catalunya,¹⁰⁶ destaquen especialment els d'extrems acabats en boles i els d'extrems girats, per als quals ha

106. La dispersió és molt àmplia durant tota la primera edat del ferro a Catalunya (de l'Ebre a Agullana, tomba 9), però es defineix un focus principal en la zona de l'Ebre, amb exemplars a Pedrós (el Segrià): segles VIII-VII aC (Maya 1976); Molar (Priorat): segles VIII-VII aC (Vilaseca 1943); el Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta): tomba 9 sector Calars, segles VII-VI aC; tomba 43 sector Teuler, segle VI aC; tomba 10 sector Maries, segle VI aC; tomba 1 sector Maries, segles VII-VI aC (Rafel 1991); el Mas de Mussols (Montsià): tombes 16, 24, 33, 41 i 50 (Maluquer 1984); la Tosseta de Guiamets (Priorat): (Vilaseca 1956); La Atalaya (Navarra): AA. 1. Torques amb extrems acabats en boles (possiblement aplanades); AB. 15 ídem (Maluquer i Vázquez 1957).

estat proposada que els prototipus corresponguin als de tipus Strättlingen (Suïssa) (Maya 1976, 212). Estem d'acord amb la proposta de Plens (1986) de classificar dos tipus de torques a l'àrea levantina (d'extrems girats sobre ells mateixos i d'extrems acabats en boles). Aquesta proposta va simplificar la de Maluquer (1984, 53), que en destacava tres tipus i que en certa manera es feia ressò de la dificultat d'establir una tipologia estable per a produccions amb marges de variabilitat elevats, per motius inherents a l'artesanat:

1. Engruix central, extrems aprimats que es dobleguen sobre si mateixos.

2. Engruix central, amb secció cilíndrica i botons en els extrems (cònics, aixafats o «glande»). Amb decoració o sense.

3. Idèntics a l'anterior, però de secció retorçada.

Els diferents tipus han de ser vistos com a famílies, però hem de poder distingir una cronologia per determinar el seu paper com a discriminador cronològic. A tenor de les cronologies proposades en les diferents publicacions, sembla clara l'atribució d'aquest tipus de peces a cronologies altes, enquadrables entre els segles VIII i VI aC. Però és possible una distinció més gran? L'estudi dels materials de la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa va proposar una cronologia per a l'aparició de les torques a partir de mitjan segle VII aC i una perduració durant tot el segle VI aC (Rafel 1991, 130). Aquesta afirmació troba correspondència en l'abundant concentració d'aquests tipus de peces en aquest arc cronològic. Per tant, s'ha de replantejar la datació d'aquests ornaments cap a una posició més acotada d'entre 650 i 525 aC.

Respecte a les tècniques de fabricació, Plens (1986) va proposar que alguns tipus hagin estat realitzats en motlle, referint-se als de forma de secció circular que s'afina en arribar als extrems rematats en botó cònic-circular gros, dels quals en la necròpolis de la Pedrera de Vallfogona de Balaguer únicament s'ha conservat la meitat d'una d'aquestes peces. Igualment Maluquer (1984, 55) va considerar de fabricació a motlle els del tipus de barra engruixida en el centre i aprimada en els extrems, secció cilíndrica, llisos o amb decoració incisa.

És innegable que l'ús de la fusió va ser determinant per obtenir les diferents tiges que van servir de bases per als diferents tipus de torques. Però les aproximacions realitzades des de la investigació catalana han obviat els diferents processos. La realització de torques amb extrems aprimats no es feia amb un motlle amb aquestes característiques, sinó sobre motlles de secció regular. L'aprimament es feia mitjançant l'estirament de la tija. Igualment les seccions retorçades no es desenvolupen sobre motlles amb aquestes característiques sinó mitjançant processos tecnològics complexos, que distancien en gran mesura la consecució de torques de la consecució, molt més senzilla, d'un braçalet.

N. Inv. NM76 (22.32 codi MCCB).

Descripció: torques de secció circular que van de gruix més gran a més petit des del centre fins als extrems. Els extrems estan acabats en unes lleugeres boles. La tija que forma la peça va ser reparada en l'antiguitat, a causa d'una fractura en la part central. El sistema va ser l'aixafament de les parts coincidents a la fractura i la seva perforació per tal d'aplicar-hi dos reblons. La peça es va trobar fracturada i ha estat restaurada al MCCB.

Com ha estat proposat per les reparacions sobre fermalls de cinturó de garfis (Graells 2005b), la fractura es deu normalment a una excessiva tensió, que acaba esguerdant la placa i, en alguns casos, arrencant els mateixos garfis. Aparentment, i segons la tipologia de la peça metàl·lica a restaurar, sembla possible posar-ho en relació amb defectes dels aliatges del metall o de la fabricació de les peces. En funció dels tipus, les tensions actuen sobre parts diferents i obliguen a l'ús de diferents tècniques de reparació de les trenques. Així, existeix la possibilitat que la fractura sigui conseqüència d'un perllongat ús de les peces, com s'ha observat en certs exemplars de fermalls de cinturó de Villanueva de Teba, el desgast és la causa de la fractura.

Sobre fermalls de cinturó són quatre els mètodes de reparació documentats: unió dels fragments, modificació de la forma original, substitució de la part fracturada o de la soldadura. Tot i així, es poden establir diferències de detall en aquests sistemes que no fan res més que complementar i aprofundir l'esquema de base que presento. D'aquests mètodes, la definició de Rovira i Sanz (1986-1987, 356) les considera com a «reparaciones de forma más o menos ingeniosa para permitir su uso», una mostra de la simplicitat amb què van ser realitzades. Distanciant-se en gran mesura dels laboriosos treballs tècnics que suposaven els originals, uns altres investigadors han proposat definicions més poètiques, però sense sortir de la mateixa línia. Fent referència a un cinturó de làmina de tipus sannític, sobre el qual la reparació va inutilitzar dos dels quatre forats de subjecció i va interferir en la decoració de la placa, es va dir: «effettuata con una disinvolta indifferenza per l'integrità come per l'equilibrio formale del pezzo che lascia perplessi i figli di un'epoca che crede nell'intangibilità dell'opera di "valore" e, dall'altra parte, pratica la sostituzione dei beni obsoleti o comunque deteriorati» (Bottini 1983, 36). D'aquesta manera es pot dir que, en molts casos, més que reparacions es tracta de veritables nyaps (Graells 2005b, 172).

El cas que ens ocupa presenta una reparació que, si bé no és una obra d'orfebreria, sí que soluciona el problema i en dissimula en la mesura que es pot la mateixa unió. D'entre els diferents tipus de reparació sobre metalls durant l'antiguitat, la unió dels fragments va ser el mètode més utilitzat en absolut. Consistia en unir els diferents fragments originals mitjançant la seva perforació de manera que es feia passar un filferro o grapes de coure o bronze a mode de cosit. Els siste-

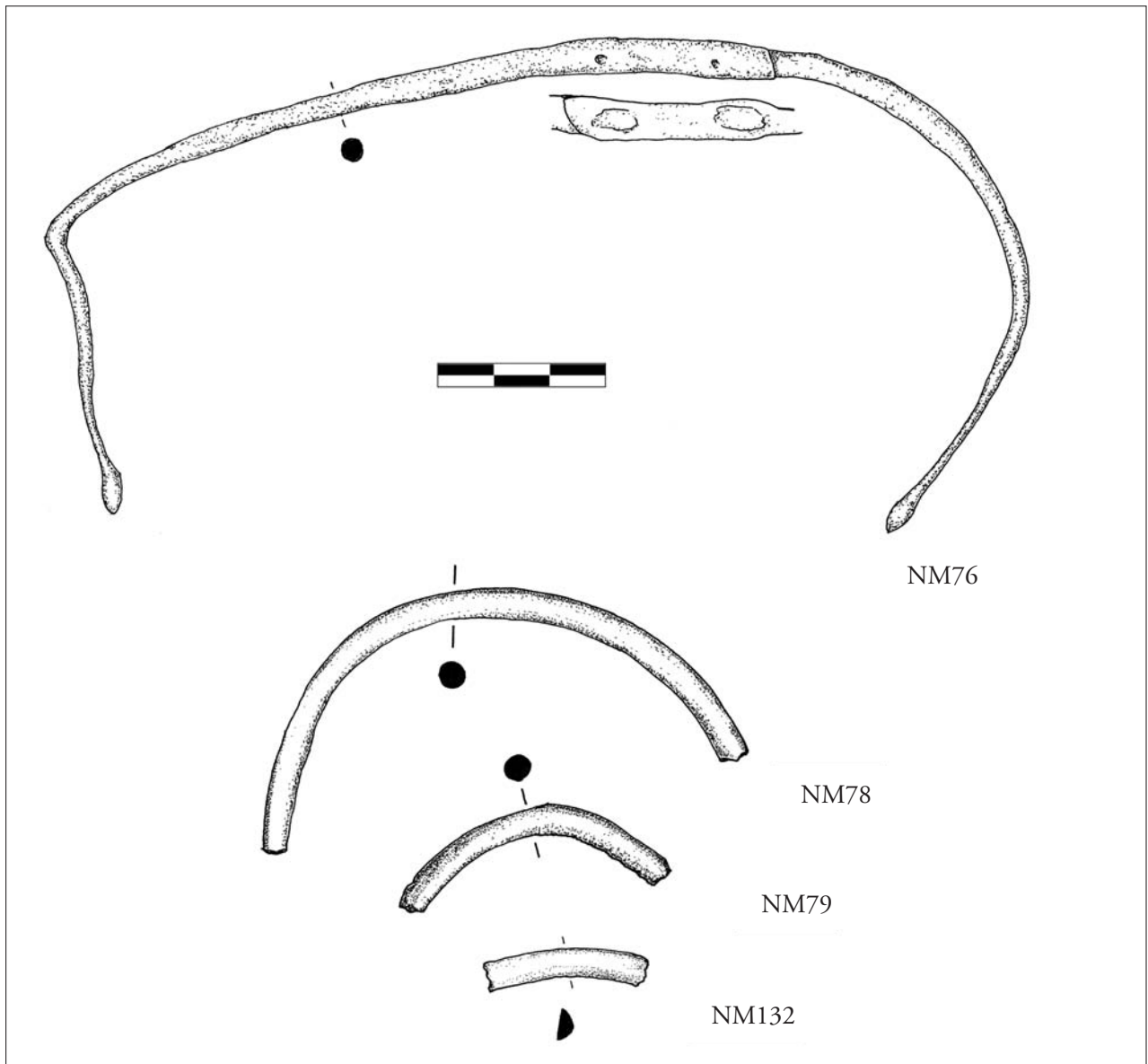


Figura 48. Fragments de torques (NM76, 78, 79, 132).

mes de perforació de les làmines metàl·liques per fer passar els filferros o les grapes poden presentar dos tipus de seccions (rodona o quadrada) relacionades sens dubte amb l'objecte amb què es van fer. Així, per a les perforacions rodones s'ha proposat l'ús de trepants i, per l'escàs nombre de perforacions quadrades, l'ús del cisell o escarpa per retallar làmina. El nombre de forats és variable i no manté relació amb la longitud de les superfícies en unió. També es documenten exemples en què les diferents parts estan unides per plaquetes metàl·liques (de bronze o de ferro) fixades a cadascuna de les parts en unió.

6.2.14. Denes de collar

Les escasses denes de collaret que s'han recuperat presenten una gran diversitat. En primer lloc, el suport

sobre el qual han estat realitzades: en metall, corresponent al bronze, o en ceràmica. En aquest punt tractem l'única peça d'aquest tipus trobada en metall, la tipologia de la qual és cilíndrica, amb les parets rectes i gruixudes. El forat està lleugerament descentrat.

N. Inv. NM74.

Dimensions: altura màxima: 10 mm; diàmetre màxim: 9 mm.

6.2.15. Espiral per fixar pentinats

Entre els materials de bronze, es troben una sèrie de peces susceptibles d'haver estat mal interpretades com a espirals o braçalets. Ens referim a filferros de coure o de bronze que presenten una forma d'espiral amb una o diverses voltes. Aquests elements formen part dels elements d'ornamentació personal, concretament per

adornar els cabells. Les voltes, juntament amb el tipus del metall (tou), permetien la col·locació dels cabells pel seu interior i, amb una lleu pressió, aquests quedaven fixats. Dedet (2001, 284-285) en va localitzar a sis sepultures d'inhumació (quatre de les quals femenines i únicament una de masculina, ja que per a la darrera no es va poder determinar el sexe), majoritàriament en proximitat al crani.

Els paral·lels per a aquesta peça els trobem de forma escassa i limitada (pendents encara d'un estudi detallat de la major part dels materials de les necròpolis lleidatanes i especialment dels materials de la necròpolis de Roques de Sant Formatge; junt amb la publicació imminent de la part que manca de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta). En trobem a la necròpolis del Coll del Moro (sector Teuler), tomba 24 (dos exemplars: 24.2 i 24.3, segons Rafel 1991, 61 i 65); a la necròpolis del Molar, tombes 52, 61, 65, 91, 119, 141, 147, 154 i 165 (Vilaseca 1943); a la necròpolis de la Colomina, tombes 14 i 16; a la necròpolis de Can Roqueta, CR-95; a la necròpolis d'Almenara a Agramunt, tomba 7 (Maluquer 1973); a la tomba 2 de la necròpolis de la vall de la Clamor (Graells 2005e); i a la necròpolis de Roques de Sant Formatge, F-89 (Pita i Díez-Coronel 1968).

N. Inv. NM111.

6.3. Ornaments personals no metàl·lics

Els ornaments personals no metàl·lics que es documenten a la necròpolis de Milmanda es distingeixen en tres grans grups, a partir de les diferents bases materials:

- Lítics, que corresponen a un anell i a un lot de denes de collaret.
- Ceràmics, pasta vítria i faiança, que correspon a dues denes de collaret.
- Animals, realitzats sobre diferents suports de base animal, documentades sobre penjolls i denes de collaret.

6.3.1. Anell lític

Es tracta d'un anell fet sobre un còdol amb forma d'ou. La superfície del mateix còdol ha estat treballada mitjançant l'acanalament de nombroses línies. La peça està decorada en tota la superfície. El forat està fet en la part més estreta de la peça, descentrat i perfectament polit (l'interior). Ens ha estat impossible observar el tipus de perforació (bidireccional o unidireccional). Tot i que resulta suggerent en un primer moment conside-

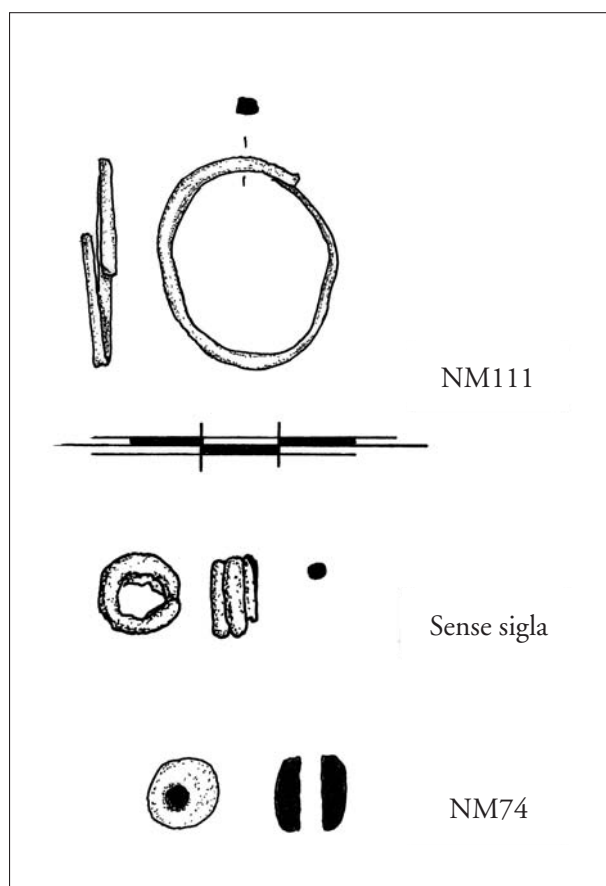


Figura 49. Denes de collar i *Fermattrecce* (NM74, NM111 i sense sigla).

rar aquesta peça com un penjoll, la seva idoneïtat i ergonomia com a anell és indubtable. La raresa d'aquesta peça la fa única en qualsevol context protohistòric peninsular. Si bé coneixem alguns anells en tombes,¹⁰⁷ es pot afirmar que en contextos del segle VI aC a Catalunya el seu ús és poc difós. Almenys, l'ús d'anells fets amb materials perennes (metall, os, pasta vítria, suport lític o ceràmica). Els escassos exemplars que es conserven corresponen a senzills anells tancats, amb el segell («xatón») realitzat per aixafament (Empúries muralla NE, tomba 1, Almagro-Basch 1955), o bé a anells oberts amb el segell format pel treball de filigrana sobre els extrems (Mianes, S. 30; Esteve 1999, fig. 36). Els anells de vidre, ceràmica o pedra no han estat documentats en contextos catalans, igual que els realitzats en or o plata.¹⁰⁸ Aquest anell no troba cap paral·lel i únicament es pot assimilar amb el suposat anell lític trobat al dolmen de Rascassols (Pérez i López 1986, 192, fig. 52).

107. Al marge, per tant, de les anelles que poden ser considerades en alguns casos com a elements d'ornamentació personal i, per tant, com a anells.

108. Tot i la presència d'altres ornaments en ambdós metalls: arracades i braçalets. Arracades d'or: Sant Miquel de Vinebre; arracades de plata: Mas de Mussols, Mianes, Coll del Moro de la Serra d'Almos, Castellet de Banyoles; braçalets de plata: Mas de Mussols.

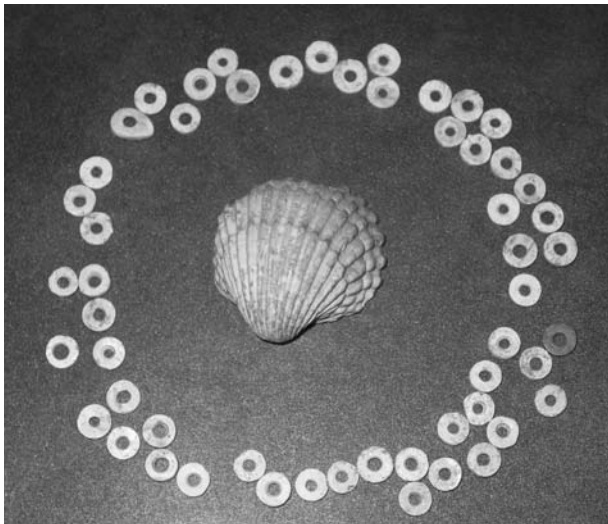


Figura 50. Denes de collaret i petxina de *Cardium edule*.



Figura 51. Anell lític (NM196).

6.3.2. Penjoll de petxina

El penjoll correspon a una valva de *Cardium edule*, que apareix perforada a l'àpex o punta terminal de la cara dorsal. No s'observa ni a la xarnera ni en la línia

paleal símptomes de desgast per erosió natural, com ha estat proposat algunes vegades (Pérez i López 1986, 38), fet que indica la seva recollida i reaprofitament, però no la seva elaboració.

La presència de gasteròpodes i bivalbs a les necròpolis de la primera edat del ferro no és un fet freqüent i troba pocs paral·lels a Catalunya:

- Mas de Mussols (la Palma): T. 14, dos caragols marins perforats, possiblement *Buccinum*. S'atribueix a una tomba d'infant a partir de quatre queixals (Maluquer 1984: 18); S. 3, cinc peces discoïdals de petxina (Esteve 1999, 54); S. 12, una *Cyprea* calcinada (Esteve 1999, 60).

- La Pena (Torregrossa): tomba 16, dos caragols marins perforats, possiblement *Buccinum undulatum*. S'atribueix a una tomba d'infant a partir d'una corona queixal (Gallart 1982, 55).

- Necròpolis de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer): tomba 51, dues valves de *Pecten* (Schule 1969, taf. 179, 16 i 17).

- Necròpolis de l'Oriola: sepulcre 10, una valva de *Cardium edule* (Esteve 1999, 207).

- Necròpolis de Vilanera (Empúries, l'Escala): un nombre indeterminat de tombes amb restes malacològiques sense més precisions (Agustí *et al.* 2002, 81).

- Necròpolis Parrallí (Empúries, l'Escala): incineració 4, amb una valva de *Pecten*; incineració 5, amb cinc valves de *Cardium edule*; incineració 7, amb una valva de *Pecten* i una altra de *Cardium edule*; incineració 12, amb una valva de *Cardium edule*; incineració 13, amb una valva de *Cardium edule*; incineració 14, amb una valva de *Pecten*; incineració 15, amb una valva de *Cardium edule*; incineració 17, amb una valva de *Pecten* i una altra de *Cardium edule* (Almagro-Basch 1955).

- Necròpolis Muralla NE (Empúries, l'Escala): tomba 1, amb una valva de *Cardium edule*; tomba 13, amb una valva de *Cardium edule* (Almagro-Basch 1955).

- També al sud de França, amb altres espècies representades: Moulin (Mailhac, Aude);¹⁰⁹ Grand Bassin I (Mailhac, Aude);¹¹⁰ La Peyrou (Agde, Hérault);¹¹¹ Bonne-Terre (Tourbes, Hérault).¹¹²

Lògicament, el valor de la troballa d'aquests elements a les necròpolis costaneres franceses o del Mas de Mussols i Vilaner no es pot valorar de la mateixa manera que en els casos de la Pena i la mateixa Milmanda.

109. Tomba 35 (sis valves de *Venus stiatula* i dues de *Cardium edule*), 95 (una *Venus stiatula*), 132 (una *Cardium edule*), 253 (*Venus stiatula*), 256 (dues *Venus stiatula*), 300 (una *Venus stiatula*) i 302 (una *Venus stiatula*).

110. Tombes 4, 18b, 28, 32, 34, 54, 56, 57, 64 i 99.

111. Tomba 30 (una *Cardium edule*), 33 (una *Pecten*), 37 (una *Cardium edule*), 41 (una *Pecten*), 42 i 43 (una *Petoncle large*), 60 (dues *Petoncle large*), 61/4 (dues *Pecten jacobus*), 91 (una *Pecten jacobus*), 109 (una *Pecten jacobus* o *Pecten maximus*), 171 (una *Pecten jacobus* o *Pecten maximus*), 176 (*Cardium edule* o *Cardium jacobus*), 177 (*Cardium edule* o *Cardium tuberculatum*), 178 (*Cardium edule* o *Cardium tuberculatum*), 183 (tres *Cardium edule* o *Cardium tuberculatum*), 185 (*Cardium edule* o *Cardium tuberculatum*) i 203 (*Cardium edule* o *Cardium tuberculatum*).

112. Tombes 11 i 46.

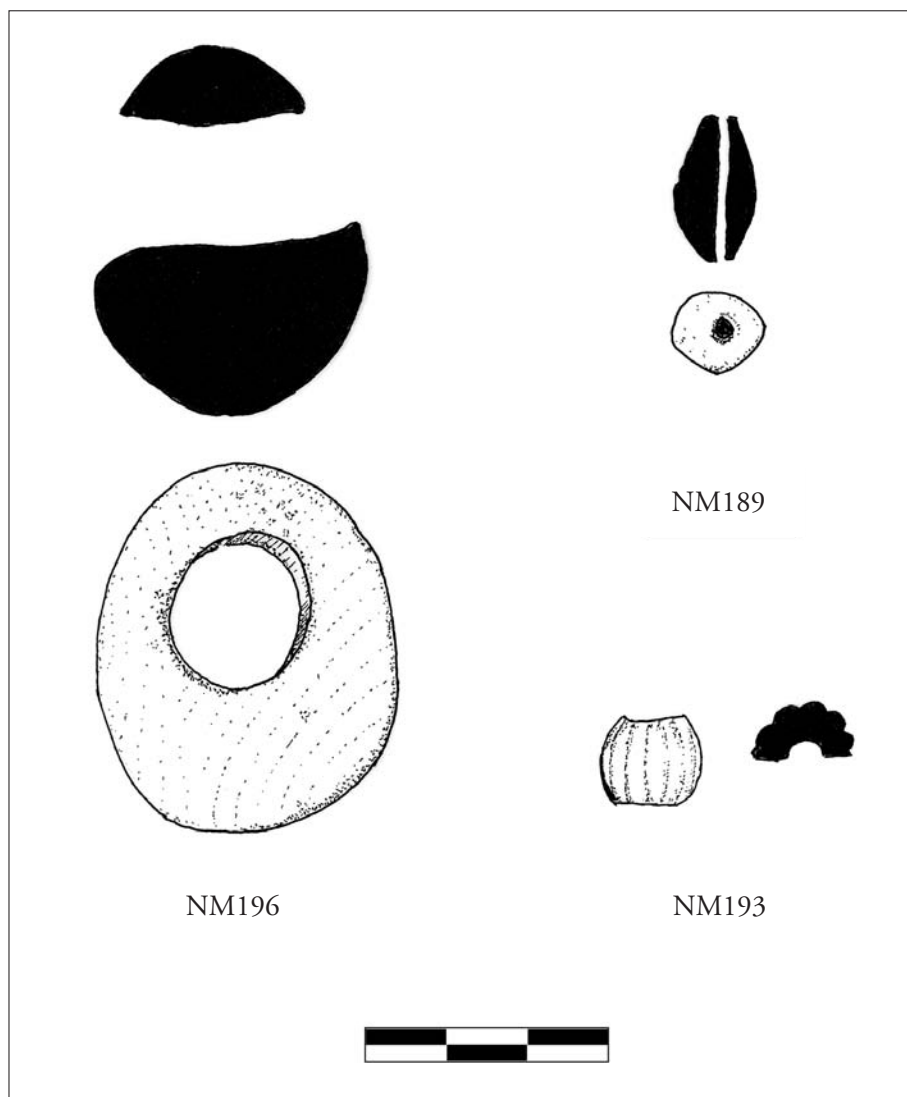


Figura 52. Anell lític (NM196); dena de ceràmica; (NM189) dena de collar de faiança (NM193).

Indiferentment que es coneguin aquests ornaments des de l'època prehistòrica, es pot considerar que assoleixen un interès i significació social més grans, de manera directament proporcional a la distància del punt de recollida, a partir d'un codi per a l'ornamentació i la vestimenta (Pérez i López 1986, 19).

6.3.3. Denes de collar

Les denes discoïdals semblen tenir un suport de banya, més factible que sobre os a causa de la manca de porositats de tipus ossi i de la manca d'esmalts i de composició de tipus dentari. El sistema de fabricació va consistir en el desbastat i serrat en làmines de la banya, la polimentació i la perforació dels discos, tant de manera unidireccional com bidireccional, depenent dels gruixos de cada exemplar. La troballa de collarets similars se situa a la S. 16 de Mianes (Esteve 1999), on es van recuperar 33 denes d'aquest tipus, i a les tombes 16, 35

i 48 de la necròpolis navarresa de La Atalaya (Maluquer i Vázquez 1957), amb moltes denes als llargs collars.

La troballa per part nostra de quatre denes d'aquest tipus en una visita al jaciment¹¹³ i la quantitat retinguda en la col·lecció de Ramon Vidal ens fan pensar en l'existència d'almenys un d'aquests llargs collars. Hem d'afegir que, entre les denes de collaret que presentem, la col·lecció del MCCB no té cap peça dentària com a dena, mentre que la col·lecció de Vidal en té un mínim de sis, fet que pot suposar la pertinença a un altre collar. Aquesta hipòtesi, ara per ara, ens és impossible d'esbrinar.

6.3.4. Dena de collar en faiança

La troballa d'altres denes de collaret tant en pasta vítria com en faiança¹¹⁴ en tombes, durant l'ibèric antic a Catalunya, es resumeix en pocs exemplars. En canvi, la troballa de denes de collaret de pasta vítria apareix les tombes de Mianes: S. 47 (2), T. 17 (2), T. 22 (2) i

113. Donades al MCCB.

114. Per a un debat sobre la diferència entre la pasta vítria i la faiança, vegeu Aubet 1980, 55-56, amb bibliografia sobre el tema.

T. 34 (6); a la necròpolis del Mas de Mussols, a la S. 3 (1),¹¹⁵ S. 4 (11), T. 11 (8), T. 14 (1); a la necròpolis de la Solivella, tomba 6 (11); a la inhumació 1 (3) de la necròpolis de la muralla NE d'Empúries (Almagro-Basch 1955, 398); a la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa: tomba 10 del sector Maries (5),¹¹⁶ UE-I (5), UE-II (1), UE-IV (1), i tombes 18 (1), 19 (1) i 28 (1) del sector Maries. Segurament, la presència d'aquestes peces s'ha de posar en relació amb el gust per decorar els collars amb elements importats, com bé ho exemplifiquen els diferents escarabeus trobats a les necròpolis del Mas de Mussols (Padró 1984), Can Canyís (Padró 1971), la Muralla NE d'Empúries (Almagro-Basch 1955; Padró 1974a), Puig de la Nau (Padró 1982-1983), la Solivella (Padró 1974b) o Peralada (Padró 1982-1983).¹¹⁷ Reforça aquesta idea la troballa conjunta de denes de pasta i d'un escarabeu naucràtic a la tomba 6 de la Solivella (Padró 1974b, 72) o la tomba 70 de la necròpolis de Coimbra del Barranco Ancho amb una dena idèntica a la trobada a Milmanda juntament amb quatre escaraboïds (García-Cano 1997, 261-263). Tot i així, no es pot descuidar l'existència d'altres elements en materials peribles,¹¹⁸ com és la fusta, documentada en diversos objectes (entre els quals denes de collaret) en les necròpolis de Coimbra del Barranco Ancho (García-Cano 1997). El mateix succeeix amb un abundant lot de material metàl·lic que s'ha d'interpretar associat a peces realitzades en material orgànic. Els fermalls de cinturó o els botons són, segurament, els més fàcilment assimilables a l'afirmació que es defensa, però nanses de calders, aplics de subjecció o claus de petites dimensions, entre altres, corresponen a peces més o menys identificables. Les nanses de calders o els aplics de subjecció, evidenciats en un exemplar en la necròpolis del Coll de Llinars del Vallès (Graells 2006b), corresponen a un vas, segurament de fusta, però l'abundància de fragments de làmina metàl·lica i claus petits, segurament s'han de relacionar amb peces més complexes formalment i decorativament. Recipients ceràmics i de fusta decorats amb metall es documenten freqüentment en contextos itàlics. Al mar-

ge de la documentació de vasos íntegrament realitzats en fusta, ha estat repetidament proposada i demostrada la combinació de fusta recoberta per làmina de bronze, per reforçar la làmina, de molt poc gruix. Exemples de vasos íntegrament realitzats en fusta són els exemplars trobats en la necròpolis Lippi de Verrucchio, on, a més, alguns dels vasos presenten una complexa decoració de la superfície mitjançant l'aplicació de reblons de bronze (Von Eles 2002). Però encara més clar és l'exemple de la tomba de Walscheid, on els ossos es recolliren dins d'un vas en fusta amb tapadora, també de fusta però amb nansa afegida de bronze (Verger 1997, 234).

Més escassos són els exemplars de denes del mateix tipus trobat a Milmanda. El tipus gallonat, segons la tipologia de Ruano (1996), únicament troba paral·lels catalans a la tomba 23 de la necròpolis Bonjoan d'Empúries.¹¹⁹ La resta de paral·lels es distribueixen per diferents punts del sud-est peninsular i les Balears. La cronologia d'aquestes peces va des de la fi del segle VIII i l'inici del segle VII aC (per als exemplars de Trayamar¹²⁰ o Jardín¹²¹) fins a la fi del segle V a Eivissa (Ruano 1996, 65), el Cigarralejo (tombes 103, 204 i 277), Cabecico del Tesoro (tomba 574) i Coimbra del Barranco Ancho (necròpolis del Poblado, tombes 7, 55 i 70; necròpolis de La Senda, tomba 205). De totes maneres, les peces trobades a Empúries¹²² daten del segle VI aC, datació possible per a l'exemplar de Milmanda.

N. Inv. NM191 (codi MCCB).

Descripció: N22.55 de l'inventari del jaciment. Dena de collar en pasta de faiança de color verd-blavós amb restes de més intensitat de color a la part interna. La superfície exterior presenta set gallons. Es conserva tan sols la meitat de la peça. L'estat de conservació de la peça és molt deficient a causa del foc, que n'ha alterat en gran mesura la superfície.

6.3.5. Dena ceràmica

Correspon a una dena bitroncocònica feta a mà i amb una coccio reductora que proporciona a la peça

115. Per identificar les tombes del Mas de Mussols i Mianes, amb lletra S s'indiquen les tombes publicades per Esteve (1999) i amb lletra T les excavades per Maluquer (1984 i 1987).

116. A pesar que no totes les denes van aparèixer a la cista (una no), Rafel va considerar la possibilitat d'incloure una altra dena de tipus bitroncocònic apareguda en l'ingrés a la cista (Rafel 1991, 43).

117. En aquesta nota volem significar els escarabeus i escaraboïds de la fi del segle VII i de tot el segle VI aC, però és cada cop més freqüent la troballa d'altres exemplars de tipus etrusc, datats a partir del segle IV, com en els casos de la necròpolis del Torrelló de Boverot (Clausell 2002-2003) o els de la necròpolis del Castillo o de Puente Noy. A pesar que el nombre d'exemplars recuperats en necròpolis és majoritari, la troballa d'escarabeus també compta amb exemplars en hàbitat, com ho demostren els exemplars documentats al Tossal del Moro de Pinyeres (Padró 1974b i 1982-1983) o Roses (Padró 1971-1972).

118. Altres exemples de combinació dels dos elements, es documenten en les tombes 39 i 57 de la necròpolis Benacci Caprara de Bologna, en la tomba 8 de la necròpolis Nanni Guglielmini i en la tomba 3 de la III trinxera Meniello (Tovoli 1989, 249, n. 142). La presència de vasos ceràmics amb incrustacions metàl·liques es documenta abundantment en contextos també italians i a la península Ibèrica destaquen els vasos de el "enchado A" de la necròpolis de Medellín i del Carambolo Alto (Almagro-Gorbea 1977, 349).

119. Per a un mapa de distribució, vegeu Ruano 1996, 63, mapa 7.

120. Tomba 4, del 650 aC (Schubart i Niemeyer 1976).

121. Tomba 12, datada de la fi del segle VI i l'inici del segle V aC (Ruano 1997, 103).

122. Bonjoan, tomba 23, datada entre la fi del segle VI i l'inici del segle V aC (Ruano 1997, 103).

una tonalitat fosca. Els extrems de la peça es presenten plans. És una peça atípica en contextos funeraris catalans. En canvi, denes fetes en ceràmica són molt freqüents en contextos cel·tibèrics, especialment a la necròpolis d'Aguilar de Anguita.

Dimensions: longitud màxima: 19 mm; diàmetre màxim: 10 mm.

6.4. Ornaments de vestuari

6.4.1. Fermalls de cinturó

Entre els materials recuperats es documenten diferents tipus de fermalls de cinturó de garfis. D'un, de dos i de tres garfis, que corresponen a parts mascles dels fermalls (15 peces en total),¹²³ així com una suposada peça femella de tipus serpentiforme (dos exemplars). S'identifiquen com a sivelles de garfis els elements, normalment en bronze, formats per un nombre variable de garfis (d'un a sis, tot i que no se n'ha documentat cap de cinc garfis) que, en actuar com a part activa, serveixen per fixar-se a la part oposada del cinturó, bé sigui una peça femella o un o diversos forats sobre la matèria orgànica. Al mateix temps, el cos està conformat per una placa poligonal que varia en funció del tipus d'escotadures i dels apèndixs d'escotadures, que poden ser obertes, tancades o inexistents. Per últim, es presenta un taló (rectangular o trapezoidal), on es fixa la matèria orgànica del cinturó, que actua com a part passiva.¹²⁴

6.4.1.1. Fermalls de cinturó d'un garfi

Els fermalls d'un garfi són els més freqüents a la necròpolis i també a Catalunya. Es documenten a Catalunya 75 fragments o peces completes, de les quals s'han pogut determinar tipològicament 56 exemplars. Aquest tipus de fermalls es distribueix en tres categories formals en funció del tipus de placa central.

Fora de Catalunya, la seva presència també és la majoritària, i se'n documenten a Acebuchal (Cerdeño 1978), Agde (Nickels 1989), Aguilar de Anguita (Cerdeño 1978), Almaluez (Cerdeño 1978), Alpansaque (Cerdeño 1978), Altillo de Cerropozo (Cerdeño 1978), Arbore Rond (Féugère 1986), Atalaya (Cuadrado 1961), Atienza (Lorrio 1997), Mas d'Azille (Mohen 1980), Bienservida (Soria i García 1996), la Bureba (Sanz

1991; Schule 1969), Camino de la Cruz (Soria i García 1996), Campo de la Verdad (Cerdeño 1978), Carabias (Cerdeño 1978), Carratiermes (Alonso 1992; Argentine *et al.* 2001), Casa del Monte (Soria i García 1996), Cassa Diable (Pons 1977), Castillejos de Sanchorreja (González *et al.* 1991-1992), Castillón de Puibolea (necròpolis inèdita), Chiavari (Lamboglia 1960), Clares (Cerdeño 1978), Collado de los Jardines (Sant. Morán 1975), Cortes de Navarra (Cerdeño 1978), Crasto (Cerdeño 1978), Fleury (Mohen 1980), Gatão (Cerdeño 1978), Garbajosa (Cerdeño 1978), Gers (Féugère 1986), Griegos (Almagro-Basch 1942), Hortezuella de Océn (Cerdeño 1978), Hoya de Santa Ana (Soria i García 1996), Iniesta (Cerdeño 1978), Joya (Cerdeño 1978), Magdalenensberg (Cerdeño 1978), Cayla (Féugère 1986), GB-I (Pons 1977), GB-II (Janin *et al.* 2002), Mercadera (Cerdeño 1978), Mios (Mohen 1980), Miraveche-Monte Bernorio (Sanz 1991), Mont de Marsan (Mohen 1980), Numancia (Martínez 1992; Parzinger i Sanz 1986), Ojuelo (Soria i García 1996), Olmeda (Cerdeño 1978), la Pave (Féugère 1986), Prados Redondos (Cerdeño 1978), Quintanas de Gormaz (Cerdeño 1978), las Peyros (Solier *et al.* 1976), Port d'Envaux (Féugère 1986), Rec de Bragues (Féugère 1986; Rouquette i Mitchel 1976), Derelict de Rochelongue (inèdit), Saint Julien de Pézenas (Giry 1965), Saint Martin de Londres (Mohen 1980), Sanchorreja (Cerdeño 1978), Savigné (Féugère 1986), Torresabiñán (Cerdeño 1978), Ucero (García-Soto *et al.* 1984), Uxama (Cerdeño 1978), Valdenovillos (Cerdeño 1978), Villar del Horno (Lorrio 1997), los Villares (Soria i García 1996), Alcacer do Sal (Schule 1969) i Castillo (Faro, Cañada i Unzu 2002-2003).

Els exemplars de Milmanda es distribueixen en els següents tipus:

1.1.2.1.1. Placa romboïdal, apèndixs laterals acabats en boles llises i escotadures laterals obertes i taló rectangular: dos exemplars, un amb decoració de *grenet*¹²⁵ i l'altre sense decoració.¹²⁶

1.1.5.1.1. Placa romboïdal, apèndixs laterals lliures, escotadures laterals obertes i taló rectangular: un únic exemplar decorat amb profundes línies incises paral·leles als laterals.¹²⁷

1.6.2.1.1. Placa rectangular, apèndixs laterals acabats en boles llises, escotadures laterals obertes i taló rectangular: tres exemplars, un exemplar amb decoració amb punts impresos¹²⁸, un altre amb decoració amb lí-

123. Hi ha un setzè fermall, però no es troba ni al MCCB ni al MVREF.

124. Vegeu també les descripcions de tipus de fermalls de Cerdeño (1978, 279) i Pons (1977, 91).

125. Correspon als tipus C.V1b (Cerdeño 1978), B1C1 (Lorrio 1997) i Aa (Pons 1977), amb paral·lels a la T. 51 de la necròpolis de Mianes (Maluquer 1987), a la tomba 1 d'Empúries Muralla NE (Almagro-Basch 1955) i en els nivells superficials de la Solivella (Fletcher 1965).

126. Correspon als tipus C.IV1 (Cerdeño 1978) i B2A1 (Lorrio 1997), amb un únic paral·lel a la sepultura 5 de la necròpolis de la Solivella (Fletcher 1965).

127. Correspon als tipus C.III1 (Cerdeño 1978) i B1B1 (Lorrio 1997), amb paral·lels entre els materials superficials de les necròpolis de Mas de Mussols (Maluquer 1984) i Peralada (Pons i Vila 1975), així com a les tombes C.6 i A.52 de la Pedrera (Plens 1986).

128. Correspon als tipus C.V1b (Cerdeño 1978) i B1B1 (Lorrio 1997), sense paral·lels.

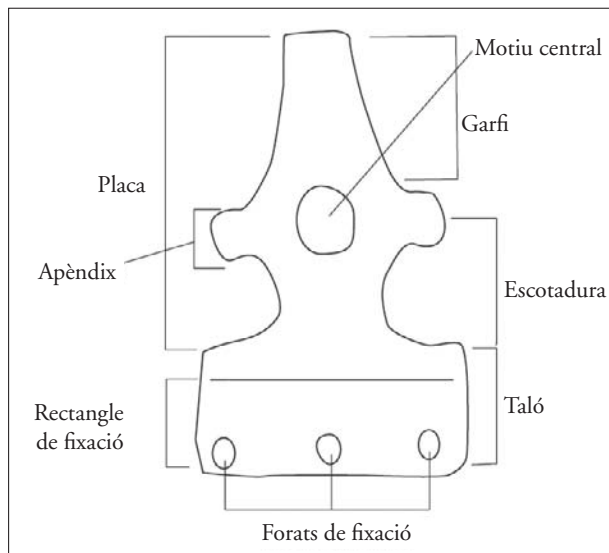


Figura 53. Esquema de les parts integrants dels fermalls de cinturó de garfis.

nies incises suaus o decoració de *tremolo*¹²⁹ i un altre amb decoració a *greneti*.¹³⁰

La cronologia per als fermalls d'un garfi abasta diferents moments del segle VI aC. Des de l'exemplar més antic (N. M. 28), que es data en el primer quart del segle VI aC, igual que l'exemplar de la tomba 184 d'Agullana (Graells 2004, 71) fins a mitjan segle VI aC per a la resta d'exemplars (inclòs l'exemplar en ferro).¹³¹

N. Inv. NM23 (codi MCCB 22.15).

Descripció: sivella de placa romboïdal, amb un sol garfi (fracturat) i taló recte amb tres forats de fixació. Les escotadures són obertes i acabades en boles llises. Presenta una decoració de tres línies que ressegueixen la placa i decoren el centre de la placa, en *greneti*. El museu disposa de la fotografia d'inventari, on la peça conserva els dos apèndixs laterals, acabats en boles. Actualment la peça no conserva l'apèndix lateral esquerre.

Dimensions: longitud màxima: 65 mm; amplada màxima: 43 mm; gruix: 1 mm.

N. Inv. NM24 (codi MCCB 22.16).

Descripció: sivella de placa romboïdal, amb un sol garfi llarg i ample, taló recte amb tres forats de fixació amb reblons de cap esferoïdal, escotadures obertes i acabades en apèndixs llisos lleugerament arrodonits. Presenta una decoració de línies de punts impresos que ressegueixen la placa.

Dimensions: longitud màxima: 65 mm; gruix: 1,5 mm.

N. Inv. NM25 (codi MCCB 22.17).

Descripció: sivella de placa romboïdal, amb un sol garfi curt i ample, taló recte amb tres forats de fixació, un dels quals conserva un rebló de cap esferoïdal, escotadures obertes i acabades en boles llises. Presenta una decoració de línies que ressegueixen la placa i emmarquen un clau central de la placa (també acabat en cap globular) en *greneti*.

Dimensions: longitud màxima: 55 mm; amplada màxima: 40 mm; gruix: 2 mm.

N. Inv. NM26 (codi MCCB 22.18).

Descripció: sivella de placa romboïdal, amb un sol garfi, sense taló (a causa de la fractura de la placa en el punt intermedi entre la placa i el taló),¹³² escotadures obertes i acabades en boles llises. Presenta una decoració de tres línies que ressegueixen la placa i decoren el centre, en *greneti*.

Dimensions: amplada màxima: 51 mm; gruix: 1 mm.

N. Inv. NM28 (codi MCCB 22.20).

Descripció: sivella de placa romboïdal, amb un sol garfi llarg i ample, amb taló rectangular, escotadures obertes i acabades en boles llises soldades sobre la placa. Presenta una decoració que ressegueix la placa, en *tremolo*.

Dimensions: longitud màxima: 78 mm; gruix: 1,5 mm.

N. Inv. NM29 (codi MCCB 22.21).

Descripció: sivella de placa romboïdal fracturada per la meitat, amb un sol garfi, també fracturat, taló recte amb tres forats de fixació, un dels quals conserva un pasador en coure, les escotadures estan obertes i la que es conserva té l'apèndix arrodonit. No presenta decoració.

Dimensions: gruix: 2 mm.

N. Inv. NM30 (codi MCCB 22.22).

129. Correspon als tipus C.I i C.V1b (Cerdeño 1978), B1B1 (Lorrio 1997) i tipus Agullana (Parzinger i Sanz 1986), que troba paral·lels en els exemplars C7 i ABC.1 de la necròpolis de la Pedrera (Plens 1986).

130. Correspon als tipus C.V1b (Cerdeño 1978), B1C1 (Lorrio 1997) i tipus Mailhac (Parzinger i Sanz 1986) amb un paral·lel a la tomba 15 de la necròpolis del Mas de Mussols (Maluquer 1984).

131. Aquest exemplar en ferro és un *unicum*, per la qual cosa, juntament amb la coneguda manca de context i associacions, se'ns fa realment difícil situar-lo en qualsevol cronologia, i ens hem decidit per una data baixa. Es va pensar a situar aquesta peça en l'extrem oposat, amb una datació alta, relacionat amb els coneguts casos d'ornaments en ferro que apareixen durant la segona meitat del segle VIII aC a necròpolis com la del Coll del Moro, el Pla de la Bruguera o Agullana. Aquestes peces en ferro es converteixen en les primeres evidències de l'accés o del coneixement del treball del ferro.

132. El tipus de fractura suposa dos problemes diferents: el primer, la fractura del garfi, a causa d'un excés en el seu ús, com ho demostra l'elevat desgast d'alguns dels exemplars, cosa que s'ha de relacionar amb molt temps d'ús; el segon, l'existència d'esquerdes, s'ha de relacionar amb el fet d'una tensió excessiva, acompanyada d'un material o tècnica de fabricació deficient.

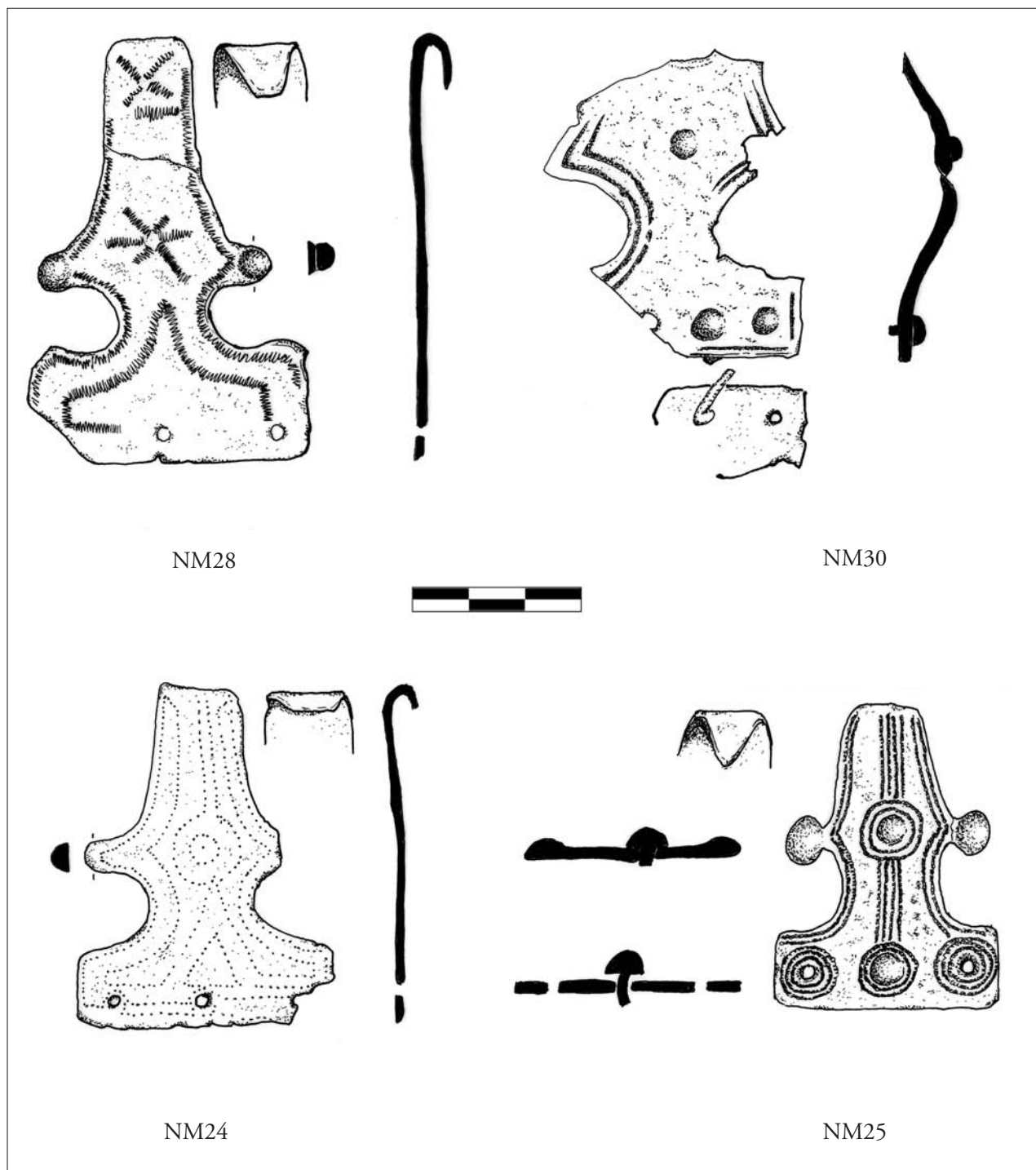


Figura 54. Fermalls de cinturó d'un garfi en bronze (NM24, 25, 28 i 30).

Descripció: sivella de placa romboïdal fracturada i molt alterada pel foc, tipològicament només presenta un garfi,¹³³ el taló és recte amb tres forats de fixació dos dels quals conserven els reblons de cap esferoïdal, escotadures obertes i acabades amb els apèndixs lliures. Presenta una decoració de profundes línies incises que

ressegueixen les escotadures de la placa, en el centre de la placa hi ha un rebló acabat en cap globular.

Dimensions: gruix: 3 mm.

N. Inv. NM31 (codi MCCB 22.23).

Descripció: taló i part de placa d'un fermall d'un garfi, determinat a partir de les dimensions del taló, coinci-

133. La tipologia d'aquest fermall es defineix pel tipus de decoració de profundes línies incises als laterals, que únicament es documenta en fermalls d'un garfi.

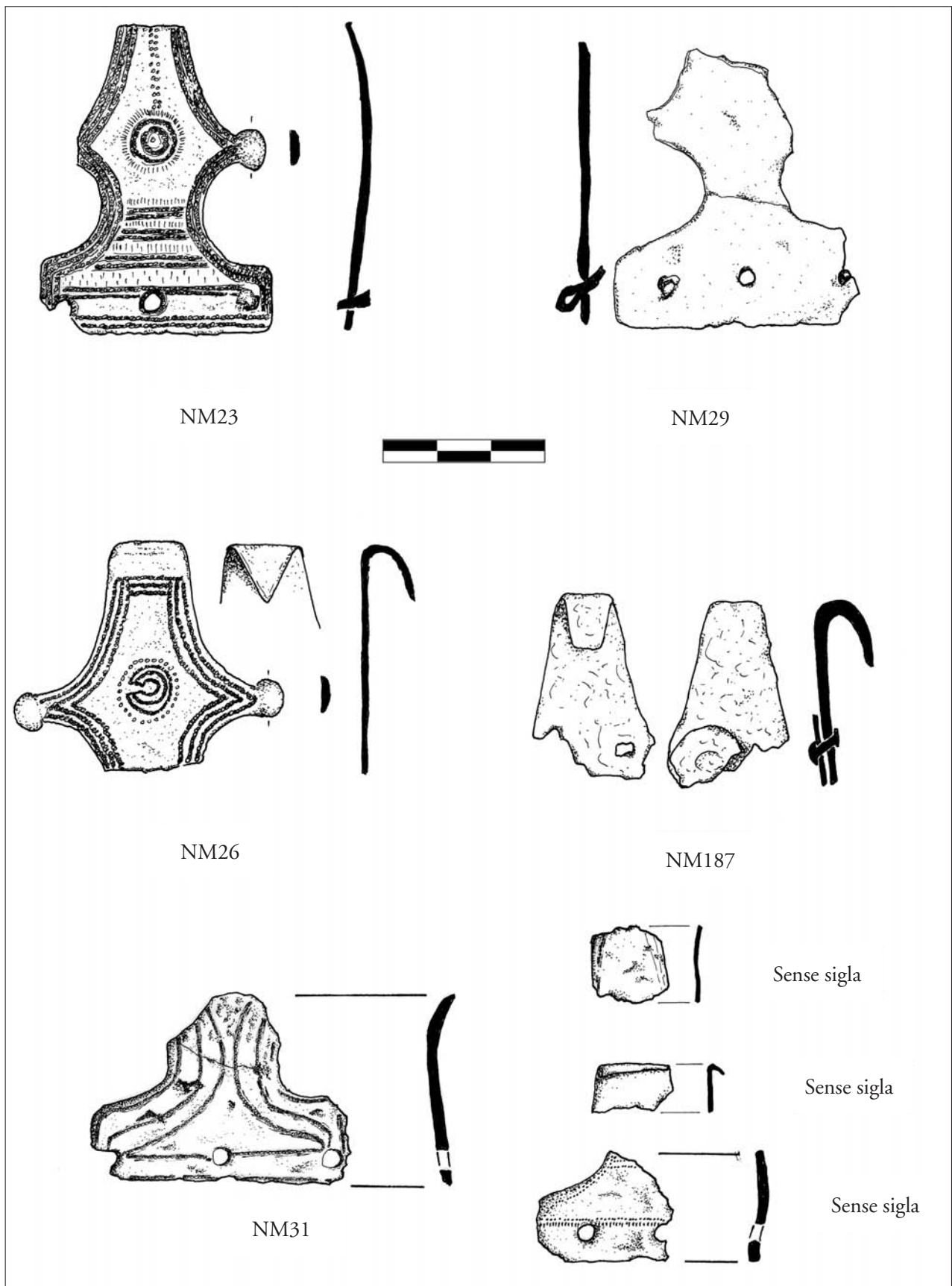


Figura 55. Fragments de fermalls de cinturó d'un garfi (NM23, 26, 29, 31, 187 i sense sigla).

dents únicament amb les d'aquest tipus de fermalls. El taló és recte i amb tres forats de fixació, amb una decoració de línies que ressegueixen la peça en *greneti*.

Dimensions: gruix: 2 mm.

N. Inv. NM187 (codi MCCB 22.51).

Descripció: garfi i part de la placa d'un fermall d'un garfi. La part central de la placa presenta una decoració amb aplicació de discos fixats amb claus de ferro de cap arrodonit (un conservat i l'altre intuït a partir de la documentació al costat del primer d'un altre forat de fixació per al mateix tipus de peces). Aquesta decoració és única sobre qualsevol tipus de fermalls de cinturó de garfis i es coneixen aplicacions de discos (un com a màxim) i aplicacions de botons en les parts centrals de les plaques. A més a més, el suport sobre el qual està fet també converteix aquesta peça en un *unicum*. La peça va ser consolidada i netejada químicament i mecànicament per P. Àvila i A. Jorba entre el 8 i el 21 de setembre de 1989.

Dimensions: gruix: 2 mm.

6.4.1.2. *Fermalls de cinturó de dos garfis*

El fermall de dos garfis correspon al tipus B de Bosch-Gimpera (1921); tipus C2 de Soutou i Vézian (1964); tipus C.IV.2.a, C.IV.2.b i D.III.2 de Cerdeño (1978); tipus III, IV i V d'Oliver (1981); tipus Empúries i Kerkyra de Parzinger i Sanz (1986); tipus B.2.A.2 de Lorrio (1997); i al tipus 2.5.2.1.1. (Graells 2005a).

L'estat de conservació dificulta l'observació dels dos garfis, però no hi ha dubte del tipus de placa pentagonal, apèndixs laterals acabats en boles llises, escotadures obertes i taló de forma rectangular. Troba paral·lels en exemplars de Can Canyís, Colomina, la Solivella (fora de context), tombes 2, 8 i 11 (dos exemplars) d'Empúries, tomba de la Granja Soley, el Mas de Mussols (tres exemplars fora de context i T. 9), tomba 10 de Grand Bassin II, tomba 11/69 de Pézenas, tombes 15 i 27 de Peyros, túmul d'Arbre-Ronde i al santuari d'Hera a Corfú.¹³⁴ La cronologia que proposem per al tipus documentat a Milmanda és 575-525 aC (Graells 2005a, 775).

6.4.1.3. *Fermalls de cinturó de tres garfis*

Els fermalls de tres garfis també es documenten a la necròpolis. Es documenten dos fragments de fermalls d'aquest tipus que corresponen a un tancament d'escotadura lateral i una part superior de garfi.

Aquests fermalls de tres garfis s'han relacionat tradicionalment com a tipus més tardans que els d'un i dos garfis. Tot i així, la seva associació en contextos pròxims (necròpolis del Mas de Mussols, Mianes, etc.) planteja el dubte de si realment són posteriors i, per tant, indi-

quen unes tombes posteriors a les que presenten tipus d'un i dos garfis o si, en canvi, s'ha de filar més prim en la cronologia d'aquests elements.

Es documenten fermalls de tres garfis en contextos cronològics similars als de Milmanda en l'hàbitat d'Empúries (Pons 1977, 27); el Mas de Mussols, T. 11 (Maluquer 1984); Mianes, T. 35, T. 9, T. 23, T. 26, T. 28, T. 41, T. 44, T. 48 i T. 60 (Maluquer 1987); l'Oríola, sepultures 14, 21 i 23; Solivella, sepultures 12 i 14; Ullastret tall central-8-E-IV, tall F-E-IV i tall central-E-IV.¹³⁵ La seva cronologia no és, per tant, estranya a partir del segon quart del segle VI aC.

6.4.1.4. *Femelles de fermalls de cinturó de garfis*

Peces femella: definides com a filferros doblegats per tal de poder suportar la tensió de la peça mascle al mateix temps que es fixa al material orgànic del cinturó. El nombre de doblegaments permet relacionar-la amb el nombre de garfis del fermall corresponent. Troba paral·lels en la tomba 184 d'Agullana, el Mas de Mussols, Mianes, etc. Però la seva funció es veu substituïda en alguns casos¹³⁶ per anelles.

N. Inv. NM163 (22.38 codi MCCB).

Descripció: filferro de bronze amb tres doblegaments que dibuixen, amb els extrems en una mateixa direcció, una mena de lletra «U» amb la part central de la tija.

Dimensions: gruix: 2,5 mm.

6.4.2. *Fíbules*

Entre les fíbules documentades a Milmanda, s'ha d'establir tres grups tipològics: les fíbules de doble ressort, les fíbules de ressort bilateral i les fíbules de ferro amb peu llarg. El nombre de fíbules que s'han identificat correspon a un total de nou. Malauradament, les fíbules recuperades presenten un estat de conservació molt desigual. Els exemplars de ressort bilateral es conserven perfectament i, en canvi, els exemplars de doble ressort i de ferro, de manera fragmentària; així es merma l'atribució tipològica de molts dels fragments que es presenten.

El catàleg consta d'una fíbula de doble ressort (sense sigla), cinc de ressort bilateral, de les quals una és en ferro i dues més de pont a *Sanguissuga* estreta, una en bronze i l'altra en ferro. A més a més, s'ha inventariat un altre fragment que correspon a una fíbula de tipus indeterminat: N. Inv. NM38 (22.30 codi MCCB), que correspon a una agulla.

6.4.2.1. *Fíbules de doble ressort*

Les fíbules de doble ressort es caracteritzen perquè presenten dos ressorts oposats a ambdós costats

134. Per a altres paral·lels de fermalls de dos garfis però de tipus diferents, vegeu Graells 2005.

135. Es documenten també en contextos més tardans, entre el segle IV i el III, al turó del Montgròs, necròpolis de Cabrera i de la serra de Daró i a l'*oppidum* del Mas Castellar de Pontós.

136. Tomba de la Granja de Soley (Sanmartí 1982) o la P.B.S.1 (Clop *et al.* 1998), i també en cinturons centreeuropeus.



Figura 56. Fragment de fermall de cinturó d'un garfi (NM31)



Figura 57. Fragments de fermalls de cinturó de garfis (sense sigla).

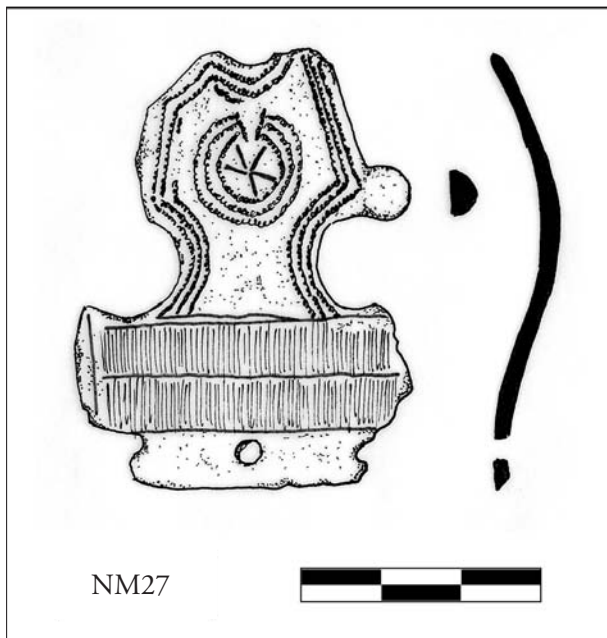


Figura 58. Fermall de cinturó de dos garfis (NM27).

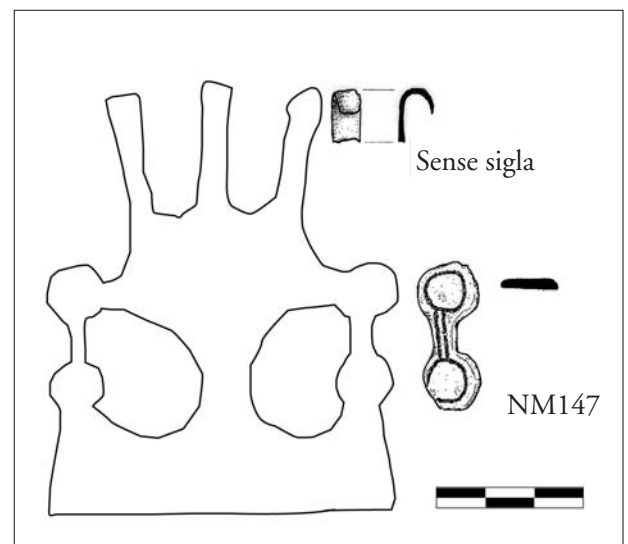


Figura 59. Fragments de fermalls de tres garfis.

del pont, que articulen separatament l'agulla i el peu. Segons Argente, el nombre de voltes dels ressorts és idèntic entre els dos que conformen cada peça (Argente 1994, 51). La realització d'aquestes fíbules es conforma mitjançant el doblegament d'una única barnilla de coure o de bronze, a partir d'uns patrons tècnics concrets i ben definits. La cronologia que es proposa per a aquestes peces a Catalunya ha estat repetidament motiu de discussió, i es proposen cronologies àmplies que anirien des de mitjan segle VII fins al segle V (Argente 1994, 56; Ruiz-Zapatero 1985), fins a altres datacions que concentren aquest tipus característic amb les seves múltiples variants entre el darrer quart i la primera meitat del segle VI aC.

L'absència de fíbules de doble ressort dels tipus tardans d'Argente (pròpies de la Meseta) permet concretar cronologies altes per als exemplars documentats a Catalunya. Els exemplars documentats presenten seccions de pont circulars, quadrades, romboïdals i rectangulars, de manera que la tipologia establerta per Navarro va quedar concretada en els tipus antics d'Argente (1994), identificats com a tipus A, B, C, D i E (Navarro 1970, 28-36). El tipus 3A d'Argente (corresponent als tipus A i B de Navarro) té una datació de 625-575 aC segons Almagro-Gorbea (1977, 160). En canvi, el tipus 3B d'Argente (corresponent als tipus C, D i E de Navarro) presenta una cronologia de segona meitat del segle VI aC (Argente 1994, 57), errònia al



Figura 60. Femella de fermall de cinturó d'un garfi (NM166).

nostre parer. Nosaltres considerem la datació d'aquest tipus en els primers tres quarts del segle VI aC (600-525 aC).

La seva distribució es concentra principalment a la península Ibèrica¹³⁷ (bàsicament a Andalusia i el llevant peninsular), tot i que es documenten alguns altres exemplars dispersos per la Mediterrània com a la tomba 700 de la necròpolis de Pithecoussai (Buchner i Ridgway 1993; Ridgway 1997, fig. 28); Grotta Piroso su

Benatzu (Lo Schiavo 1978, fig. 7); Moulin à Mailhac, tomba 34 (Duval, Eluère i Mohen 1974, 38; Louis i Taffanel 1958); La Pave, tomba 6 (Louis i Taffanel 1958, 175); derelict de Rochelongue (Duval, Eluère i Mohen 1974, 38, fig. 23, n. 2 a 7, 10 a 12 i 14); Maracalagonis (Tassos) (Jiménez 2002, 310, n. 45; Ferrarese 1978); Olimpia (Jiménez 2002, 310, n. 45; Philips 1981, 989, l. 50); Santadi i Sulcis (Bartoloni 2003); Lixus (Argente 1994, 52); Gouraya (Arribas i Wilkins 1969, 197); Carthago o Hama (Jiménez 2002, 310, n. 45; Riis i Buhl 1990, 309, f. 52). A Catalunya es troben en els jaciments del Mas de Mussols, T. 16 (Maluquer 1984, 18), T. 19 (Maluquer 1984, 18), T. 23 (Maluquer 1984, 20), T. 28 (Maluquer 1984, 20), T. 32 (Maluquer 1984, 22), T. 34 (Maluquer 1984, 22), T. 49 (Maluquer 1984, 26), T. 50 (Maluquer 1984, 26); Mianes, T. 8 (Maluquer 1987, 16); Barranc de Sant Cristòfol, sepultura 11 (Rafel 2003, 32-34); Vilallong, sepultura 8 (Rafel 2003, 49-50); Molar, tombes 25 (Vilaseca 1943, 27), 61 (Vilaseca 1943, 28), 65 (Vilaseca 1943, 28), 95 (Vilaseca 1943, 30) i un altre exemplar superficial (Vilaseca 1943, 23); Agullana, tombes 29 (Maluquer 1944; Palol 1958), 37 (Maluquer 1944; Palol 1958), 207 (Maluquer 1944; Palol 1958); Coll del Moro de Gandesa, tombes 8 (Rafel 1991, 50), 24 (Rafel 1991, 65) i 43 del sector Teulers (Rafel 1991, 82), i tomba 10 del sector Maries (Rafel 1991, 127); Tossal Redó, càmera 12 (Cuadrado 1963, 20; Navarro 1970, 40); Sant Antoni de Calaceit (Maluquer 1944, 118); Castellvell (Cura i Ferran 1967, 122); Guingueta (Cura i Ferran

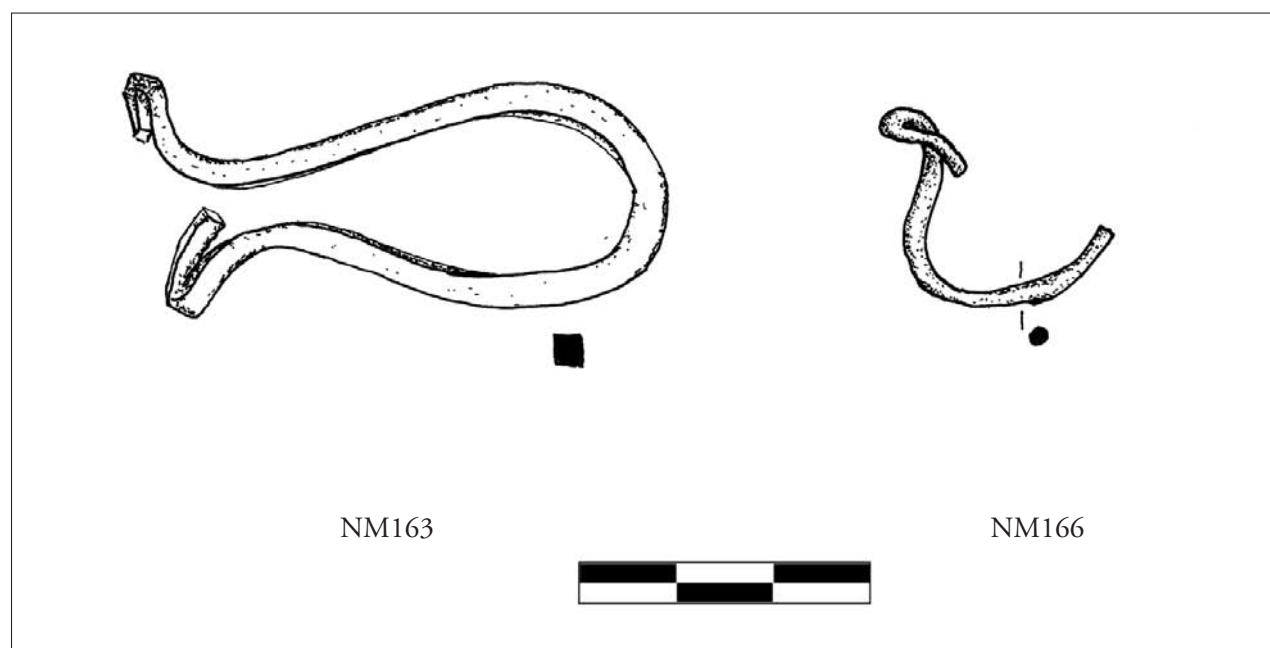


Figura 61. Femelles de fermall de cinturó de garfis (NM163 i 166).

137. Motiu pel qual Kimmig la defineix com a *ibèrica* (Kimmig 1954, 47).



Figura 62. Fragments de fíbules, entre els quals de fíbules de tipus doble ressort.

1967, 122); Anseresa (Cura i Ferran 1967, 122); Can Canyís superficial (Bea 1996); la Pedrera A.30 (Plens 1986, 162), L.387 (Plens 1986, 178), superficial (Plens 1986, 165); Coll del Moro de la Serra d'Almos (Cela, Noguera i Rovira 1999); la Femosa M2-34 (Gallart 1982, 113); la Tosseta de Guiamets superficial (Vilaseca 1956, lám. IV); la Solivella superficial (Fletcher 1965); Puig Roig, cala IX nivell mig (Genera 1995, 71) i Ullastret (Navarro 1970).

Destaca entre aquestes fíbules la seva troballa dins de les urnes cineràries de la tomba 61 de la necròpolis del Molar, de la tomba 37 de la necròpolis d'Agullana i de les T. 16 i T. 34 de la necròpolis del Mas de Mussols. Aquestes troballes indiquen la cremació ocasional com a part del vestit, juntament amb els difunts que les posseïen.

N. Inv. NM37 (22.29 codi MCCB).

Descripció: ressort i agulla d'una fíbula de doble ressort. El ressort és de quatre voltes.

N. Inv. Sense siglar

Descripció: ressort d'una fíbula de doble ressort.

6.4.2.2. Fíbules de ressort bilateral

Les fíbules de ressort bilateral, a diferència de les anteriors, no sempre es realitzen sobre un sol filferro de coure o bronze. En alguns casos, igual que al Mas de Mussols, es van fer sobre una sola peça, enrotllant el ressort a ambdós costats del pont i passant el fil tant per l'interior com per l'exterior. En altres casos estan

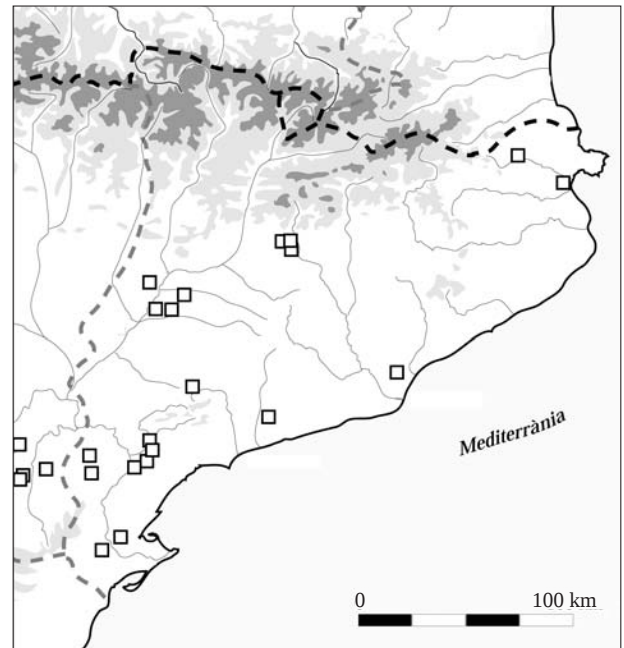


Figura 63. Mapa de distribució de les fíbules de doble ressort a Catalunya.

realitzades amb tres peces diferents de coure o bronze: una primera que conforma el pont i el portaagulles, que en casos tardans i sobretot a partir de l'època romana, s'acostuma a fer per fundició; una segona peça, recta, que serveix d'eix per suportar el ressort; i, finalment, un filferro que s'enrotlla sobre l'eix, per un costat del pont i després per l'altre, que deixa un extrem lliure com a agulla.

A la necròpolis de Milmanda es documenten dos tipus diferents, que corresponen a dues peces de tipus «de arco más o menos elevado» (Maluquer 1984, 50) amb forma colzada, que troben paral·lels a la necròpolis del Mas de Mussols (Maluquer 1984, 50-51, fig. 19), i un altre tipus amb el peu sobreaixecat acabat amb un botó pla, similar a les conegudes fíbules de tipus golf de Lleó. Aquesta peça ha estat feta per fundició amb motlle. Es conserva el pont, amb un forat perpendicular a l'extrem final per fixar-hi la tija, sobre la qual s'afegirien els dos ressorts i l'agulla, i, a l'altre extrem, es conserva el peu (portaagulles), del qual s'aixeca l'extrem que acaba en la part superior en un botó lleugerament bitroncocònic amb la superfície plana. Aquest tipus de peces, tot i ser freqüents en la seva variant més simple, només troba un paral·lel, de menors dimensions, a la necròpolis de la Pedrera de Vallfogona de Balaguer (Plens 1986), inventariada com a ABC-2.

N. Inv. NM34 (22.26 codi MCCB).

Descripció: tres fragments d'una fíbula de ressort bilateral amb el pont colzat, amb un lleuger aplanament.

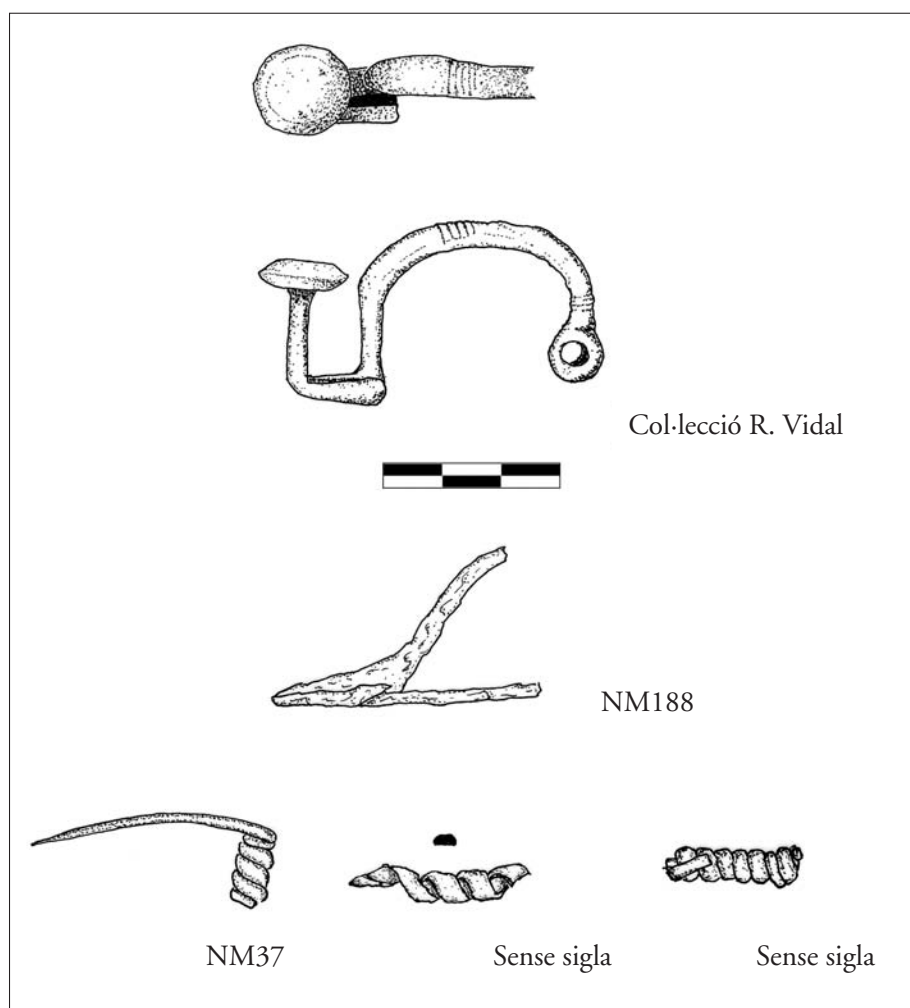


Figura 64. Ressort i agulla de fíbula de doble ressort (NM37 i sense sigla), fíbula de ressort bilateral (Col·lecció Ramon Vidal), ressort de fíbula de ressort bilateral i fíbula de ferro (NM188).

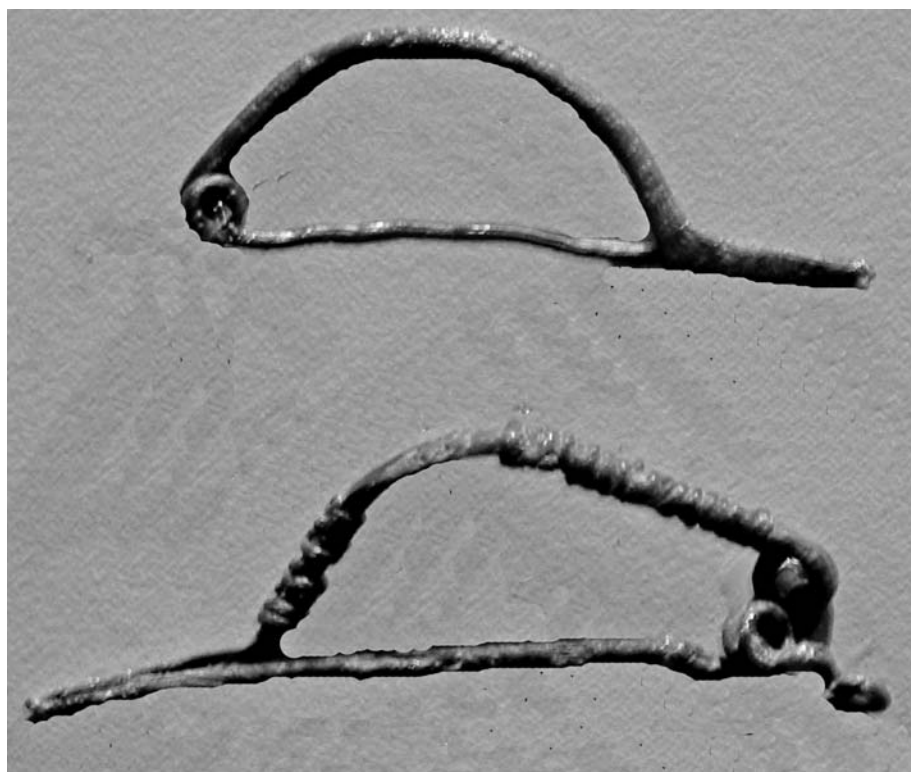


Figura 65. Fíbules de ressort bilateral (NM34 i NM35).

ment a la part superior que, al mateix temps, s'eixampla formant una mena de disc en la superfície. L'arc estava decorat per l'enrotllament d'un filferro de coure que cobria la totalitat de la superfície.

N. Inv. NM35 (22.27 codi MCCB).

Descripció: pont de fíbula de ressort bilateral, amb el pont semicircular i peu llarg recte. Manca part del ressort i l'agulla, fet que no succeeix en el cas anterior, on els tres fragments conformen la totalitat de la peça.

N. Inv. NM36 (22.28 codi MCCB).

Descripció: pont d'una fíbula del mateix tipus que la N. M. 34, amb el pont lleugerament colzat. S'observa part del portaagulles (peu) i li manca tot el desenvolupament dels ressorts i l'agulla, així com la major part de l'esmentat peu.

N. Inv. Col·lecció Ramon Vidal (l'Espluga de Francolí).

Descripció: pont d'una fíbula de ressort bilateral amb el pont sobreaixecat acabat en botó, amb un lleuger aplanament a la part superior, que forma una mena de disc a la superfície. L'arc estava decorat per cinc línies incises en la part superior externa i quatre que envolten el pont just damunt del forat des d'on es fixaven els ressorts.

Dimensions: longitud màxima: 57 mm; gruix màxim del pont: 6 mm; diàmetre del disc: 16 mm.

6.4.2.3. Fíbules de ferro

Els dos exemplars que s'han documentat corresponen a una fíbula de pont amb llarg portaagulles i a una altra de ressort bilateral. Es desconeix l'acabat superior del pont i la forma del ressort bilateral. Es tracta d'una peça estranya en el repertori material de la primera edat del ferro i de l'ibèric antic, però, com en el cas del fermall de cinturó d'un garfi fet en ferro, s'ha de relacionar l'exemplar amb les primeres adopcions del ferro. Com ja ha estat assenyalat, els primers objectes en ferro que es documenten a Catalunya no corresponen a estris, sinó a objectes d'ornament. Per tant, l'arribada de ferro a la comunitat de Milmanda és un fenomen que arriba amb cert decalatge respecte a la zona de l'Ebre o del Baix Aragó.¹³⁸ Així, en el moment d'adquisició del nou metall, el procediment és el mateix: la recerca d'objectes d'ornament, tot i que segurament l'arribada o fabricació d'aquestes peces anòmales devia anar de bracet amb els ganivets i les armes que també s'han documentat a la necròpolis.

N. Inv. NM188 (22.52 codi MCCB).

Descripció: fragment de pont de fíbula, amb el peu i part de l'agulla. Tot fet amb ferro. La peça va ser consolidada i netejada mecànicament per C. Goula i M. J. Bel entre el 8 i el 21 de setembre de 1989.

N. Inv. MIL-643 (codi MVREF).



Figura 66. Fíbula de ferro del MVREF.



Figura 67. Fíbules de tipus *Sanguissuga* (MVREF).

138. El Coll del Moro de Gandesa, per exemple, presenta diverses anelles i braçalets en ferro en cronologies de ple segle VII aC.

Descripció: fíbula de doble ressort en ferro. Es conserva sencera, però no ha estat ni restaurada ni consolidada.

6.4.2.4. *Fíbules de tipus Sanguissuga*

Dues són les fíbules que es coneixen d'aquest tipus. Es troben dipositades sense sigla al Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí. Presenten arcs semicirculars de secció circular massissa, amb un diàmetre de secció màxim en la part central de l'arc i va disminuint els diàmetres des del centre fins als extrems. L'exemplar en bronze presenta el portaagulles, però no queda constància del tipus de ressort amb què funcionaria. Pitjor està l'exemplar de ferro, del qual únicament es conserva l'arc. Cal ressaltar que l'exemplar de bronze té la superfície de l'arc decorada amb unes incisions en forma de semicercles.

6.4.3. *Botons*

La presència de botons en diferents contextos del bronze final i de la primera edat del ferro a Catalunya està plenament documentada, tot i que el seu nombre i els diferents tipus restringeixen molt la recerca i el nombre d'exemplars. Ruiz-Zapatero (1985) va recollir, principalment, els diferents tipus de botons de l'edat del bronze i en va incloure alguns de contextos posteriors.

Els tipus corresponien principalment a peces còncaues (mitges esferes) amb una o dues tiges a la part interna per tal de fixar-se al teixit o al cuir. Aquestes peces, pròpies de l'edat del bronze, han estat documentades a jaciments coetanis a la necròpolis de Milmanda, com la Ferradura (Maluquer 1983) o el Puig Roig (Genera 1995). Però l'exemplar que presentem és d'un altre tipus. Correspon a una placa circular amb acanalats, que recorda algunes de les xapetes recuperades a la necròpolis de Can Canyís, tot i que aquelles són de menor diàmetre, i sobretot a algunes de les plaques-fíbula de doble ressort que han aparegut a les necròpolis del Mas de Mussols (Maluquer 1984), Mianes (Esteve 1999) i el Coll del Moro (Rafel 1991). La cronologia per a aquestes peces se situa pròxima a la de les fíbules de doble ressort, durant la primera meitat del segle VI aC.

N. Inv. NM73 (codi MCCB).

Descripció: placa circular fragmentada que apareix decorada en la part superior per cinc línies en relleu que ressegueixen la forma de la placa. Al centre apareix una boleta de bronze que forma part d'un rebló que fixa per la part posterior de la placa una plaqueta rectangular acabada en dues pestanyes laterals que es podrien fixar a alguna altra peça (per exemple fíbules, vestuari, etcètera). Els fragments no han estat consolidats, netejats ni restaurats.

Dimensions: diàmetre màxim: 21 mm; làmina: 1 mm.

6.5. *Vaixella metàl·lica*¹³⁹

Tots els exemplars de vaixella metàl·lica que es documenten a l'àrea compresa entre l'Ebre i el Llenguadoc estan fets en làmina de bronze i formats per cinc tipus de peces, distribuïts en dos grans grups:

– Elements contenidors: pàteres i recipients amb nanses articulades.

– Accessoris: *simpula*, ratlladors i coladors.

L'àmbit en què se circumscriuen aquests articles, juntament amb ganivets, rostidors i ganxos (Armada i López 2003), és el del banquet i són els màxims exponents del consum ritualitzat de begudes i de carn.

Esdevenen pistes de valor incalculable per ajudar a descriure el marc cultural de les elits del primer període del món ibèric. La tendència actual accepta, però, la vaixella metàl·lica com a béns de prestigi (*keimelia*), redistribuïts com a símbols de riquesa al llarg dels segles VIII i VII aC pel comerç marítim mediterrani entre els prínceps etruscs, itàlics i tartessis (i també ibers) utilitzant les pautes del comerç del do (Ruiz de Arbulo 1996, 175). Rolley (1995, 163) considera que els vasos de bronze també esdevenen uns elements privilegiats per a l'estudi dels tràfics i les circulacions a la Mediterrània i l'Europa protohistòrica per dos motius:

1. S'aprecien lluny del seu lloc de fabricació, pel valor intrínsec i pel valor tecnològic.

2. La distribució indica unes línies comercials i d'abastiment que poden arribar a ser de molta complexitat i distància.

Per la nostra part, n'afegim una tercera: la relació amb el banquet, amb tota la problemàtica que comporta, en convertir-se en signes de prestigi dins de la *koiné* aristocràtica de la Mediterrània durant el final del període orientaltzant.

La presència de pàteres en territori català és poc abundant. Els usos que van rebre s'han relacionat en alguns casos amb el consum carni i el banquet, com a contenidors de les cendres del difunt, com a tapadora d'altres vasos metàl·lics, amb el consum del vi, com a contenidors i en alguns casos per poder escalfar el mateix líquid (Bartoloni 2003, 208) i, fins i tot, quan es donen certes associacions (pàtera/braser i gerra) amb la cerimònia de la libació (Ruiz de Arbulo 1996, 176, n. 4). Amb un exemplar trobat en la tomba del Guerrier de la Granja de Soley (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental), que ha aparegut associat a un *simpulum* i a un *oinochoe* en ceràmica grisa, amb una datació compresa entre el 560 i el 540 aC (Sanmartí 1982); un altre en la tomba 8 de la necròpolis d'Anglès, associada a un *simpulum* de tipus catalanolanguedocià, amb una cronologia que va des de la segona meitat de segle VII fins a l'inici del segle VI aC (Oliva i Riuró 1968; Pons i Pautreau 1994); un exemplar en la necròpolis de la Pe-

139. Per a una síntesi general del problema, vegeu Graells 2005c i 2006a.

drera de Vallfogona de Balaguer (Munilla 1991; Plens 1986; Schule 1969); un altre exemplar en el túmul del Coll del Moro de la Serra d'Almos, que es va trobar a l'interior d'una tenalla ibèrica pintada (Cela *et al.* 1999, 103; Munilla 1991, 136-137).

El *simpulum*, element de la vaixel·la del simposi, té dues funcions, sempre relacionades amb la seva pròpia morfologia i amb l'extracció de líquids d'altres vasos contenidors (cràter o altres):¹⁴⁰ la primera d'aquestes funcions és la de distribuir el líquid entre els participants en el banquet. La segona funció es relaciona amb la libació (especialment en el període romà) dins de la celebració dels sacrificis (Martín 1990, 144). Pensem, en canvi, en una única funcionalitat, que correspon a la repartició de la beguda. La presència de *simpula* a Catalunya compta amb 18 exemplars (Graells 2006a).¹⁴¹

Cal considerar la presència d'alguns fragments que presenten perforacions i aquest fet permet que la peça de la qual formen part pugui correspondre o bé a un element de panòplia defensiva (*cardyofilax* o grebes) o bé a un element de banquet (ratllador o colador).¹⁴² Alguns dels fragments presenten certa curvatura i alguns fragments podien correspondre fàcilment a la vora de la peça. No s'observa cap decoració de la superfície del metall (al marge, és clar, de les esmentades perforacions). La quantitat de fragments que es conserven, però, no permet considerar-los com els necessaris per reconstruir el vas al qual pertanyien i no se'n pot determinar la mida ni la forma, tot i que es pot creure en qualsevol de les possibilitats apuntades. La possibilitat que correspongui als extrems laterals d'elements de panòplia defensiva ha estat contemplada, però no deixa de ser suggerent el fet que existeixin dins del repertori vascular metàl·lic uns altres elements amb superfícies similars.

La dificultat de reconstruir els fragments en qüestió o d'intuir la forma de l'objecte original al qual pertanyien permet prendre la llicència per especular sobre l'existència en la necròpolis de ratlladors i coladors. La presència del primer d'aquests elements ha estat documentada a Catalunya únicament en ferro i en una cronologia molt tardana, al jaciment del Mas Castellar de Pontós. D'altra banda, la presència de ratlladors de bronze es documenta en altres contextos de la península Ibèrica, com a la serreta d'Alcoi (Grau i Reig 2002-2003, 119-120, lám. XXI, 1 i 2), la necròpolis d'Osmà (Schule 1969, taf. 63) i al jaciment de l'Oral (Abad i Sala 1993, 230). Les diferències i similituds morfològiques entre els escassos exemples que es troben a la Península són: de forma rectangular (en el suposat cas de Milmanda no es pot contrastar), perforació de la superfície mitjançant un abundant nombre de forats, per-



Figura 68. Conjunt de fragments de làmina metàl·lica corresponent a un petit vas metàl·lic.

foracions d'aproximadament 1 mil·límetre de diàmetre, perforacions rodones (Osmà, Milmanda) o quadrades (serreta), organització de les perforacions en línies i repetició del procés de perforació des de la cara vista fins a la cara inferior de la placa.

Aquest element ha estat repetidament reconegut en relació amb funcions litúrgiques i de condimentació de begudes, especialment vi, en contextos principescos de la Mediterrània (Ridgway 1997).¹⁴³ Aquesta associació al banquet es reconeix també al jaciment de l'Oral, on apareix en una estança, associat a un rostitor de bronze i a diverses copes de vernís negre (Grau i Reig 2002-2003). La presència en tombes de singular relleu socioeconòmic ajuda a comprendre i a proposar el simbolisme i prestigi que implicava la possessió de tal peça (vegeu la tomba 200 de la necròpolis del Cigarralejo).

Aquesta peça que tradicionalment ha estat interpretada com una assimilació itàlica d'un costum oriental no apareix a cap tomba ni jaciment del sud de França, a pesar de les constants i abundants evidències de contactes amb el món etrusc. La presència a Itàlia ha estat tractada per Bartoloni (2003, 205) i per Ridgway (1997), que han posat en relació l'ús d'aquests objectes amb el banquet del vi de caràcter grec, on serviria per ratllar formatge per barrejar amb el vi (*Il.* XI, 624 i se-

140. Lucas 2003-2004.

141. A l'inventari publicat s'han d'afegir tres *simpula* més: un mànec de la UE5421 de Sant Martí d'Empúries (Aquilué 1999, 178), un altre de la tomba 399 d'Agullana (Toledo i Palol 2006) i un darrer exposat al museu monogràfic d'Ullastret.

142. Per a una síntesi i bibliografia, vegeu Graells 2005c.

143. També s'ha interpretat com un element domèstic, amb dubtes dels mateixos autors (Grau i Reig 2002-2003, 119).

güents). Documentat el seu ús des del segle IX a Eubea (especialment freqüent a la necròpolis de Lefkandi), es troba per primer cop a Itàlia a la tomba 152 de Castel di Decima, del primer quart del segle VII aC (associada amb els elements de banquet de ferro: ganivet i rostitor). La posterior difusió a Itàlia designa com a excepcionals les tombes que en presenten, des de la tomba 928 de Pontecagnano (D'Agostino 1977) fins a la tomba del Guerriero de la Polledrara a Vulci (Moretti Sgubini 2004, 152), entre altres.

N. Inv. NM160 (codi MCCB).

Descripció: identificació tipològica: *pàtera/simpulum* (fragments de làmina de bronze). Abundant lot de petits fragments de làmina de bronze de patina verd-blavosa, amb unes mesures compreses entre els 5 i els 10 mil·límetres de longitud i amplada i entre els 0,75 i el mil·límetre de gruix mitjà. Un considerable nombre dels fragments presenta certa curvatura i es troben alguns fragments que fàcilment poden correspondre a la vora exvasada d'un vas metàl·lic. No s'observa cap decoració de la superfície del metall. La quantitat de fragments que es conserven, però, no permet considerar-los com els necessaris per reconstruir el vas al qual pertanyien, del qual no es pot determinar la mida ni la forma, tot i que el tipus de vora, exvasada, permet suposar que es tractaria d'una forma oberta, igual com s'ha observat en la majoria de troballes de vaixella metàl·lica en terres catalanes durant la mateixa cronologia. Els fragments no han estat consolidats, netejats ni restaurats.

N. Inv. NM161a (codi MCCB).

Descripció: identificació tipològica: indeterminada. Abundant lot de petits fragments de làmina de bronze de patina marró-verdosa, amb unes mesures molt heterogènies que van des dels escassos mil·límetres fins als

20 mil·límetres de longitud i amplada i uns gruixos al voltant dels 0,75 mil·límetres de mitjana. L'afectació del foc és constant i notable en gran quantitat de fragments i apareixen en el mateix conjunt quatre masses de fundició, una de les quals en forma de llàgrima. Els fragments no han estat consolidats, netejats ni restaurats.

6.6. Panòpia militar: elements ofensius i defensius

6.6.1. Espasa

Les espases d'antenes han estat àmpliament estudiades per diferents investigadors, que han incidit preferentment en les espases d'antenes de tradició celtibèrica. No obstant això, els exemplars documentats al nord-est peninsular han gaudit d'una completa atenció i estudi, tot i que per a un nombre més limitat d'investigadors (Almagro-Gorbea 1993; Bosch-Gimpera 1921; Farnié i Quesada 2005; Pons 1984; Pons i Vila 1977; Quesada 1997).

La majoria d'espases d'antenes catalanes i del sud de França corresponen als tipus A i B de Bosch-Gimpera (1921, 103), tot i que com bé ha assenyalat Quesada (1997, 190), la seva datació s'ha vist substancialment modificada en favor d'una major antiguitat (Quesada 1997, 190: inici del segle VI aC; Pons 1984, 232-233: fi del segle VII aC; Ruiz-Zapatero 1985: 625-550 aC; Sanmartí 1993: inici del segle VI aC). Vista l'homogeneïtat del grup, la investigació ha buscat un origen basant-se en la forma i el metall sobre el qual es realitza (el ferro). D'aquesta manera, s'ha relacionat amb una filiació centreeuropea (Pellicer 1984, 325), com a resultat d'un

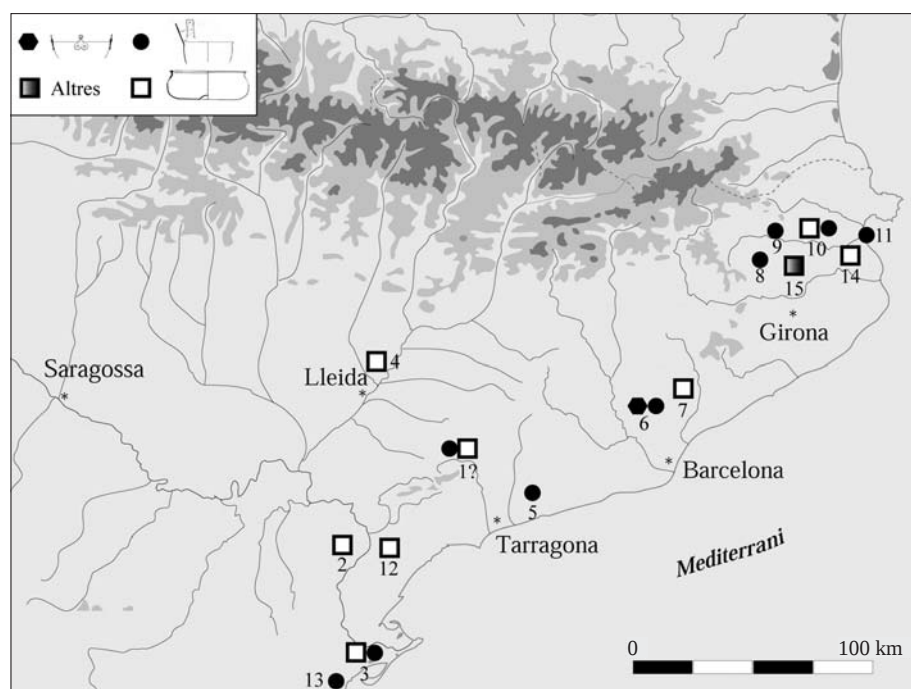


Figura 69. Mapa de distribució de la vaixella metàl·lica a Catalunya (Graells 2006a).

comerç fenici o com a fruit dels intercanvis precoloniais (Almagro-Gorbea 1993, 88; Pellicer 1982; Pons 1984, 214; Quesada 1997, 191; Ruiz-Zapatero 1983, 852-854).

Les tipologies que han tingut sempre tendència s'han fonamentat en l'estudi de les antenes i del tipus d'emmanegament, a partir de la primera sistematització de Bosch Gimpera (1921) i de la comparació amb exemplars (fonamentalment) aquitans. Dels estudis realitzats, es pot concloure que els exemplars catalans presenten de forma unitària un emmanegament en espiga, en contraposició als exemplars amb llengüeta i altres tipus més complexos (Quesada 1997, 193). A continuació presentem el catàleg de les espases a Catalunya¹⁴⁴ i al sud de França:

– Troballa fora de context del Pla de la Gibrella (Capsec) (Farnié i Quesada 2005, 62-64, fig. 30 i 31; Pons 1984; Quesada 1997, 194; Ruiz-Zapatero 1985), fi dels segles VII i VI aC.

– Troballes superficials de la necròpolis de Peralada, quatre exemplars (Farnié i Quesada 2005, 64-68, fig. 32-34, 68-69, fig. 35-38, 70, fig. 39-41, 72 m fig. 42-43; Pons 1984; Pons i Vila 1977; Quesada 1997, 194-196; Ruiz-Zapatero 1985, 895). Dues corresponen al tipus A2a1 i B2b1 de Pons (amb fulles llargues i estilitzades), les altres dues únicament conserven l'espiga, el creuer i part de la fulla i un fragment de la fulla (Ruiz-Zapatero 1985, 895). Una de les segones va aparèixer doblegada per la meitat. La datació proposada correspon, per una banda, a l'arc comprès entre el 625-550 aC (Ruiz-Zapatero 1985, 895) i, per l'altra, al segle VI aC sense més precisions (Pons i Vila 1977, 686; Quesada 1997, 196). Així, proposem una datació de la primera meitat del segle VI aC.

– Troballa fora de context de Camallera (Farnié i Quesada 2005, 74-77, fig. 44-47; Pons 1984; Quesada 1997, 194; Ruiz-Zapatero 1985, 895): doblegada (Farnié i Quesada 2005, fig. 45; Quesada 1997, 194; Ruiz-Zapatero 1985, 895). Es data des de la fi del segle VII aC fins a mitjan segle VI aC (Farnié i Quesada 2005, 75; Quesada 1997, 194; Ruiz-Zapatero 1985, 895).

– Troballa d'Empúries (Farnié i Quesada 2005, 77-80, fig. 48-51; Pons 1984, 233; Quesada 1997, 196), mitjan segle VI aC (Pons 1984, 233; Quesada 1997, 196). Es data al voltant del 550 aC.

– Tomba del Guerrer de la necròpolis del Coll de Llinars del Vallès (Farnié i Quesada 2005, 80-82, fig. 52-54, 83-84, fig. 55 i 56; Quesada 1997, 197-199; Sanmartí 1993, 30). Dues espases molt fragmentades, una de les quals es va trobar doblegada a mode d'inutilització. Primer quart de segle VI aC (Farnié i Quesada 2005, 80; Quesada 1997, 199; Sanmartí 1993).

– Tomba 1 de la necròpolis de Can Canyís (Bea 1996; Farnié i Quesada 2005, 84-90, fig. 57-60, 90-92,

fig. 61-63 Quesada 1997, 196; Ruiz-Zapatero 1985; Vilaseca, Soler i Mañé 1963), dos exemplars que presenten un nervi central al llarg de la fulla, que en els dos casos és totalment recta i apareix doblegada com a sistema d'inutilització. Primera meitat del segle VI aC (Bea 1996; Farnié i Quesada 2005, 84).

– Troballa en la necròpolis de Mianes (Farnié i Quesada 2005, 92-96, fig. 64-67, 96-99, fig. 68-73; Maluquer 1987, 132; Oliver 1981, 230; Quesada 1997, 196), dues espases inutilitzades, una d'elles d'antenes (sense context) i l'altra de llengüeta (tomba 43). La cronologia de la d'antenes està entre el 560 i el 500 aC (Farnié i Quesada 2005, 93), mentre que per a la segona es proposa una cronologia d'entre el 525 i el 450 aC (Farnié i Quesada 2005, 96).

– Sepultures 23 i 27 de la necròpolis de la Solivella (Farnié i Quesada 2005, 99-103, fig. 74-77, 103-105, fig. 78-80; Fletcher 1965; Oliver 1981; Quesada 1997, 199). Les dues espases corresponen a espases de llengüeta i apareix doblegada la de la tomba 27. La cronologia que es proposa va del 525 al 450 aC (Farnié i Quesada 2005, 101 i 103), mentre que també s'ha proposat de manera general una datació del segle VI aC (Quesada 1997, 199).

– Les Ferreres (Farnié i Quesada 2005, 112-114), dues espases perdudes, segurament de fulla recta, amb una cronologia de segona meitat del segle VI (Farnié i Quesada 2005, 113 i 114).

– Troballa de la Tosseta de Guiamets (Farnié i Quesada 2005, 114-115; Quesada 1997, 196; Ruiz-Zapatero 1985; Vilaseca 1956, 846). Es posa en dubte que realment correspongui a una espasa i no ens haguem de referir a aquest exemplar com un punyal. Es proposa una datació en funció del context de la necròpolis entre el 750 i el 600 aC (Farnié i Quesada 2005, 115).

– Coll del Moro de Gandesa (Farnié i Quesada 2005, 120, fig. 95; Rafel 1993, 19, fig. 8). Fragment de fulla que possiblement correspon a una espasa. Es data entre el 650 i el 500 aC (Farnié i Quesada 2005, 120; Rafel 1993).

– Pla de l'Horta (Farnié i Quesada 2005, 120, fig. 96). Fragment de ferro que possiblement correspongui a una fulla d'espasa, tot i que les minúscules dimensions del fragment posen seriosament en dubte aquesta atribució. Es data en la segona meitat del segle VI (Farnié i Quesada 2005, 120).

– Fila de la Muela (Alcorisa) (Álvarez *et al.* 1980; Ruiz-Zapatero 1985, 896; Quesada 1997, 199). Amb pom de bronze amb antenes carenades. De mitjan segle VII a mitjan segle VI aC (Farnié i Quesada 2005, 60; Quesada 1997, 200).

– Al sud de França els exemplars més representatius són els de Grand Bassin I, Corno Lauzo, Mailhac, La Pave, St. Hippolyte du Ford-Gard, Les Peyros a Couf-

144. Un catàleg comentat dels exemplars catalans el representa la fonamental obra de Farnié i Quesada 2005, que malauradament no analitza els exemplars francesos.

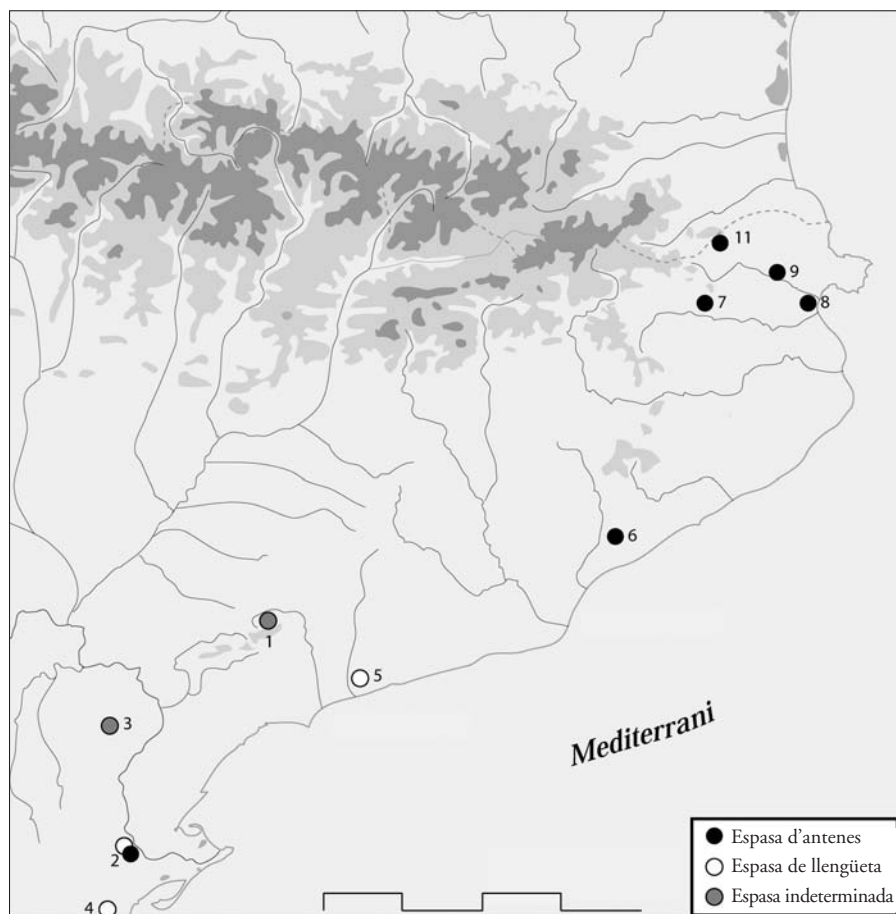


Figura 70. Mapa amb la dispersió de les espases a Catalunya.

foulens, Cazeville, Avezac Prat i St. Julien de Pézé-nas.¹⁴⁵

– L'espasa d'antenes respon generalment a una peça amb la fulla amb nervi central, amb la tija unida i amb la presència de poms diferenciats mitjançant guardes, acabats en antenes de diferent tipologia.

Les seccions de les fulles poden de ser de diferent forma. En el cas de la tomba 1 de Can Canyís són planes i el nervi central posseeix una secció el·lipsoïdal; en canvi, la de Milmanda presenta un secció romboïdal amb la mateixa secció el·lipsoïdal al nervi. El procés de fabricació d'aquest tipus d'espases és complex. Es fa a partir d'una làmina de ferro que s'estiraria per un extrem fins a formar la tija. La fulla seria martellejada i després esmolada. La fabricació independent del pom queda manifesta en els exemplars de la Fila de la Muela o de la Solivella (tomba 27) a partir de la fabricació en bronze, però el mateix succeeix en els exemplars monometàl·lics. Posteriorment es recobreix l'espiga del pom amb les plaquetes o material que es considera per

recobrir el mànec (creiem que ha de ser en aquest moment quan es col·loquen aquestes peces, per la millora ergonòmica que representa el fet de poder fixar un mànec llis, sense esquerdes a la superfície). Un cop finalitzada aquesta part del procés, es procedeix a muntar les dues parts mitjançant la forja, en els casos elaborats totalment en ferro, i amb altres procediments de fixació en els exemplars bimetàl·lics. També en aquest segon estadi del procés de fabricació, les boles esfèriques s'uneixen als extrems de les antenes. En alguns casos, i seguint l'ordre cronològic lògic, s'enrotlla una cinta ampla de ferro o bronze sobre el suport orgànic (fusta o os) que conforma el mànec per tal reforçar i donar consistència a l'estructura (Bea 1996). En el cas de l'espasa de Can Canyís, sembla que la fulla és fabricada a partir de dues làmines que s'uneix en el nervi central. En altres casos, la làmina es manufactura a partir d'una barra de ferro martellejat.

Les cronologies *grosso modo* per a les espases i punyals d'antenes s'emmarquen entre la darrerïa del segle

145. Túmul de Cazeville F2 (Bea 1996; Taffanel 1960), sepultures 5, 176 i 177 de GBI à Mailhac (Taffanel 1958, 58; Schüle 1960, 13, Abb.8; Pons 1984, 208; Quesada 1997, 193; Ruiz-Zapatero 1985, 895), datades entre la fi del segle VII i mitjan segle VI aC; túmul 19 de la necròpoli de Mios (Ruiz-Zapatero 1985, 895), datada entre el 625 i el 550 aC; Saint-Hippolyte-le-Fort (Ruiz-Zapatero 1985, 895), datada entre el 625 i el 550 aC; Villefranche-sur-mer (Ruiz-Zapatero 1985, 895), datada entre el 625 i el 550 aC; i Saint-Foy (Ruiz-Zapatero 1985, 895), datada entre el 625 i el 550 aC.

vii aC i la meitat del segle vi aC. Per al tipus B de Pons es compta amb paral·lels ben datats: a Corno Lauzo entre el 550-540 aC, a St. Hippolyte du Ford-Gard vers el 550 aC, de la mateixa manera que a Les Peyros a Couffoulens. Quant a les peces catalanes del tipus B-2b, Ruiz-Zapatero (1985) les relaciona amb els exemplars del sud de França de fusada simple, amb excepció de l'espasa de Camallera, que classifica en el tipus d'antenes *a bagues* de Coffyn i les data entre el 625 i el 550 aC (exemplars de Peralada, Camallera i Capsec). De totes maneres, les distincions formals entre les espases d'antenes poden respondre a particularitats del treball artesanal, que provocaria l'absència de tipus exactament iguals (Vilà 1976).

Les primeres espases d'antenes que es documenten a la península Ibèrica es relacionen directament amb les trobades en el sud de França (l'Aquitània i el Lenguadoc) i se circumscriuen a l'àrea catalana i a la vall de l'Ebre (Quesada 1997, 188). L'espasa es constitueix com a símbol de poder i de riquesa a qualsevol comunitat on el caràcter militar de l'elit és predominant (Quesada 1997, 162) i l'espasa esdevé així una prerrogativa de pocs (Delpino i Bartoloni 2000, 225), però possiblement menys significativa a nivell de manifestació de poder econòmic que la cuirassa o el casc (Quesada 1997, 163).

L'imaginarí que recreen els personatges armats posa en relleu el rang elevat del difunt i la seva condició aristocràtica i subratlla sobretot la distància que el separa de la classe dels clients i serfs (Delpino i Bartoloni 2000, 226). Com hem proposat recentment (Graells en premsa), cal ressaltar l'escassa presència d'espases a les necròpolis catalanes. Si ens fixem en altres contextos europeus, es posa en comú la singularitat i rellevància d'aquest símbol. Durant la fase mitjana de l'Ha B al Palatinat, l'Àsia central, Württemberg septentrional, meridional i Baden meridional, solament entre el 3 i el 8% de les tombes corresponen a portadors d'espasa i són molt esporàdiques durant la resta del període (Ha B) i recuperen els valors inicials durant l'Ha C1b (Sperber 2004, 176). A la zona de l'Alta Baviera, Salzburg i el nord del Tirol, cal destacar la necròpolis de Volders, on únicament apareix un portador d'espasa per generació (Sperber 2004, 188, fig. 10).

Com afirma Maya (1990), la funcionalitat de determinats elements com els punyals de fulla recta i reblons, les puntes de llança, les espases d'antenes o les navalles d'afaitar en ferro pot no ser merament defensiva o domèstica. Cal dur a terme les anàlisis sobre carbonatació

per tal de determinar la funcionalitat concreta. L'escassa presència en enterraments on existeix encara un clar domini numerari de les peces de bronze pot denotar un estatus social elevat més que funcional, relacionat amb la defensa personal o l'ús quotidià i domèstic. Mentre no es compti amb les anàlisis, és probable de trobar-nos davant de peces destinades a funcions de caire votiu i, per tant, no podríem defensar un coneixement ple de la metal·lúrgia en els grups que disposen d'aquests ítems als seus enterraments. Com ja va assenyalar Quesada, la presència d'espases és majoritària en contextos funeraris i és excepcional la seva troballa en hàbitats (Quesada 1997, 162) i també en santuaris, on se'n documenten de miniaturitzades (Graells en premsa b; Lillo Carpio 1986-1987).

Dipositades en la tomba seguint uns patrons concrets que en alguns casos es repeteixen de forma normal,¹⁴⁶ és freqüent la seva aparició alterada per acció del foc, indicatiu innegable que van acompanyar el difunt en la pira funerària, doblegades, sense tall, després d'haver estat colpejades contra algun objecte (segons Quesada 1997, 162, amb una gran pedra),¹⁴⁷ amb la fulla perforada o amb la fulla trencada. Totes són evidències d'una voluntat per inutilitzar l'objecte, també anomenada «uccisione dell'arma» (Marini 2003, 30). La finalitat d'aquestes inutilitzacions ha estat interpretada com a ritual més que pràctica, evidència de la relació íntima i personal entre el difunt i les seves armes, que han de morir de la mateixa manera que el propietari i acompanyar-lo en l'altra vida (Quesada 1997, 162 i 641).¹⁴⁸ Per contra, les opinions que creuen en una activitat pràctica consideren el fet d'encabir les peces dins dels *loculi* i evitar així la seva ampliació (Garcia-Cano 1994, 4323; Sandars 1913, 70), però també el fet de poder evitar robatoris o reutilitzacions (Coldstream 1977, 31; Faro, Cañada i Unzu 2002-2003, 53; Quesada 1997, 643). Com va observar Quesada (1997, 642), en molts casos la inutilització de les peces no era necessària per dipositar-les a les tombes, suficientment espaioses.

En general, de tots els sistemes d'inutilització d'armament és el doblegament de l'útil el més usual, tot i la complexitat tecnològica que implicava la seva consecució (escalfament del metall i martellejat) si ho contraposem a la simplicitat dels altres sistemes. Espases, puntes de llança¹⁴⁹ i sobretot *soliferra* van ser les armes majoritàriament inutilitzades per doblegament. Normalment, per als *soliferra*, ha estat proposat el doblegament per qüestions pràctiques per encabir-los al *loculus*,¹⁵⁰ interpretació que va adaptar-se també a les espases i puntes

146. Tot i que de manera particular en cada àrea.

147. Deu casos en la necròpolis de l'Almedinilla, set casos a la del Cigarralejo, set al Cabecico del Tesoro i un darrer a Covalta.

148. Herodot (V, 92); Llucià (*Philopseudes*, XXVII i *De luctu*, XIV).

149. Exemples a les necròpolis de la Solivella, Cerrada de los Santos i el Cigarralejo. Amb la característica que corresponen a les puntes de llança de major longitud que la resta.

150. Tot i els nombrosos casos que es documenten sense la inutilització: Cabezo del Tío Pio, sepultura 3; Cabecico del Tesoro, sepultura 187; Cabezo Lucero, sepultura 41; Coimbra del Barranco Ancho, sepultura 42, etc.

de llança. Aquest procés, més o menys repetit en contextos d'avançat segle VI aC en diferents àmbits peninsulars i del sud de França, és estrany en cronologies de la primera meitat del segle VI aC al nord-est peninsular.

El diferent tipus d'inutilització comporta procediments tecnològicament diferents, que es poden graduar en funció de la complexitat, la qual crec que no és aleatòria. La tècnica del doblegament ha estat documentada majoritàriament en les espases de la Catalunya protohistòrica, mentre que no es documenten els aixafaments de fulla ni el trencament intencional de la fulla.¹⁵¹ Queda clara la importància que rebia la inutilització de l'espasa, que comportava un complex procés:

- Escalfament de la fulla.

- Martellejat per doblegar la fulla. Aquest procés d'escalfament i martellat es podia repetir diverses vegades fins a aconseguir el doblegament total.

- Deposició a la tomba. Les espases es presenten sempre a l'exterior del vas cinerari, però les mancances en el registre de les descobertes no permeten precisar més dades respecte al ritual deposicional de les espases en les tombes.

Coneguts els diferents casos d'inutilització, especialment d'espases, tot i que també de llances, cascos i *soliferra*, és freqüent la presència en les fonts clàssiques de robatoris d'armes en camps de batalla (*Il.* 17, 188-197; *Il.* 23, 798-800) per després oferir-les com a dons o com a ofrenes.¹⁵² La seva transmissió com a objectes de prestigi (Lillios 1999) va ser també un dels sistemes de perduració de les armes, com els casos de l'arc d'Odisseu, anteriorment propietat d'Ifit, intercanviat per una llança i una espasa (*Od.* 21, 11-14 i 31-35); la cuirassa d'Agamenó, donada pel rei de Xipre (*Il.* 11, 19-20); o, encara millor, el casc d'Aquil·les, donat per Anfidamante a Molo i que aquest deixà en herència al seu fill Meríon, per acabar en el cap d'Aquil·les (*Il.* 10, 269).

Com es veu, algunes d'aquestes donacions podien correspondre també a herències familiars, exemplificades en els casos de l'arc d'Ifit, donat pel seu pare Eurit (*Od.* 21, 31-33), o les armes d'Aquil·les, herència de Peleu (*Il.* 17, 193-197). En referència a la deposició d'armes en tombes, únicament tenim els casos d'Elpenor (*Od.* 11, 74-76) i d'Eezió (*Il.* 6, 414-420). El motiu de la introducció d'armes en els seus aixovars és diferent. En el primer, el desig del propietari de ser recordat com a guerrer; en el segon, per haver mort en camp de batalla (i no haver estat despullat de les seves armes per Aquil·les). Però s'ha posat de manifest la relació entre aquests dos casos amb el fet que cap no tenia descendència a qui deixar les panòplies en herència (Marini 2003, n. 35). Ha estat proposada la possi-

bilitat que les armes en tombes poguessin correspondre en alguns casos a personatges emparentats amb els propietaris originals de les armes (Cerdeño i García-Huerta 1990, 91) en base a Sili Itàlic (*Pun.* III, 341-342). Únicament en algunes regions els guerrers morts en combat són oferts als voltors i no són enterrats ni incinerats. Queden, doncs, les armes sense usufructuaris, però sota la responsabilitat d'alguns membres emparentats amb el guerrer.

L'escassetat i el simbolisme de les armes en general ha permès interpretar-les com a elements indicadors d'estatus elevats. Posat en relació amb l'elevada despesa i la dificultat d'adquisició que implicava la possessió d'algunes armes, les convertia en elements preuats, que difícilment es destinaven a la seva amortització si encara eren útils. D'aquesta manera, es pot entendre la voluntat d'inutilitzar les que eren destinades a les tombes en ratificar la idea que no poguessin ser robades i reutilitzades i en confondre el valor intrínsec amb el de la memòria del guerrer. Molt possiblement, la destinació d'una arma dependrà del seu estat; així, una arma desfasada o malmesa molt possiblement s'inutilitzaria i es revaloritzaria com a objecte simbòlic del personatge al qual havia correspost. En canvi, armes en bon estat de conservació s'entregarien com a dons de prestigi o es deixarien en herència. D'aquesta manera, es pot entendre la presència d'armes en algunes tombes de dones i d'alguns infants, on hi serien principalment pel caràcter simbòlic i no com a indicadors del seu rol social. Així doncs, es pot afirmar que la valoració de les armes en el moment de la seva amortització era principalment de caràcter econòmic, tot i que mostra una relació directa amb l'estatus, que no es reflecteix de manera constant.

Dimensions: longitud màxima: 640 mm; amplada màxima: 25 mm; gruix: 7 mm.

6.6.2. Espasa miniaturitzada

Al marge de l'espasa que s'acaba de descriure, existeix un singular tipus d'espasa entre els materials recuperats. Es tracta d'una espasa miniaturitzada.¹⁵³ La seva morfologia i similitud amb altres armes miniaturitzades trobades en algunes (poques) necròpolis del nord-est de la península Ibèrica ofereixen un estimulant al·licient per tractar el tema de les miniaturitzacions d'espases, en estreta relació amb la problemàtica dels models de mida real.

Cal dir que la presència d'armes miniaturitzades en contextos funeraris i culturals és un fenomen circummediterrani usual, que es manifesta en diferents períodes cronològics amb una gran diversitat de tipus represen-

151. Respecte a la cremació de les espases amb el difunt, únicament conec el cas de l'espasa n. 2 de Milmanda, que correspon a un extrem final de fulla amb fort nervi central i presenta senyals d'haver estat cremat.

152. En el cas de les armes de Sarpedó, com a premi en uns jocs funeraris.

153. Aquest element ha estat recentment estudiat i publicat (Graells 2007b).



Figura 71. Espasa inutilitzada de la necròpolis de Milmanda (detall).



Figura 72. Espasa inutilitzada de la necròpolis de Milmanda (vista general).

tats (espases, escuts, cuirasses, cnèmides, llances i gani-vets) que reflecteixen les diferències culturals, però que evidencien un llenguatge –segurament inconscient–comú. Les interpretacions que s’han proposat sobre totes aquestes armes, que es troben quasi exclusivament en contextos funeraris i en santuaris, ha estat la d’xvots relacionats amb els oferents, tradicionalment, tot i que no de forma homogènia, en relació amb activitats desenvolupades pels mateixos o bé com a indicadors dels seus rols i estatus socials, o bé com a substituïts del mateixos personatges.¹⁵⁴

En tots els contextos, les miniaturitzacions d’espases és un fenomen excepcional, que només apareix en contextos que podríem denominar principescos.¹⁵⁵ El seu nombre és molt escàs i es documenten durant tota l’edat del bronze i especialment entre el bronze final i la primera edat del ferro en la Mediterrània centre-occidental. Així doncs, les armes miniaturitzades han de ser considerades elements estranys dins del repertori material de la protohistòria del nord-est peninsular on, a més de l’escassetat d’exemplars (tres), hem d’afegir el fet que totes les representacions corresponguin a espases

154. Tot i que altres propostes han plantejat la possibilitat que corresponguin a armes de joguina (Mohen 1983, 63), elements per a la vida del més enllà, en el que s’ha denominat esfera immaterial, o ofrenes a les divinitats (Peroni 2004, 166).

155. Amb reserves, ja que en el primer període lazial es consideren totes les tombes –25 amb documentació fiable (Bietti-Sestieri i De Santis 2003)–, com a pertinents a una elit social i s’agrupen en petits nuclis de tombes per a les quals ha estat proposat que corresponguin a l’única classe social que tenia assegurat l’accés a la sepultura formalitzada (Pacciarelli 2000, 212), en relació amb una incipient emergència aristocràtica.

en bronze. Aquestes característiques excepcionals han fet preguntar-nos sobre la seva utilitat i significat.

La fabricació en miniatura de qualsevol element obeeix a una voluntat expressa, preconcebuda, que inclou aquesta miniaturització en una organització ideològica i artesanal (Morel 1989-1990, 515). Això expressa un desig de destinar l'objecte en qüestió a un context simbòlic o cultural. Totes les miniaturitzacions corresponen, doncs, al tipus d'exvots per destinació.¹⁵⁶ Però la seva finalitat última és la destrucció de l'objecte que ha estat substituït mitjançant la miniaturització i s'interpreten més com a ofrena cultural que com a sacrifici a la divinitat (Peroni 2004, 166).

Els paral·lels per a aquesta peça corresponen als exemplars del grup occidental (Graells 2007b), que es

caracteritzen per reproduir espases complexes en bronze i representen de manera diferenciada les seves tres parts (fulla recta amb perforacions o escotadures en la part superior, guarda i mànec). La distribució espacial reparteix les troballes en les necròpolis del Mas de Musols (la Palma) (Maluquer 1984, 89, fig. 23), el Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta) (Rafel 1993, 18, fig. 12) i l'exemplar de la necròpolis de Milmanda (Vimbodí, Conca de Barberà).

Desafortunadament, quatre dels cinc casos que es coneixen a Catalunya van ser trobats fora de context i un es documenta dins d'una estructura de combustió pròxima a una tomba (Taffanel i Janin 1998). Aquest fet, l'únic que vam poder valorar, es diferencia molt dels casos que es documenten a Itàlia, on les armes minia-

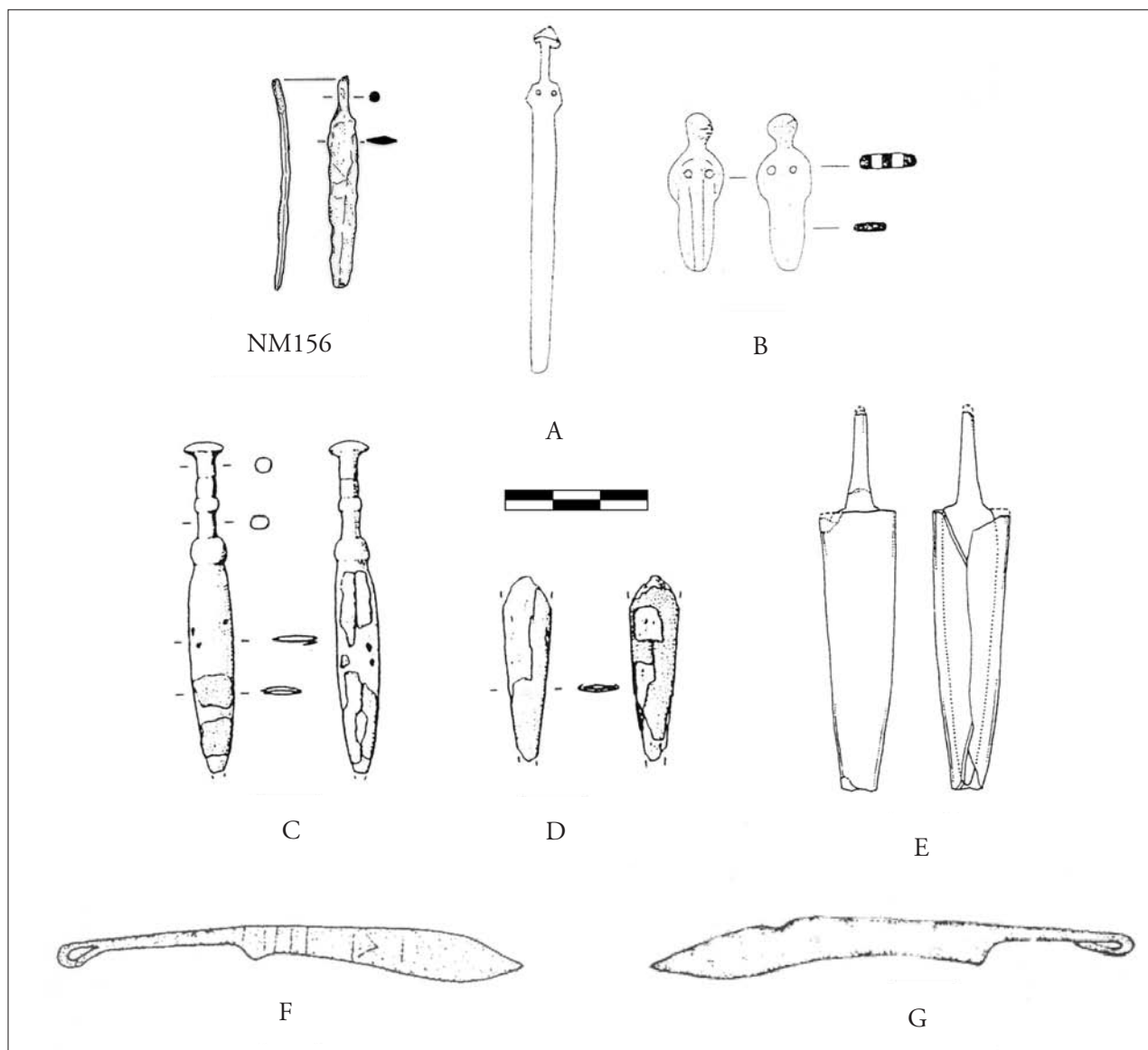


Figura 73. Espasa miniaturitzada i paral·lels (Graells 2007a).

156. Es contraposen als exvots per transformació (Morel 1989-1990, 514).

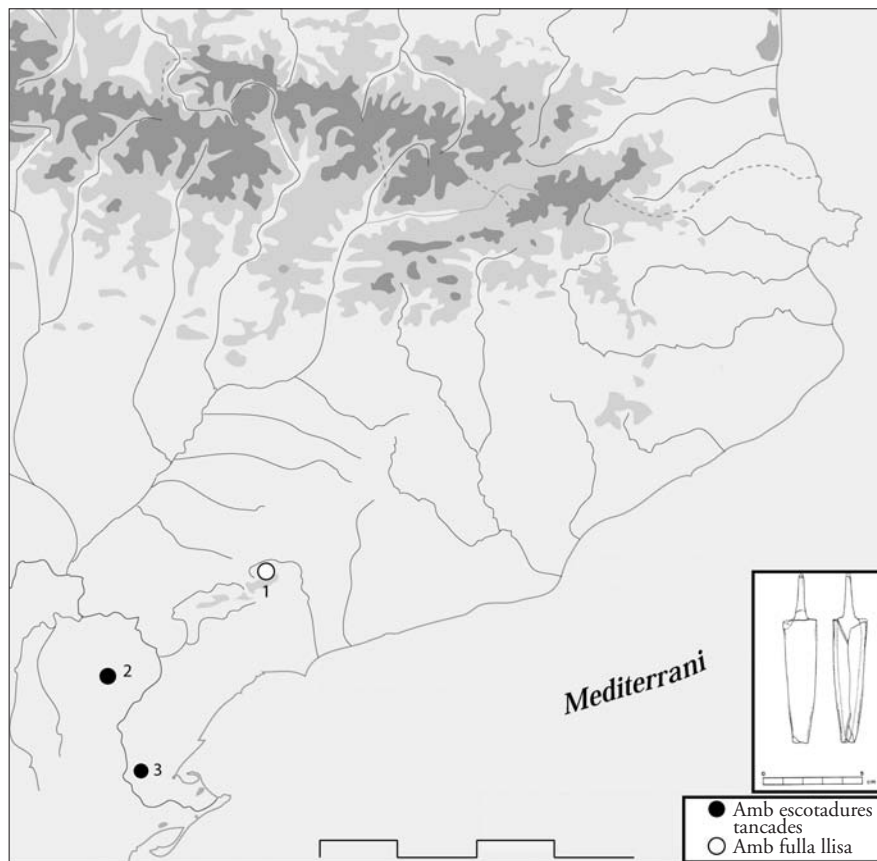


Figura 74. Mapa de distribució de les espases miniaturitzades a Catalunya.

turitzades es documenten sempre dins de les tombes¹⁵⁷ o, eventualment, algunes associacions amb espases miniaturitzades dins dels ossaris.¹⁵⁸ D'aquesta manera, es poden considerar les deposicions amb espases miniaturitzades intrínsecament connectades amb el difunt, com ho demostra també el fet que es disposessin dins de la tomba. L'espasa, indicador de rol vertical preeminent (Biatti-Sestieri, DeSantis i Salvadei 2004, 543) pel damunt d'altres estatus socials reconeguts en contraposició als conjunts amb armes miniaturitzades sense espases,¹⁵⁹ correspon a un element voluntàriament disposat com a part de l'aixovar que forma part del grup d'elements que reconeixem com a *status symbol* dels seus propietaris. Aquestes dades són aplicables a contextos funeraris i no als d'hàbitat.

Els paral·lels a mida natural per a l'espasa de Milmanda corresponen, igual com per als altres exemplars del grup occidental, a espases que apareixen a partir del



Figura 75. Espasa miniaturitzada de la necròpolis de Milmanda.

157. Tomba Q2 (Biatti-Sestieri i De Santis 2003, 748); tomba FC2 (Biatti-Sestieri i De Santis 2003, 750); tombes OO.98, OO.126, OO.127, OO.128, OO.129, OO.130, OO.131, OO.135, OO.137, OO.139, OO.142, OO.308, OO.452 i OO.454 (Biatti-Sestieri 1992); tomba 21 de Pratica di Mare (Sommella 1973-1974, 36); Veio-Grotta Gramiccia tomba 312, 575 (Berardinetti i Drago 1997).

158. Tomba Q1 (Biatti-Sestieri i De Santis 2003, 746-747); OO.130 i OO.137 (Biatti-Sestieri 1992).

159. Presentem un inventari dels aixovars miniaturitzats associats a espases miniaturitzades: tomba Q1, amb espasa, cnèmides, doble escut, llança i ganivet (Biatti-Sestieri i De Santis 2003, 746-747); tomba 21 de Pratica di Mare, amb espasa, cnèmides, doble escut, llança i ganivet (Sommella 1973-1974, 36); tomba 130 d'Osteria dell'Osa, amb espasa i llança (Biatti-Sestieri 1992, 3a.24/12); tomba 137 d'Osteria dell'Osa, amb espasa i doble escut (Biatti-Sestieri 1992, 3a.73/13); tomba 158 d'Osteria dell'Osa, amb espasa i llança (Biatti-Sestieri 1992, 3a.23/12); Veio-Grotta Gramiccia, tomba 312, amb dues espases i llança (Berardinetti i Drago 1997, fig. 16); Veio-Grotta Gramiccia, tomba 575, amb espasa i llança (Berardinetti i Drago 1997, fig. 14).

segle VI aC. L'espasa del Mas de Mussols troba paral·lels en l'espasa de Can Canyís a partir de les perforacions en la part proximal de la fulla; l'exemplar del Coll del Moro sembla correspondre també a una esquematització d'una espasa tipus Corno Lauzo-Can Canyís (totes dues espases se situen en la primera meitat del segle VI aC, segons Quesada 1997, 194). Finalment, l'exemplar de Milmanda, que presenta una fulla recta i espiga en el mànec, pot correspondre a les espases d'antenes de la primera edat del ferro que es documenten a Catalunya, a partir de la idèntica tècnica de fabricació, manifestada en l'espiga del pom (Quesada 1997, 194).¹⁶⁰ D'aquesta manera, la datació que es proposa és coetània a la que presenta Quesada per a aquest tipus d'espases, que respon al primer quart del segle VI aC.

Les armes miniaturitzades s'han posat en relació directa amb el rol i les funcions que el difunt desenvolupava dins del grup familiar i la seva comunitat (Bietti-Sestieri i De Santis 2000, 13; Bietti-Sestieri i De Santis 2003, 756; Graells 2007b). El valor d'aquests objectes com a indicadors de rols verticals posa de manifest la importància social dels personatges incinerats.

N. Inv. NM156 (codi MCCB).

Descripció: N22.36 de l'inventari del jaciment. Representa una espasa amb mànec diferenciat massís. La fulla, amb lleugera tendència triangular, és de secció romboïdal, que manifesta una clara imitació de la fulla dels models a mida real. A diferència del que hem proposat fins ara (Graells 2007b), en no presentar escotadures sota la guarda, creiem que representa una espasa de fulla recta de tipus d'antenes i no ens sembla pas de tipus la Tène. La part superior del mànec està trencada, factor que permet proposar aquesta espaseta com una imitació de les espases d'antenes amb mànec fos o algun altre tipus amb mànec afegit, representat de forma unitària en un únic suport.

Dimensions: longitud màxima: 45 mm; amplada màxima: 5 mm; gruix: 2 mm.

6.6.3. Llances

Una part importantíssima de la panòplia militar ofensiva són les armes projectables: llances, javelines, *pila*, *soliferrea* i fletxes.¹⁶¹ Són les armes que més nombrosament han estat recuperades en les necròpolis peninsulars.

Són freqüents els casos en què es troben puntes de llança sense la corresponent guaspas o a l'inrevés, amb la guaspas però sense la punta de llança. Ha estat repetidament proposat que les armes de la primera edat del ferro i de l'ibèric antic, igual que altres produccions artesanals de l'època, presentin importants diferències morfològiques. Poden correspondre al coneixement de la idea de l'objecte a realitzar, però denoten la incapacitat

de reproduir-la. Però també pot correspondre a factors que se'ns escapen, com la moda local, les possibilitats econòmiques, la capacitat i estructura física de qui ho havia d'utilitzar (força física, altura, etcètera).

Les puntes de llança peninsulars han estat sistematitzades per Quesada (1997) i basem la nostra aproximació en ell. A Milmanda hi ha documentades tres puntes de llança i tres guaspes (o virolles) que, tot i poder anar associades, hem decidit tractar de manera separada. La funció de la punta de llança sembla clara com a *pars pro toto* i identificació de la llança. Però la múltiple funció de la guaspas obliga a considerar separatament els dos objectes.

N. Inv. NM169 (22.40 codi MCCB).

Descripció: punta de llança amb secció de fulla de tipus romboïdal. Presenta un curt emmanegament tubular amb dos forats de fixació (un dels quals no s'ha conservat). Correspon al tipus II.c Quesada (1997, 363), amb paral·lels cronològicament similars a Can Canyís. La peça va ser netejada mecànicament i consolidada per J. Àvila i M. J. Bel, que van iniciar el procés el 14 d'octubre de 1986 i el van acabar el 8 de juliol de 1989.

Dimensions: longitud màxima: 180 mm; amplada màxima: 30 mm; gruix: 4 mm.

N. Inv. NM170 (22.41 codi MCCB).

Descripció: punta de llança amb secció de fulla tipus romboïdal amb nervi central. Presenta un emmanegament tubular llarg amb dos forats de fixació. Correspon al tipus II.b Quesada (1997, 363), amb paral·lels cronològicament similars a la necròpolis de l'Oriola, el Pla de la Gibrèlla i a la tomba de la Granja de Soley. La peça va ser netejada mecànicament i consolidada per M. J. Bel i C. Goula, que van iniciar el procés el 8 de setembre de 1989 i el van acabar el dia 21 del mateix mes.

Dimensions: longitud màxima: 210 mm; amplada màxima: 20 mm.

N. Inv. NM171 (22.42 codi MCCB).

Descripció: punta de llança amb secció de fulla de tipus pla amb nervi central. Presenta un emmanegament tubular curt amb dos forats de fixació. Correspon al tipus II.c Quesada (1997, 363), amb paral·lels cronològicament similars a Can Canyís. La peça va ser netejada mecànicament i consolidada per C. Goula i M. J. Bel, que van iniciar el procés el 8 de setembre de 1989 i el van acabar el 21 de setembre del mateix any.

Dimensions: longitud màxima: 170 mm; amplada màxima: 20 mm.

6.6.4. Guaspes

Sorprenentment, en aquesta necròpolis la correspondència entre el nombre de puntes de llança i el nombre de guaspes és gairebé coincident. Com ha assenyalat Quesada (1997, 429), aquest és un fet inusual,

160. Per a unes consideracions divergents, vegeu Farní i Quesada 2005.

161. Posteriorment s'afegiran els glans per a fona (en plom o en pedra).

ja que tradicionalment no s'han recollit les guaspes, tal com sí que ha succeït amb les puntes de llança. Segurament, la funció de les guaspes ha propiciat un deteriorament més gran de les peces i en excavacions antigues no es recullen. La funció de la guaspa és interessant i explica la troballa d'alguns exemplars solts en tombes. Sempre segons Quesada (1997, 429-431), la guaspa permetia al posseïdor disposar d'una altra arma en el supòsit que la llança es trenqués durant el combat, permet clavar la llança al terra quan no s'utilitza per la qual cosa evita l'estellament de la fusta, serveix per rematar els enemics i també actua de contrapès de la punta de la llança, ja que evita un excessiu moviment pendular cap a la punta, de manera que facilita l'ús de l'arma empunyada.

N. Inv. NM173 (22.44 codi MCCB).

Descripció: llarga guaspa tubular, amb substancial degradació a causa de l'oxidació del ferro. Presenta un forat de fixació. La peça va ser netejada mecànicament i consolidada i es va reintegrar part de la superfície per C. Goula i M. J. Bel, que van iniciar el procés el 9 de setembre de 1989 i el van acabar el 21 de setembre de 1989.

Dimensions: longitud màxima: 170 mm; amplada màxima: 20 mm.

N. Inv. NM174 (22.45 codi MCCB).

Descripció: guaspa tubular curta, amb parets molt gruixudes. A diferència de la resta de guaspes, no presenta cap forat de fixació. Aquesta absència de forats per fixar l'emmanegament explicaria el gruix de les parets de la peça, que poden suportar millor l'impacte per introduir un suport de diàmetre més gran que en els altres exemplars de guaspa. La peça va ser netejada mecànicament i consolidada i es va reintegrar part de la superfície per C. Goula i M. J. Bel, que van iniciar el procés el 7 de setembre de 1989 i el van acabar el 21 de setembre de 1989.

Dimensions: longitud màxima: 115 mm; amplada màxima: 25 mm.

N. Inv. NM175 (22.46 codi MCCB).

Descripció: guaspa tubular, de longitud indeterminada. Presenta un únic forat de fixació, però la fractura i l'estat de conservació de la peça no permeten afirmar que en l'estat original només n'hi hagués un. La peça va ser netejada mecànicament i consolidada per C. Goula i M. J. Bel, que van iniciar el procés el 4 de setembre de 1989 i el van acabar el 21 de setembre de 1989.

Dimensions: longitud màxima: 170 mm; amplada màxima: 20 mm.

N. Inv. MIL-635 (codi MVREF).

Descripció: curtíssima guaspa tubular, amb substancial degradació a causa de l'oxidació del ferro i la manca de restauració o consolidació. Presenta una fractura en

la part central del cos, que comença en el forat de fixació i s'intueix en la part inferior de la fractura.

Dimensions: longitud màxima: 86 mm; amplada màxima: 18 mm.

6.6.5. Fletxes

Les tombes amb puntes de fletxa són escasses i manifesten sempre una riquesa considerable. La presència d'aquests elements en les tombes es relaciona amb les activitats venatòries, exclusives per a l'elit propietària o encarregada de gestionar el territori. Els casos que es coneixen a Catalunya amb la mateixa cronologia que la necròpolis de Milmanda són la tomba de la Granja de Soley (Sanmartí *et al.* 1983) i la tomba 65 de la necròpolis del Molar (Vilaseca 1943). Tot i que corresponen a una fase anterior, hi ha la tomba 1 del sector Teuler de la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa (Rafel 1991), la tomba 223 (Palol 1958), E. 261, E. 356 (2) i en superfície (Toledo i Palol 2006, 191) de la necròpolis de Can Bech de Baix a Agullana i entre el material superficial de la necròpolis del Mas de Mussols (Maluquer 1984) i la necròpolis de Roques de Sant Formatge (Seròs). A la tomba de la Granja de Soley, les puntes de fletxa substitueixen simbòlicament l'espasa com a símbol d'estatus. A la tomba 65 de Molar (Vilaseca 1943) la punta de fletxa apareix com a única arma dins de l'aixovar més ric de la necròpolis (juntament amb el de la tomba 61), tant numèricament com en pes de metall.¹⁶²

Fora de Catalunya i sempre a la península Ibèrica, la presència de tombes amb puntes de fletxa passa pràcticament inadvertida. Destaquem a tall d'exemples la necròpolis de Cabezo Lucero, on no n'hi ha cap i les necròpolis de Coimbra del Barranco Ancho, on n'hi ha tres (tombes 32, 205 i 282), que corresponen totes a tipus antics¹⁶³ pel que fa al context de la necròpolis (García-Cano 1997, 246). Altres exemples on es documenta la presència de puntes de fletxa en tombes de fora de la península Ibèrica corresponen a Galères, tomba 1; Ravin des Arcs, tomba 6; Serre de Fontaines, tomba 1; la tomba 1975/131 d'Hagenau (quatre puntes); la tomba 1 de Landau-Wollmesheim (set puntes); la tomba 142 du Moulin (una punta); la tomba Panzergrab (Sticna, Eslovènia) (deu puntes); la tomba dei carri de Populònia; la tomba de Wijshagen (una punta); Schwarzenbach II túmul 2, tomba 1 (cinc puntes); Reinheim (Sarre-Palatinat), túmul A (una punta en calcedònia); Marisel (Romania), tomba 5 (tres puntes); Osteria dell'Osa, tombes 185, 378 i 578 (un exemplar en cadascuna).

La interpretació que han rebut algunes puntes de fletxa en contextos italians les han posat en relació amb indicadors de rol vertical a partir de les freqüents inutilitzacions mitjançant perforacions en les fulles per tal de

162. Aquesta quantitat de metall dins de la tomba únicament es pot comparar amb les tombes 61 de la mateixa necròpolis del Molar, la tomba 257 de Roques de Sant Formatge i la tomba 207 d'Agullana.

163. Tipus arpó (tombes 205 i 282) i tipus palmela (tomba 32).

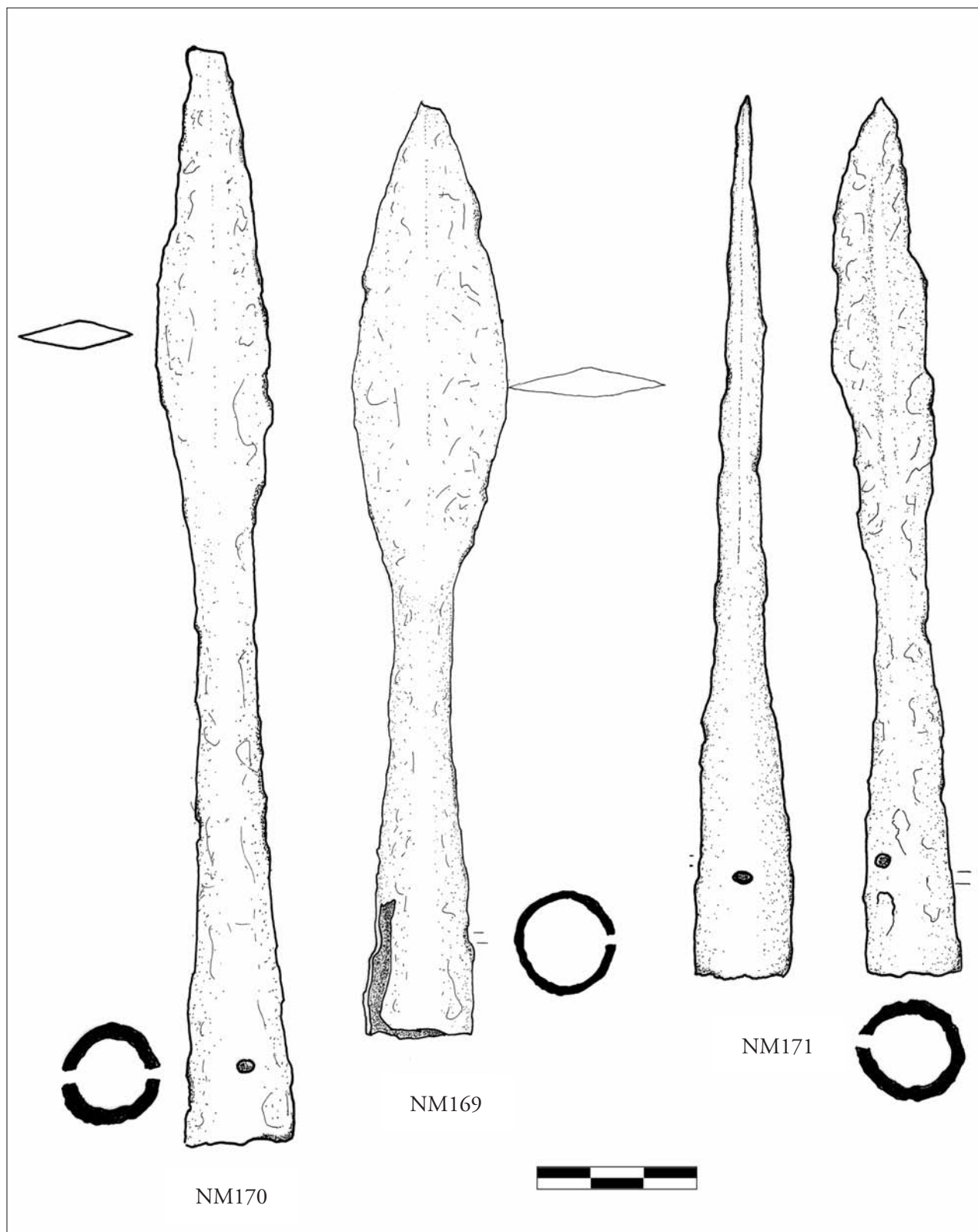


Figura 76. Puntes de llança (NM169, 170, 171).

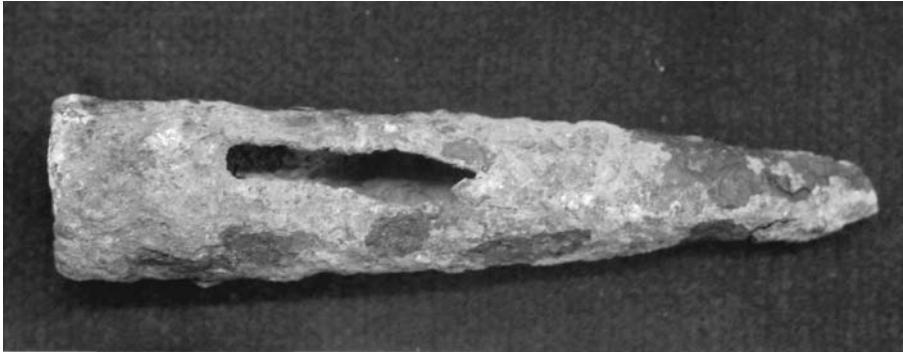


Figura 77. Guaspa del MVREF.

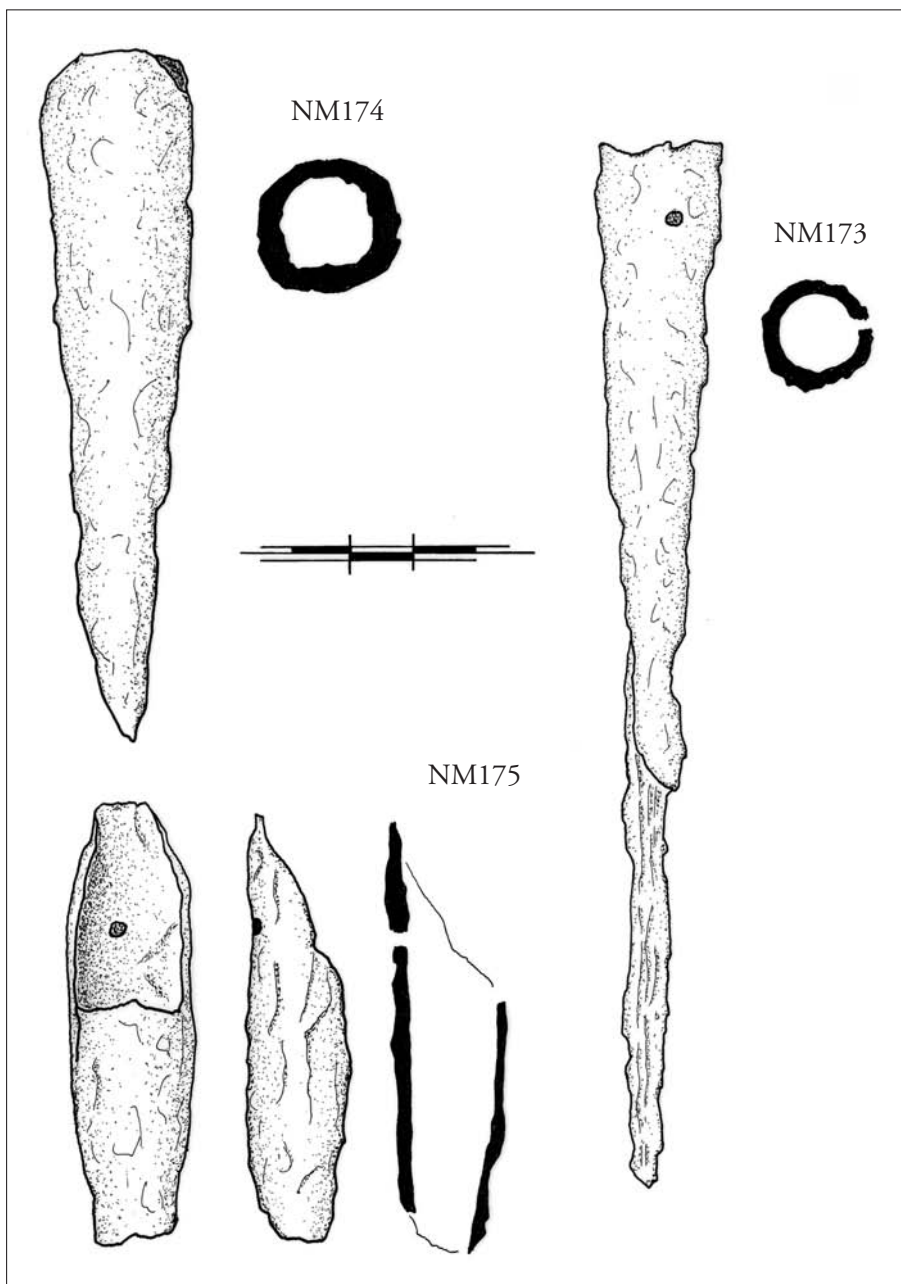


Figura 78. Guaspes (NM173, 174, 175).

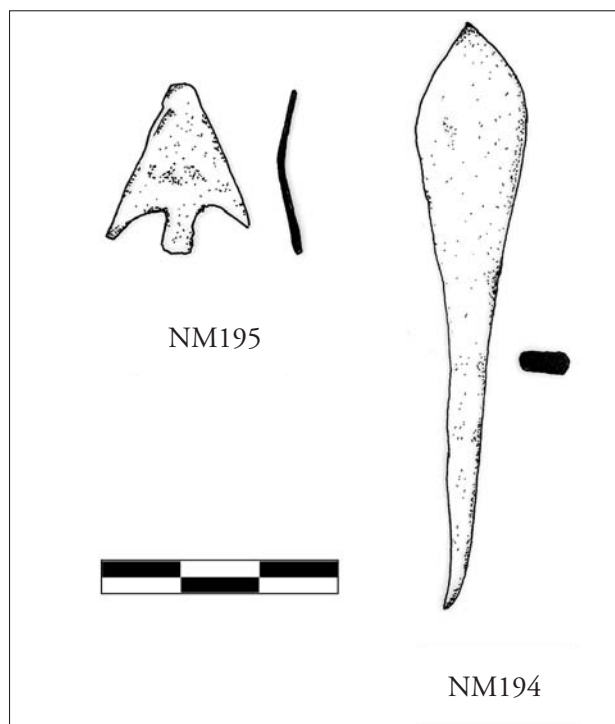


Figura 79. Puntetes de fletxes (NM194 i 195).

convertir aquests instruments en objectes d'ornament. Destaca en aquesta línia les interpretacions proposades per Biatti Sestieri, DeSantis i Salvadei (2004, 543, fig. 6), que les consideren equivalents a l'espasa (miniaturitzada) com a indicadors de rol vertical.

6.6.6. Ganivets¹⁶⁴

Lluny de suscitar qualsevol polèmica respecte a l'atribució del ganivet com a element de banquet, s'ha considerat aquesta com l'atribució més general possible, defugint de les connotacions simbòliques i de sacrifici amb què freqüentment ha estat relacionat.¹⁶⁵ No obstant això, criden l'atenció, de manera especial, les primeres troballes de ganivets (de ferro i de ferro combinat amb altres metalls, amb la fulla de forma afalcatada a la punta o amb dors recte). En alguns casos, la pròpia composició de l'objecte, entre ferro (làmina) i bronze (reblons), ferro (làmina) i claus de plata, en ressalta el valor, que distingeix els posseïdors com a una minoria social immersa en un comerç restringit de béns de prestigi.

Combinant ferro i bronze, trobem exemples en la tomba 192 de la necròpolis d'Agullana, la tomba 8 de la necròpolis d'Anglès, la tomba 19 de la necròpolis del Cerrillo Blanco (Mancebo 2000, 1827), la tomba 31 del túmul B de Setefilla (Aubert 1980-1981), en el poblat de la Silla del Moro de Ronda (Mancebo 2000, 1827), a les tombes 33 i 51 de la necròpolis de Grand

Bassin II de Mailhac (Janin *et al.* 2003), a la T. 18 del Mas de Mussols (Maluquer 1984) i a la necròpolis del Molar, tots amb reblons de bronze. Combinant el ferro i la plata, s'han documentat exemplars al túmul F de Setefilla (Mancebo 2000, 1826), la tomba 17 del Túmul A de Setefilla (Aubert 1975) i la tomba 17 de La Joya (Mancebo 2000, 1826). Però, altres exemples recobreixen el mànec amb planxes de bronze, com a la tomba 20 del túmul A de Setefilla (Aubert 1975) o la tomba 3 de la necròpolis de La Pave (Clautres 1950), on es troben algunes altres atestacions de la combinació entre ambdós metalls en la part nord del túmul 1 de Setefilla, amb fulla de ferro i el mànec de bronze (Mancebo 2000, 1825), i en el túmul IV de la necròpolis d'Herdade do Pego, amb una decoració en bronze (Mancebo 2000, 1826).

Altres exemples de ganivets de ferro amb reblons o emmanegaments de bronze fora de la península Ibèrica els trobem repartits per tot el Mediterrani. Tenim com a exemples els casos següents: la necròpolis de Knossos-Gypsades, tomba VII (Pleiner 1969, 11); Perati, Àtica (Pleiner 1969, 11); Madonna del Piano, sepultura 229 (Albanese-Procelli 1993-1994, 61); la Torre Galli; el dipòsit de Modica (Bianco-Peroni, 1970, 83 i 78) i la necròpolis de Moulino della Badia (Albanese-Procelli 1993-1994, 62). Altres mostres de combinació de metalls en objectes diversos les trobem en l'espasa de Capsec-Pla de la Gibrella, que combina una fulla de ferro amb un mànec de bronze, similar al que succeeix amb una de les espases de la necròpolis de la Solivella; l'anell de la cova de les Monges, de bronze amb una lamineta de ferro (altres anells que combinen bronze i ferro han estat documentats per Pleiner 1969, 8, a les necròpolis de Festos i Dendra); l'escarpa del dipòsit de Baiões (Armbruster 2002-2003, 146); l'espasa de Tozal de Regallos, amb empenyadura en bronze i fulla en ferro o les sivelles de cinturó de les tombes 1 i 7 de la necròpolis del pla de la Bruguera (Clop *et al.* 1998), que incorporen anelles i reblons de ferro al seu sistema de fixació.

Respecte als ganivets de la primera edat del ferro de la península Ibèrica, s'ha proposat una evolució a partir de les importacions de ganivets de tipus afalcatat als ganivets rectes. Maluquer considera els ganivets amb un únic tall lleument afalcatat com un «cuchillo(s) propio(s) de los campos de urnas europeas» (Maluquer 1944, 114). En canvi, els ganivets afalcatats que es documenten en els contextos de la primera edat del ferro de la península Ibèrica han estat considerats, no sense alguna opinió contrària (Junyent 1992), com a propis de les influències orientals, precoloniales (Mancebo 2000; Pellicer 1982, 225; Quesada 1997, 191) i s'associen en gran quantitat de casos a contextos amb materials fenicis o paleopúnics del segle VIII al segle V

164. Per a una síntesi, vegeu Graells 2005c, 239-240.

165. Els ganivets han rebut múltiples interpretacions d'ús i procedència, tot el contrari del que passa amb els rostidors de carn.

aC per gran part de la península Ibèrica. Els corresponents als segles VI-V aC han estat interpretats, en l'àrea celtibèrica, com a elements de prestigi de procedència meridional associats a personatges d'alta posició social (Mancebo 2000, 1827). Mancebo proposa que, atès el seu caràcter com a primeres peces en ferro reconegudes en les necròpolis tartèssies, s'han de considerar els ganivets com a objectes de luxe i de prestigi (Mancebo 2000, 1828). La funcionalitat dels ganivets ha aixecat opinions diverses, així considerem:

a) Part de l'armament (Marini 2003, 30, nota 70; Solier, Rancoule i Passelac 1976, 76).

b) Element litúrgic (Biètti-Sestieri i De Santis 2003, 762; Détienne 1979, 16; Mancebo 2000, 1829; Scheid 1985, 196; Smith 1996, 84), relacionat amb la repartició càrnia (Bartoloni 1989, 44-47).

c) Distintiu social, sovint relacionat amb el simbolisme religiós o militar.

d) Fins i tot la prosaica funció d'útil simple, multifuncional i d'ús quotidià, relacionat en molts contextos i, depenent de les seves associacions, amb la filatura i el teixir (Bartoloni 1989). És probable, però, que en alguns casos el terme ganivet inclogui altres elements, morfològicament similars, com són el de navalles d'afaitar de ferro.

Algunes de les tombes amb ganivets han estat interpretades com a pertanyents a guerrers i algunes de la necròpolis de La Joya s'han posat en relació amb la possibilitat que corresponguin a fonedors de metall d'origen xipriota (Mancebo 2000, 1828). Però el fet que es documenti a la tomba 1 de La Joya, a la tomba 25 de Boliche i a la tomba 13 de Frigiliana (Arribas i Wilkins 1969), corresponents a infants, i a la tomba femenina de Casa del Carpio, ens permet interpretar els ganivets en relació amb personatges d'elevat estatus social o ostentadors de rols particulars. D'aquesta manera,

podem considerar els ganivets de ferro de les necròpolis del bronze final i de la primera edat del ferro com a indicadors de rol sacerdotal, en relació amb el sacrifici i la repartició dels aliments (Bartoloni 1989, 45; Bartoloni 2003, 125-126; Biètti-Sestieri i De Santis 2003, 762; Détienne 1979, 16; Mancebo 2000, 1829; Scheid 1985, 196; Smith 1996, 84), posició que no exclou que ostentessin altres rols dins de la comunitat (Biètti-Sestieri 1992).

La seva distribució és molt àmplia i es documenta a les necròpolis d'Agde,¹⁶⁶ d'Agullana,¹⁶⁷ d'Anglès,¹⁶⁸ de La Atalaya,¹⁶⁹ de Camallera, del Coll del Moro,¹⁷⁰ de Cortes de Navarra II b,¹⁷¹ d'Empúries,¹⁷² de Grand Bassin I,¹⁷³ de Grand Bassin II, del Mas de Mussols,¹⁷⁴ de Mianes,¹⁷⁵ del Molar,¹⁷⁶ del Moulin a Mailhac, de l'Oriola,¹⁷⁷ de La Pave,¹⁷⁸ de la Pedrera,¹⁷⁹ de Pedròs,¹⁸⁰ de Las Peyros,¹⁸¹ de St. Julien de Pézenas,¹⁸² de la Solivella,¹⁸³ la Tosseta de Guiamets i altres de la península Ibèrica (Mancebo 2000) i a les tombes de Corno Lauzo (Taffanel 1960), del Mas Saintes Puelles (Sou-tou i Vézian 1964) i del Rec de Bragues (Rouquette i Mitchel 1976).

N. Inv. NM176 (22.47 codi MCCB).

Descripció: fulla d'un ganivet afalcatat, que presenta fracturada la part corresponent al mànec, que s'intueix a partir que es conserva part d'un dels forats de fixació, en l'extrem proximal de la fulla. La peça va ser consolidada, netejada mecànicament i reintegrada per C. Goula i M. J. Bel entre el 5 de setembre de 1989 i el 21 de setembre del mateix any.

Dimensions: longitud màxima: 105 mm; amplada màxima: 15 mm; gruix: 3 mm.

N. Inv. NM177 (22.48 codi MCCB) i NM179 (22.50 codi MCCB).

Descripció: dos fragments d'un ganivet afalcatat, que presenten una fractura entre la fulla i la part cor-

166. Nickels 1989: tombes 7 (2), 13 (2), 51 (2), 115a (2), 22, 34 (2), 39, 45a, 48, 72 (2), 83 (2), 85, 114 (2), 122, 126, 142, 144, 145 (2), 168, 202, 98, 71, 75, 117, 141, 130, 19, 50 (2), 97(2), 58 (2), 33, 183a, 13/14, 21, 113 (2) i 145.

167. Palol 1958: tombes 42, 68, 115, 192 i 199; Toledo i Palol 2006: E. 361, E. 366, E. 397, E. 338, E. 229, E. 283, E. 346, E. 228, E. 304 i E. 318.

168. Oliva i Riuró 1968; Pons i Pautreau 1994: tombes 2, 8 i 9.

169. Maluquer i Vázquez 1957: AA8, AA16 (2), AB17 (2), AB20 (2), AB30, AB39 i AB52.

170. Rafel, 1991: tomba 9 del sector Maries; 1993: UE II.

171. Maluquer 1954.

172. Almagro-Basch 1955; Barberà 1990: tombes 1, 2, 9, 11 i 13.

173. Pons i Pautreau 1994, 366: tomba 177; Taffanel 1962: tombes 68 i 99.

174. Maluquer 1984: T. 10 i 18.

175. Maluquer 1987: T. 1 (2), 4 (2), 9 (2), 13 (2), 14, 27, 28, 32, 33 (2), 35, 36, 43 (2), 44, 45 i 58.

176. Pellicer 1982: tombes 116 i 146.

177. Esteve 1974: tomba 14.

178. Claustres 1950: tombes 2, 3, 10 (2), 11, 14 i 15.

179. Plens 1986.

180. Maya, Díez-Coronel i Pujol 1973: sepultura 6.

181. Solier, Rancoule i Passelac 1976: tombes 13, 15 i 26.

182. Giry 1965: en ferro: tombes 7, 8A, 11, 12B, 14, 35, 115 (2), 117, 120, 127, 149 (2), 150, 169, 173, 175, 181, 183, 186, 192, 202, 205, 214 (2), 215 (2), 233 (1 + possibles fragments), 234 (3), 244, 248 (2), 251 (3), 253 (2), 255 (2), 257 (2), 267, 269 i 273. En bronze: tomba 249. Llinas i Robert 1971: tombes 1/69, 11/69 i 4/70 (2).

183. Fletcher 1960.

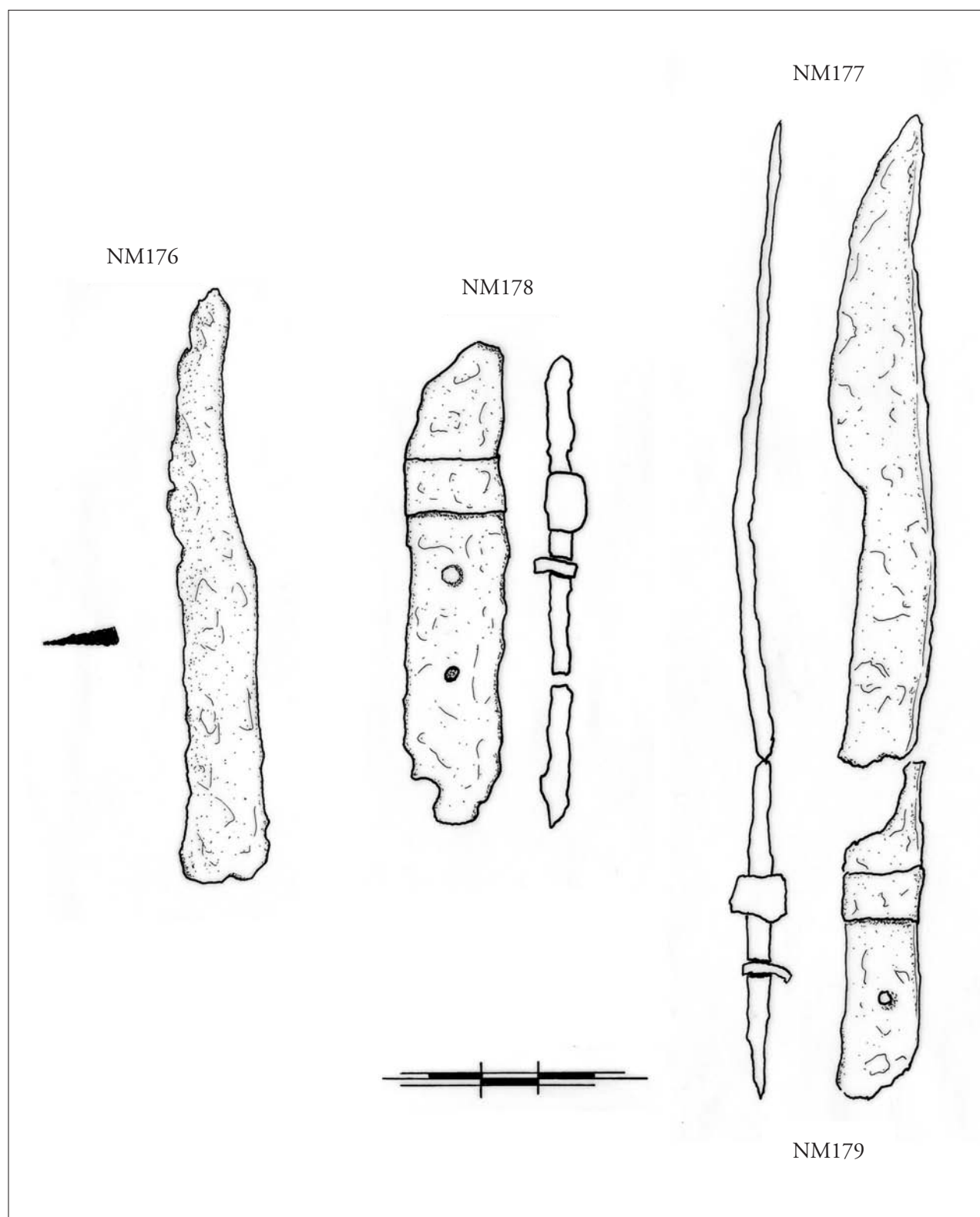


Figura 80. Ganivets i fragments de ganivet de ferro (NM176, 177, 178 i 179).

responent al mànec. La part corresponent al mànec presenta una mena d'anella plana en ferro que envolta tot el diàmetre del mateix mànec i actua possiblement com a límit entre les peces orgàniques que cobrien el mànec i la fulla. La peça va ser consolidada, netejada mecànicament i reintegrada per C. Goula i M. J. Bel entre el 9 de setembre de 1989 i el 21 de setembre del mateix any.

Dimensions: longitud màxima: 115 mm; amplada màxima: 15 mm; gruix: 5 mm.

N. Inv. NM178 (22.49 codi MCCB).

Descripció: mànec de ganivet, que presenta igual com en la peça NM179 l'anella de ferro interpretada com a límit de la fulla. Aquest mànec presenta dos forats de fixació per a la seva cobertura orgànica. La peça va ser consolidada, netejada mecànicament i reintegrada per C. Goula i M. J. Bel entre l'1 de setembre de 1989 i el 21 de setembre del mateix any.

Dimensions: longitud màxima: 105 mm; amplada màxima: 15 mm; gruix: 3 mm.

N. Inv. MIL-812 (codi MVREF).

Descripció: ganivet de dors recte amb dos forats de fixació amb els corresponents reblons. A diferència de les dues fulles de ganivet dipositades al MCCB, aquesta no acaba amb punxa a causa d'una fractura.

Dimensions: longitud màxima: 137 mm; amplada màxima: 19 mm; gruix: 4 mm.

Sense sigla al MVREF

Descripció: mànec de ganivet idèntic als fragments NM178 i NM179. Presenta l'anella de ferro de límit de la fulla i conserva també un rebló, de ferro, i un forat de fixació.

Dimensions: longitud màxima: 80 mm; amplada màxima: 17 mm; gruix: 3 mm.

6.6.7. *Cnèmides o cardyofilax*

És de considerar la presència d'alguns fragments de xapa de bronze que presenten perforacions i aquest fet permet que la peça de la qual forma part correspongui a un element de panòplia defensiva (*cardyofilax* o *cnèmides*). Alguns dels fragments presenten certa curvatura i troben alguns fragments que fàcilment poden correspondre a la vora de la peça. A diferència de la resta del lot de fragments de làmina, presentats com a NM161a, hem considerat que la presència de decoració, que consisteix en línies de punts impresos sobre la superfície externa, podria ser pròpia d'una peça diferent. La quantitat de fragments que es conserven, però no permet reconstruir la peça.

La peça troba paral·lels en la *cnèmide* de la tomba 26 del Mas de Mussols.¹⁸⁴ Però, entre els fragments de l'exemplar del Mas de Mussols (més de 200 segons Far-

nié i Quesada 2005, 186), se'n troben d'altres amb les característiques motllures laterals (Munilla 1991, 108-109); posteriorment la mateixa autora matisa que les motllures podrien correspondre a un recipient i únicament els fragments, que com els que presentem tenen decoració amb línies de punts, correspondrien a *cnèmides*. Entre els pocs fragments de què disposem, no queda clara l'observació efectuada per Clausing sobre l'exemplar del Mas de Mussols, que la considera dubtosa en no observar paral·lelisme entre els forats i les línies de decoració (Clausing 2002, 178). Per tant, no es pot afirmar amb seguretat que es tracti d'una greba.

L'ús d'aquests elements es coneix des de l'època micènica i s'estén per tota la Mediterrània. Fortenberry presenta quatre casos de pintura de Pylos, on apareixen representats personatges amb grebes però tots presenten una peça corbada a la cama dreta. Considera la possibilitat que siguin aquestes les grebes metàl·liques que es posicionen sobre les de cuir (Fortenberry 1991, 625). La proposta de considerar les grebes com a elements sempre metàl·lics, a partir de les pintures de diferents palaus on es representen sempre pintades de blanc, es contradiu amb la proposta de Snodgrass (1991), que les considera normalment de cuir o material orgànic i, per tant, obre la possibilitat que n'hi hagués moltes més però que, per motius de conservació, se'ns hagin perdut (Fortenberry 1991, 624).

En molts casos, únicament s'ha documentat una única greba,¹⁸⁵ fet que s'ha relacionat amb la possibilitat que es pugui considerar com a símbol de prestigi o fins i tot d'estatus (Fortenberry 1991, 623). L'ús d'una única greba també podria ser un element possiblement funcional, com recorda el fet que els gladiadors romans utilitzaven protectors en un sol costat. L'armadura de Dendra, que únicament presenta un protector de braç, ha estat interpretada en un sentit simbòlic més que de protecció (Fortenberry 1991, 623). L'ús de cuirasses metàl·liques (Kurtz 1985) i de grebes es relaciona amb un simbolisme d'estatus relacionat amb la tradició militar, que exalta el poder intimidador de les armes (Fortenberry 1991, 627).

N. Inv. NM161b (codi MCCB).

Descripció: abundant lot de petits fragments de làmina de bronze de patina marró-verdosa, amb unes mesures molt heterogènies que van d'escassos mil·límetres als 20 mil·límetres de longitud i d'amplada i amb uns gruixos d'entre 1 i 1,5 mil·límetres.

N. Inv. NM162 (codi MCCB).

Descripció: correspon a dos fragments de bronze fosos que presenten la seva composició com el replegament d'una làmina de bronze. En alguns punts ha estat absolutament fosa, tot conformant llàgrimes de

184. Identificada com a G7 (Farnié i Quesada 2005, 185-186) i 2447 (Quesada 1997).

185. Tomba 18 d'Enkomi (Fortenberry 1991, 625). Hi ha cinc casos en la necròpolis de la Torre Galli (Pacciarelli), on en les tombes 65 i 99 se situen en les cames dretes i contradiuen el sistema clàssic de lluita, amb la cama esquerra protegida i avançada respecte del cos. Per a un debat sobre la forma de lluita, vegeu Farnié i Quesada 2005.



Figura 81. Conjunt de fragments de làmina metàl·lica procedents de la necròpolis de Milmanda identificats com a restes de panòplia defensiva, cnèmides.

fusió. La làmina d'un dels fragments és d'1 mil·límetre de gruix i apareix decorada amb dues línies en relleu paral·leles, que poden indicar l'atribució a un objecte determinat de la panòplia defensiva: les grebes. L'amplada d'aquestes línies és de 3 mil·límetres amb una separació

entre elles de 5 mil·límetres. Les línies repujades laterals són importants en la conformació d'aquests objectes, ja que donen rigidesa sense afegir pes (Farnié i Quesada 2005, 207). Com han assenyalat recentment Farnié i Quesada (2005, 167-170), aquesta característica de les



Figura 82. Manyoc de bronze fos procedent de la necròpolis de Milmanda corresponent a una cnèmide plegada sobre si mateixa i sotmesa a altes temperatures, durant el procés de cremació del difunt.

dues línies en relleu laterals i les parelles de forats per subjectar les proteccions a les cames són els elements discriminants per identificar les peces en estudi com a produccions locals. Aquesta cnèmide correspon al tipus 3b de Clausen (2002), que inclou les peces de l'Hérault, el Llenguadoc, la Provença, Catalunya i el llevant peninsular.¹⁸⁶

Però, d'acord amb Farnié i Quesada (2005, 209), es poden distingir dos grups dins d'aquest tipus 3b, el més antic dels quals correspon a l'exemplar de Milmanda. Aquest grup antic de grebes es concentra exclusivament a la Catalunya meridional, als jaciments del Mas de Mussols, Can Canyís i la Solivella, tot i que s'han d'incorporar també els exemplars de Llinars del Vallès i l'Oriola. Al marge quedarien els exemplars de la Granja de Soley, de la tomba 26 del Mas de Mussols i els fragments N. M. 161b de Milmanda, més pròxims a decoracions de peces sud-itàliques (Farnié i Quesada 2005, 209). La cronologia proposada per al tipus 3b antic és de mitjan segle VI (Farnié i Quesada 2005, 208-209), però la revisió dels contextos permet centrar aquesta cronologia en el primer quart del segle VI aC. No han estat consolidades, netejades ni restaurades.

Dimensions del primer fragment: altura màxima: 57 mm; amplada màxima: 32 mm; gruix: 11 mm. Làmina: 0,5 mm.

Dimensions del segon fragment: altura màxima: 91 mm; amplada màxima: 53 mm; gruix: 12 mm. Làmina: 1 mm.

6.7. Instrumental divers

Identifiquem com a instrumental altres elements que no poden ser inclosos en cap dels anteriors grups. La rellevància que tenen aquestes peces (especialment la fusaiola i la punta de bronze) es relaciona amb les activitats femenines de la filatura i la teixidura i pren importància, per tant, amb el simbolisme de la representació d'estatus i de rol social, com a distintiu de la dona aristocràtica.

6.7.1. Pinces de depilar

Les pinces de depilar no són uns elements freqüents en les necròpolis del sud de França i de l'àrea catalana

186. Igual com ja havia fet anteriorment Dehn (1988), que va considerar les grebes catalanes dins el mateix grup de les cnèmides del sud de França, que va anomenar *südfranzösisch-Katalanische form* (1988, 181), i considerà dins del catàleg les peces de les tombes 147.1, 172.1, 189.1, 250.2 i 251.1 de la necròpolis de St. Julien de Pézenas, de Corno Lauzo a Mailhac, de Can Canyís, la tomba 27 de la Solivella, alguna de la Palma al Mas de Mussols i de la Granja Soley.

(en contra de González-Prats 2002, 335). Maluquer (1984, 62) va proposar una breu definició: «formadas por una simple cinta doblada sobre sí misma sobre un eje que originaría un bucle, por el que se pasaría a una anilla para colgarse. En el extremo opuesto una inflexión provoca el contacto entre ambos extremos». La seva distribució va més enllà de l'àrea catalana i destaquen altres exemplars en altres contextos peninsulars, sempre a partir de la segona meitat del segle VII aC (necròpolis de les Moreres, Roça do Casal do Meio, la tomba A27 de Setefilla, Sanchorreja, Cerro de los Infantes, casa 2 de Peñón de la Reina, Cortijo de las Sombras, Villaricos, Saladares o Peña Negra). La seva presència en la necròpolis de Moulin (Mailhac) s'associa en quatre dels nou casos a navalles d'afaitar (Taffanel i Janin 1998), fet que no es documenta en cap cas a Catalunya, on les navalles d'afaitar, en el millor dels casos, apareixen acompanyades d'agulles, tal com succeeix a les necròpolis d'Agullana o del Pi de la Lliura.

En canvi, sembla que les pinces de depilar apareixen principalment a les tombes d'un moment més avançat, conjuntament amb les primeres importacions mediterrànies, fet que denota un canvi en la imatge pública de certs personatges. La seva presència es concentra en les tombes T. 9 i T. 28 (a l'interior de l'urna) i a la T. 33 de la necròpolis de Mianes (Maluquer 1987), fora de les excavacions universitàries de la necròpolis del Mas de Mussols (Maluquer 1984), a les tombes 11 i 17 de la necròpolis de la Muralla NE d'Empúries (Almagro-Basch 1955) i a les tombes 9, 70, 219 i E. 403 de la necròpolis d'Agullana, on van aparèixer a l'interior de les respectives urnes cineràries.

Les dimensions habituals per a aquestes peces varien entre els 45 i els 55 mil·límetres dels exemplars de Mianes (Maluquer 1987, 156), els 55 a 58 mil·límetres dels exemplars de la Muralla NE d'Empúries (Almagro-Basch 1955) i els exemplars substancialment més grans, com els de la tomba 9 d'Agullana, que mesuren 85 x 8 mil·límetres. Possiblement aquestes diferències de mida respongui a una tipologia diferent, ja que els exemplars meridionals (Milmanda i Mianes) presenten unes dimensions homogènies, mentre que les pinces d'Agullana guarden correspondència amb les del sud de França. La seva decoració, normalment llisa, pot dibuixar línies laterals en casos aïllats, com s'ha observat a Mianes (Maluquer 1987, 156-157).

N. Inv. NM154 (22.34 codi MCCB).

Descripció: làmina de bronze rectangular, doblegada segons el tipus tradicional de les pinces de depilar

paleoibèriques. En una de les cares superficials es presenten una sèrie de punts, que creiem que formen part de la neteja de la superfície i estan causats per l'acció d'òxids, ja que també s'observen a la part interior de la làmina oposada.

Dimensions: longitud màxima: 55 mm; amplada màxima: 8 mm; gruix: 1 mm.

N. Inv. NM155 (22.35 codi MCCB).

Descripció: làmina de bronze rectangular, doblegada segons el tipus tradicional de les pinces de depilar paleoibèriques. La làmina presenta una diferència d'amplada més gran entre el punt de premsió i el punt de doblegament que l'exemplar anterior. En aquest cas, l'alteració per acció del foc ha doblegat i alterat la peça.

Dimensions: longitud màxima: 70 mm; amplada màxima: 8 mm; gruix: 1 mm.

6.7.2. *Fusaiola*

Les fusaioles en tombes acostumen a atribuir-se a tombes femenines. Aquesta correspondència es veu freqüentment contrastada en les necròpolis italianes¹⁸⁷ i en la tradició clàssica. Malauradament, aquí no es pot confirmar per falta d'anàlisis antropològiques.

La fusaiola és en essència un element per filar i aquesta és una tasca de la dona. D'altra banda, com ja ha estat repetides vegades proposat, els elements de l'aixovar són elements seleccionats amb un simbolisme particular que permeten identificar el difunt en relació amb el seu sexe, l'edat, l'estatus social, el rol social o l'activitat desenvolupada en vida, quan no diverses d'aquestes dades a la vegada. Així es pot afirmar que la dona que s'enterra amb la fusaiola no la inclou en el seu aixovar perquè sí, sinó perquè molt probablement està indicant que representar-se com a filadora és símbol de prestigi, segurament en relació amb no tenir altres obligacions laborals dins de la comunitat.¹⁸⁸ Són nombroses les al·lusions clàssiques (*Il.*, VI, 490-493; *Od.* V, 61-62; *Od.* X, 220-224; *Od.* XV, 105, *Od.* XXI, 350-353) a la noblesa de la filatura (Ariadna) i de la teixidura (Andròmaca, Helena, Penèlop). D'igual manera, les representacions de filatura i de teixidura apareixen en elements de prestigi com en el tron de la tomba 89 de la necròpolis Lippi de Verucchio (Von Eles 2002) o el *Tintinabulum* de la tomba 5 de la necròpolis de l'Arse-nale Militare de Bolonya (Morigi-Govi 1971).¹⁸⁹

A l'esquena de la cadira de la tomba 89 sembla observar-se que la filatura i l'acte de teixir són activitats reservades a les dones de més rang social, mentre que la resta de dones s'encarreguen d'esquilar i de cardar

187. Respecte a l'atribució de la fusaiola com a element distintiu de tombes femenines, vegeu Bietti-Sestieri 1992.

188. Bietti-Sestieri i De Santis (1992, 506) van proposar per a la necròpolis d'Osteria dell'Osa que les teixidores fossin dones joves sense fills i les filadores dones adultes amb fills. En canvi, a la tomba 18.XXII del Monte Lo Greco a Narce, tomba doble amb dona adulta i noia jove, únicament la primera presenta el conjunt de materials per a la filatura i la teixidura (Bartoloni 2003, 121). Per tant, la variabilitat de tradicions simbolicorepresentatives als contextos funeraris, també italians, és alta en l'àmbit local.

189. Tomba també coneguda amb el nom de Tomba degli Ori.

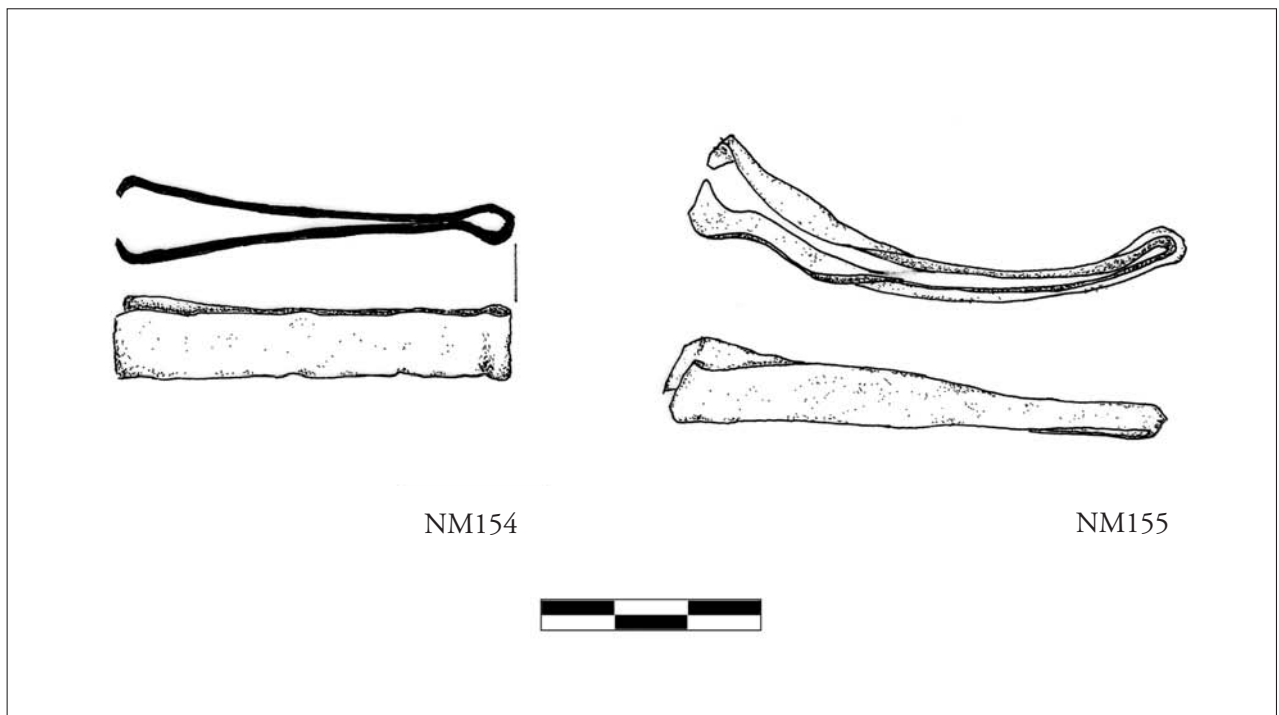


Figura 83. Pines de depilar (NM154 i 155).

la llana. Al *Tintinabullum* s'observa en una cara de la peça la matrona que fila i en l'altra cara la matrona que teixeix en un gran teler (similar als representats a la tomba 89 de Verucchio).¹⁹⁰ Aquestes representacions, d'acord amb les fonts clàssiques i la documentació arqueològica, han permès proposar, en alguns contextos, dos nivells socials (Bartoloni 2003, 120; Bietti-Sestieri i De Santis 1992, 506): les dones representades com a filadores, amb fusos i fusaioles, i les filadores i teixidores, representades per un nombre més gran de fusaioles i de *rocchetti*, alguns cops amb peces de teler (amb el cas extrem com a indicador social, de la tomba 5 de Le Carpine di Guidonia, amb *conocchia* de disc, fus de bronze, ganivet, quatre *rocchetti* associats a un infant de dos anys). Altres interpretacions atorguen a aquestes peces atribucions magicosimbòliques (Morigi-Govi 1971, 219 i nota 20), a partir de la seva troballa en tombes teòricament masculines. Propostes més moderades han considerat la possibilitat que en alguns casos la presència de fusaioles damunt o en les immediacions de la tomba correspongui a ofrenes conjugals o fins i tot com a peces d'ornamentació (Bartoloni 2003, 120), tant personals (penjolls, etc.) com de vestuari.

A Catalunya són molt rares les tombes que presenten fusaioles als aixovars. En el sector Maries de la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa se'n van recuperar set fora de context, molt probablement corresponents a ofrenes exteriors a les tombes. En la necròpolis del Mas de Mussols se'n va trobar una a les tombes S. 3, S. 13 i T. 33 i en la necròpolis de Mianes en les S. 1, S. 34, T. 17 (2), T. 34, T. 48 i T. 53. A la mateixa vall de l'Ebre se'n documenten a la necròpolis de La Atalaya a les tombes AB-28 i AB-48. En canvi, tot i no ser un element imprescindible dels aixovars femenins italians, la seva presència destaca especialment en les necròpolis antigues de Veio, on es documenten en totes les tombes femenines (almenys en un exemplar), cas que no té correspondència a Vetulonia o Bisenzio, on únicament apareix una fusaïola en algunes urnes de tipus *a capanna* (Bartoloni *et al.* 1987, 9, 15, 24, 52, 60).

6.7.3. Punta de bronze

Sovint es troben en contextos italians, associats a fusaioles i *rocchetti*, uns terminals cònics de bronze,¹⁹¹ que, com ha assenyalat Bartoloni (2003, 147), és fàcil

190. És interessant observar com a les dues representacions es repeteix la voluntat de presentar tot el procés d'elaboració del teixit i es repeteixen els passos i els símbols: únicament a la poltrona de Verucchio apareixen carros, interpretats com a transport de la llana, que no són al *Tintinabullum*.

191. Fossa 10 de Populonia-Piano delle Granate; Fossa II de Populonia-Poggio delle Granate; Tombes HH.14, X.2-3, CC.7, N.4-5 i R.3-4 de Veio-Quattro Fontanili; un puntal similar, però en os, va ser trobat en la tomba 11 de Tarquinia-Selciatello, que, com ha proposat Bartoloni (2003, 147), podria utilitzar-se per a les mateixes funcions.

confondre i no interpretar en relació amb les activitats tèxtils, sinó amb puntes de llança o guaspes. Segurament la seva atribució deu anar més en relació amb la cobertura d'un extrem de *conocchia* de fusta. La seva làmina, no prou gruixuda com per suportar els impactes de les funcions de guaspa ni tampoc tan subtil com per ser interpretada com a xapa, troba en la funció de cobertura d'instrumental relacionat amb el cuir i, més segurament, amb el teixit, l'atribució més correcta.

N. Inv. NM157 (22.37 codi MCCB).

Descripció: punta de petites dimensions feta amb bronze. Presenta dos forats de fixació o d'emmanegament dels tipus que es troben tant en puntes de llança, destrals o guaspes de ferro. Les dimensions són anormalment petites i el poc gruix de la base de la peça ens dificulta la seva interpretació com a guaspa, ja que no suportaria el contacte constant amb el terra. Troba un paral·lel en l'espai 2 de San Cristóbal de Maçalió (Fatás 2004-2005).

Dimensions: diàmetre: 20 mm.

6.7.4. Cascavell

En contextos sepulcralers protohistòrics peninsulars, la presència de cascavells no és comuna, ja que únicament es coneix un paral·lel a la necròpolis de Santa Madrona a Flix (Belarte *et al.* 2005). No obstant això, es coneixen abundants penjolls de tipus cònic (Rafel 1997) que podrien recordar en certa manera campanetes¹⁹² i, en la necròpolis del Mas de Mussols, penjolls del tipus *Cage Bird* (Kilian-Dirlmeier 1975, 1983; Maluquer 1984),¹⁹³ amb forma de gàbia reixada amb una boleta de bronze, que podrien funcionar com a cascavell. La presència d'instruments musicals o objectes per fer soroll no es documenten a Catalunya.

N. Inv. NM75 (codi MCCB).

Descripció: N22.56 de l'inventari del jaciment. Cascavell fragmentat, del qual es conserva en bon estat la forma esfèrica i les dues obertures circulars als extrems oposats, amb el tall longitudinal que les uneix en mal estat de conservació. L'estat de conservació de la peça és molt deficient a causa del foc, que li ha alterat en gran mesura la superfície i la morfologia. En aquest cas, la sigla i el número d'inventari del jaciment no coincideixen, i és el de l'inventari NM74.

6.7.5. Possible podall

Finalment, la troballa d'un element de ferro amb emmanegament tubular i fulla plana que forma angle recte amb el canó ha fet que ens plantejem la possibilitat que es tracti d'un instrument per al treball de la fusta. Pot correspondre a una punta de llança doblegada ritualment, però l'observació directa de la peça descarta aquesta opció. Les inutilitzacions, com ja hem vist per les espases, segueixen uns patrons preestablerts, que en l'exemplar que tractem no es poden aplicar.

La presència d'utils relacionats amb l'agricultura es documenta a Itàlia (Buranelli 1989), en l'àmbit ibèric i, amb dubtes, a Portugal, on a la necròpolis d'Alcacer do Sal es van documentar en superfície i fora de con-

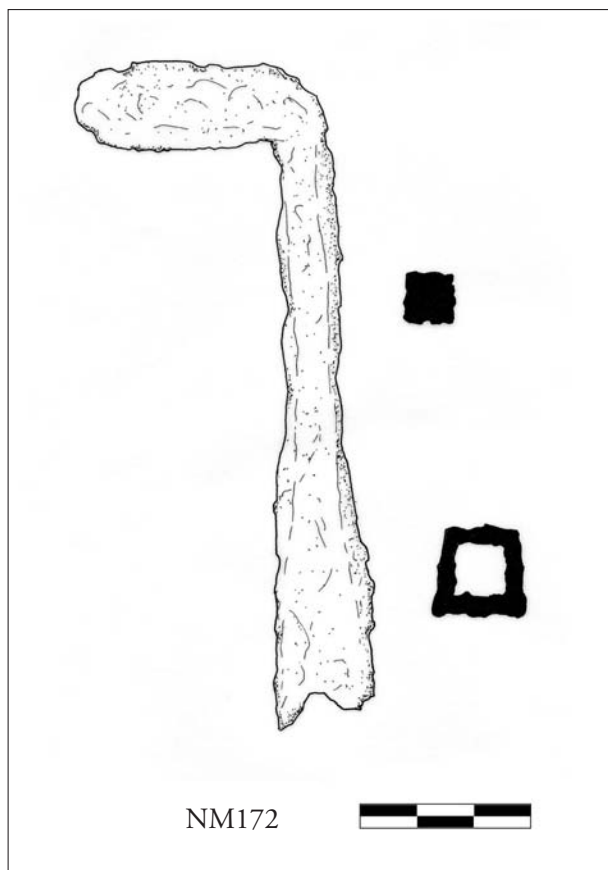


Figura 84. Possible podall (NM172).

192. Campanetes funcionals es documenten en altres contextos peninsulars, posteriors cronològicament: necròpolis de la Senda de Coimbra del Barranco Ancho, tomba 135 (García-Cano 1997, 245); necròpolis de Cabezo Luzero, tombes 17, 25, 27, 43, 63, 79, 80 i 70-71 (Aranegui *et al.* 1993); necròpolis de les Casetes, tombes 1 i 26 (García 2005: 353); necròpolis de Los Villares, tomba 5; el Molar (Peña 2005, fig. 8.134-135); les tombes 153 i 200 (3) de la necròpolis del Cigarralejo (Cuadrado 1987, 313, fig. 128.8); necròpolis d'Orley (Lázaro *et al.* 1981, 24); necròpolis de l'Albufereta i necròpolis de la Serreta. S'ha de ressaltar, però, que a diferència del cas que es proposa per a Milmanda i per a les necròpolis italianes, a la península Ibèrica l'associació de campanetes pot anar acompanyada per armes (Aranegui *et al.* 1993, 134). En contextos d'hàbitat, també s'han documentat campanetes, com en la tomba infantil del departament 3 del Castellet de Bernabé (Guerin 2003, 203).

193. Com a mínim se'n coneixen quatre exemplars més a l'Institut Valencia de Don Juan (Madrid), tres que pegen de l'agulla d'una fibula i un altre, idèntic als del Mas de Mussols, solt (Schule 1969).

text un podall, dos pics i una falç (Schule 1969, taf. 110.1-4). Les tombes italianes d'Este Randi, tomba 14, i Este Casa Ricovero, tomba 236, presenten, respectivament, una falç i dues raspes i una falç, dues raspes i dues destrals. Malgrat que totes dues tenen raspes i la segona té també dues destrals, la presència de la falç ens obliga a considerar les tombes com a pertanyents a conjunts d'instrumental agrícola. Les mostres ibèriques es concentren principalment en la necròpolis del Cigarralejo, on algunes tombes presenten rics aixovars

metàl·lics integrats per gran quantitat d'estris agrícoles. La necròpolis de Cabezo Lucero (Aranegui *et al.* 1993, 256-257, fig. 90.11)¹⁹⁴ i la tomba infantil del departament 3 del Castellet de Bernabé (Guerin 2003, 203) presenten miniaturitzacions d'instrumental agrícola. El cas dels materials fora de context d'Alcacer do Sal pot suposar l'existència d'alguna tomba de miner, però l'absència de grans centres miners en les immediacions de la zona obliga a considerar els pics com a eines agrícoles.

194. Associat a aquesta tomba es va trobar també miniaturitzat un jou de bronze (Aranegui *et al.* 1993, 257, fig. 90.10). Per altra banda, en contextos balcànics i grecs es documenten destrals miniaturitzades, tot i que la tipologia i la cronologia respecte a les que es mencionen a la Península són substancialment diferents. Entre d'altres, destaquen els jaciments de Vojnik i Vergina. Serà a partir de l'època romana quan es generalitzarà la deposició de miniatures o *crepundia* a les tombes infantils i s'interpretaran com a símbols de protecció paterna (Guerin 2003, 204).

Les associacions de materials i les tombes

La valoració dels diferents conjunts de materials permet comparar la tradició cultural on s'insereix la necròpolis de Milmanda. Ja ha estat demostrada la relació cultural i cronològica amb innumbrables necròpolis catalanes, castellonenques i del sud de França, però ara s'ha d'intentar caracteritzar els elements que defineixen la identitat d'aquest assentament. La troballa d'una repetició mimètica al que succeeix a l'àrea del Segre o de la desembocadura de l'Ebre no fa més que assimilar aquesta necròpolis dins de la tradició del trànsit de l'edat del bronze al ferro o de l'ibèric antic d'una o altra regió. Els tipus d'associacions, els aixovars, les estructures, etc. permeten a més a més identificar el tipus d'organització social i econòmica de la comunitat que s'enterrava a Milmanda. Per tant, la necessitat de conèixer aquestes dades és fonamental per poder proposar una interpretació global del jaciment i de la Conca de Barberà en l'època protohistòrica.

Les associacions de materials que s'han establert responen principalment a les observacions que hem pogut efectuar sobre les fotografies que Ramon Vidal va fer en el transcurs de la descoberta i excavació de la necròpolis. Aquestes fotografies, dipositades actualment a l'arxiu del Museu Comarcal de la Conca de Barberà, corresponen únicament a dues tombes, i queda per enregistrar la resta de materials que va aparèixer en aquella intervenció.

Hem d'advertir que les dades que presentem han de ser preses amb cautela per dos motius: la problemàtica general de l'evolució topogràfica de les necròpolis catalanes i la impossibilitat de definir conjunts tancats a partir de l'anàlisi de les fotografies. Quan parlem de la problemàtica general de l'evolució topogràfica de les necròpolis catalanes ens referim principalment a la dificultat per definir seqüències cronològiques i relacions entre diferents tombes dins d'una mateixa necròpolis. La freqüent superposició d'estructures denota un coneixement de l'àrea funerària com a lloc destinant a tal finalitat però, al mateix temps, indica una seqüència

on necessàriament una tomba és posterior a una altra, com succeeix a la necròpolis de Can Bech de Baix (Agullana). El mateix succeeix amb les tombes adossades a altres preexistents, bé en qualitat de dependència (clientela) o bé d'una relació de parentesc (família) i destaquen les tombes documentades a la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa. També existeixen variables tals com la inclusió dins d'una mateixa estructura de diverses urnes, com és el cas documentat a la tomba del Guerrier de la Granja de Soley de Santa Perpètua de Mogoda (Sanmartí 1982), on, dins d'aquesta mateixa estructura, apareix més d'una tomba. Aquestes variables es documenten de manera freqüent a la majoria de necròpolis de la geografia catalana i obliguen a llegir amb prudència les dades que es desprenen de les fotografies.

El segon problema és, per tant, el de la limitació objectiva per determinar conjunts tancats a partir de les fotografies. La impossibilitat de definir límits a les estructures obliga a considerar com un mateix conjunt diversos vasos ceràmics que, a priori, poden ser considerats independentment com a urnes. Aquesta impressió es veu ratificada per la contenció en cada urna d'ossos d'individus diferents. Les relacions que es consideren correctes són les que mantenen un contacte físic en les fotografies, així com també es considera com un conjunt tancat la fotografia feta sobre un conjunt de materials que van aparèixer de manera conjunta a l'interior i exterior immediat d'una urna (indeterminada).

D'aquesta manera, els conjunts que cal considerar són molt pocs, a l'espera d'una intervenció arqueològica en condicions que permeti recuperar dades sobre aquesta necròpolis. El primer dels conjunts que referenciem com a possibles aixovars és el de la fotografia 1, conformat per la placa soguejada (NM32), un ganivet de ferro, un fermall de cinturó amb decoració de profundes línies incises paral·leles, una fíbula de ressort bilateral i un fragment de cadeneteta. Aquesta associació es veu privada també dels vasos ceràmics associats, en el cas que

existissin. No podem aproximar-nos a l'atribució sexual del dipòsit, però l'aproximació cronològica se centra en la primera meitat del segle VI aC. Possiblement aquesta proposta s'haurà de matisar i acabar donant una cronologia de segon quart del segle VI aC, com es desprèn de la presència d'una fibula de ressort bilateral, que si bé ha estat presentada una aproximació cronològica per a aquest tipus de peces en funció dels seus paral·lels en la necròpolis del Mas de Mussols, els dubtes, inherents a la diacronia de l'evolució tipològica, planen sobre l'atribució correcta d'aquesta cronologia. Per això, l'atribució cronològica d'aquest conjunt ha de ser presa amb cautela i es presenta de manera àmplia en un arc que abasta des d'un teòric 600 aC fins a un 550 aC.

La segona associació correspon a una tomba en tota regla, de la qual es disposa de diverses fotografies del procés d'excavació i recollida dels materials. L'aixovar d'aquesta tomba està format per quatre vasos ceràmics i dues tapadores, corresponents als dos contenidors de mida més gran (NM8 i NM17), que corresponen a dues urnes d'orelletes, una de les quals va aparèixer ajaguda, de costat; dos vasos d'ofrenes de petites dimensions, l'aríbal, una punta de llança, unes pinces de depilar, un ganivet, una guaspa i un fermall de cinturó d'un garfi.

A priori, aquesta tomba correspondria a un home, que devia ser un guerrer, definit per les armes i accentuada l'atribució masculina per l'anàlisi de l'urna 11, on es determina un únic individu d'entre 30 i 50 anys amb característiques robustes (Agustí, Barrachina i Graells en premsa) que, tot i que Agustí (vegeu *infra*) no el pot determinar amb certesa com a home, és molt susceptible la seva atribució com a tal. A més, la troballa associada de les pinces i de l'aríbal esdevenen exponents del canvi en la imatge pública masculina, promoguda pels contactes colonials.¹⁹⁵

L'atribució cronològica del dipòsit correspon al segon quart del segle VI aC (575-550 aC), segons la cronologia de l'aríbal i l'absència de vasos ceràmics realitzats al torn, que impedeixen buscar una cronologia posterior a mitjan segle VI aC, com queda palès a les necròpolis de l'àrea de la desembocadura de l'Ebre, on des de mitjan segle VI aC desapareix qualsevol producció ceràmica feta a mà.

Un tercer conjunt correspon a un aixovar integrat per una torca (NM76), la fusaiola (col·lecció Vidal), la punta de bronze (NM157), el cascavell (NM75), el penjoll cruciforme (NM72), dos braçalets, una anella, dues espirals (NM11), diversos fragments de cadenetes, vuit penjolls esferoïdals, un fragment de placa de bronze decorada amb incisions i un fermall de cinturó d'un garfi (desaparegut). Malauradament no es conserva el

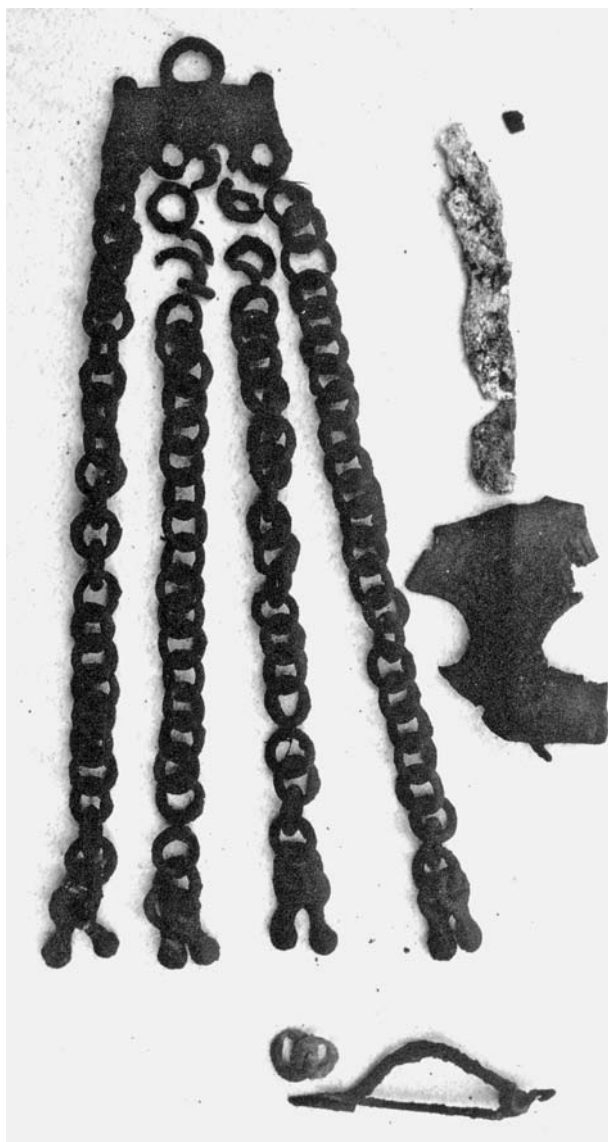


Figura 85. Conjunt 1. (Foto: MCCB / Ramon Vidal)

vas ceràmic (si existia) al qual s'associaven aquests materials. D'altra banda, s'ha de considerar aquest conjunt com a propi d'una dona de rang i d'estatus elevat, com ho indiquen els abundants ornaments i especialment els símbols, indicadors del sexe, l'estatus i el prestigi. Com hem vist, la fusaiola i la punta metàl·lica de fus indiquen una activitat domèstica pròpia de la dona. Poder-se representar amb aquests atributs és prerrogativa de cercles aristocràtics, com s'observa en tota la Mediterrània. El mateix succeeix amb la torca que, com ha estat demostrat per Dedet després de l'estudi dels túmuls de la regió de les Garrigues franceses (2001), correspon a ornament personal femení.

195. Bé és cert que, com hem esmentat anteriorment, es coneixen des del segle X les navalles d'afaitar i que, molt probablement, alguns dels objectes que morfològicament atribuïm de manera directa com a ganivets puguin desenvolupar tasques de navalles d'afaitar. Però el que sens dubte ens indica el canvi és la presència de pinces, que tenen una primera aparició a Catalunya a partir de l'inici del segle VI aC. En contra, vegeu la tomba 294 de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta, on s'associa una navalla i unes pinces i l'anàlisi antropològic l'ha identificat com un enterrament femení (López Cachero 2005).

D'acord amb tot el que hem exposat, semblaria estranya una identificació sexual contrària a la que es proposa, de la mateixa manera que resultaria inadmissible una interpretació d'un rang social diferent al d'un membre de l'aristocràcia (almenys de l'aristocràcia local). L'atribució cronològica se situa en el primer quart del segle VI aC (600-575 aC), segons la comparació de les característiques de l'aixovar amb altres contextos mediterranis. La presència de la fusaiola i de la punta metàl·lica del

fus troben paral·lels en tombes del darrer període orientaltitzant italià, però a Catalunya l'absència de fusaiols en tombes anteriors al segle VI aC desaconsellen situar el conjunt en el darrer quart del segle VII aC. Al mateix temps, la diversitat d'objectes metàl·lics sembla que podria formar part de la teòrica entrada en el segle VI i l'enriquiment tipològic de la torèutica catalana (Rafel 1991, 130). Per a la resta de materials, no es conserva registre fotogràfic ni memorístic de la seva descoberta.

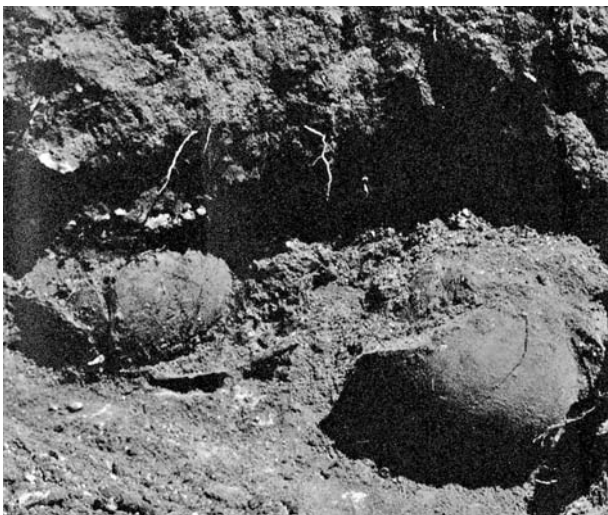


Figura 86 (A, B, C). Procés d'excavació del conjunt 2; observeu la posició del fermall fora de qualsevol vas. (Foto: MCCC / Ramon Vidal)

8.1. Consideracions sobre cronologia, extensió i tradició funerària

Al llarg d'aquest treball hem anat exposant les interpretacions i conclusions puntuals derivades de la base empírica conservada de la necròpolis que estudiem. No les repetirem aquí. No obstant això, volem dedicar aquest capítol final a tres aspectes fonamentals: la cronologia, l'extensió i la tradició funerària de la necròpolis. En tots tres aspectes, la necròpolis presenta particularitats atípiques si la comparem amb les de la primera edat del ferro i del període ibèric antic de la Catalunya meridional, tot i que la manca d'una visió conjunta i aprofundida del període i la problemàtica respecte a aquestes necròpolis influeix probablement en aquesta percepció. D'aquesta manera, la necròpolis de Milmanda pren importància dins de la protohistòria catalana, al marge de la seva dimensió com a lot de materials.

La cronologia proposada se situa en la primera meitat del segle VI aC, tot i que no podem descartar un inici a la fi del segle VII aC. Aquesta queda subordinada a les variacions que amb el temps l'afectaran, principalment per la formulació de tipologies dels diferents materials per datació creuada, tipologies i sèries cronològiques que ara per ara únicament es poden establir per aproximacions en funció dels diferents contextos. La necessitat de poder datar i fer aproximacions cronològiques ajustades als diferents materials metàl·lics i ceràmics del segle VII i segle VI aC amb fiabilitat es converteix en una tasca pendent per a la protohistòria peninsular i més concretament per a la protohistòria dels Països Catalans. Aquesta voluntat, juntament amb la caracterització de procedències de les diferents produccions, ens permetrà entendre millor les dinàmiques

d'interacció, a través de l'intercanvi i el comerç, entre els diferents grups que van habitar la Catalunya de l'època de Milmanda.¹⁹⁶

S'ha fet referència a la cronologia del conjunt en altres treballs (Graells 2004; Rafel 1997) on, com que no es referien a la problemàtica de la datació de la necròpolis de Milmanda en concret, es va acceptar tàcitament la proposada per Ramón per a l'aríbal corinti entre el 595-590 i el 570 aC (Ramón 1989, 131) i es va extrapolar a la totalitat de la necròpolis. El reestudi de l'aríbal situa aquesta peça entre el 575 i el 550 aC¹⁹⁷ i la cronologia habitual per a les urnes de perfil en «S» a cavall entre el segle VII i el VI aC, proposta que es pot aplicar a les primeres urnes d'orelletes a mà de tipus Peña Negra. Aquesta cronologia lliga perfectament amb la datació donada per a la majoria dels materials metàl·lics.

Un repàs ràpid situa tot el conjunt de Milmanda en la direcció esmentada: els penjolls zoomorfs en forma de boc es daten a partir del 575 fins al 525 aC (Graells i Sardà 2005*b* i 2007; Neumaier 1996; Rafel 1997), però els que presenten decoracions soguejades i els penjolls-placa soguejats han de situar-se en el mateix horitzó o just abans, però mai amb posterioritat, ja que, com ha estat repetidament defensat, la decoració soguejada queda circumscrita a un període molt breu de temps concentrat en la primera meitat del segle VI aC (Graells i Sardà 2005*b* i 2007).¹⁹⁸ Les fíbules de peu aixecat, tipus Golf de Lleó, es daten tradicionalment en la primera meitat del segle VI aC i queden alguns tipus concrets en el primer quart (Villalbí 1999, 75, nota 15). Les fíbules de doble ressort es daten a Catalunya entre mitjan segle VII i el darrer quart del segle VI, si bé la major concentració d'exemplars es pot considerar a partir del principi del segle VI aC.

196. Unes consideracions sobre aquest desconeixement d'orígens i cronologies per a les produccions metàl·liques protohistòriques ja va ser plantejada en Graells i Sardà 2005*b* i 2007 i en Graells 2007*b*.

197. Graells 2006*b*; vegeu en aquesta obra el capítol 5.1.7.

198. Rafel porta l'aparició d'aquesta decoració en territoris peninsulars a la segona meitat del segle VII aC (Rafel 1997 i 2002).

La indústria de la quincalleria i ornaments senzills en bronze, cadenetes, penjolls esferoïdals, de fil enrotllat, tubulars i cònics apareixen en la segona meitat del segle VII aC (Rafel 1997) i perduren fins a la meitat del segle VI. Les cadenetes resten, per la seva simplicitat i utilitat, com un element de datació més imprecisa, ja que se'n documenten en tombes del segle V aC. El fermall de cinturó de dos garfis es data entre el 575 i el 525 aC (Graells 2005). Els fermalls d'un garfi, amb cronologies més imprecises que les dels fermalls de dos garfis, es concentren segons els tipus en diferents moments de l'arc cronològic, teòric, de la necròpolis del Mas de Mussols, entre el 600 i el 530 aC.¹⁹⁹ Els fermalls de cinturó de tres garfis, més complicats de datar, apareixen a partir de la meitat del segle VI i perduren fins al primer quart del segle V aC.²⁰⁰ La presència d'espases a les tombes sembla un tret arcaic dins del món funerari català, sempre centrat en tombes de la primera meitat del segle VI aC. El mateix es pot aplicar a la resta de panòpia defensiva. Les torques es daten entre mitjan segle VI i el darrer quart del segle VI aC. La dena de faiança es data en el segle VI aC i segurament la resta de materials, per als quals no podem proposar una cronologia, s'han de datar en el mateix arc temporal. Per tant, la cronologia de la necròpolis s'ha de situar entre el darrer quart del segle VII i tota la primera meitat del segle VI aC.

Respecte a l'extensió, ens referim al nombre aproximat de tombes. No obstant això, les característiques irregulars de la intervenció duta a terme a Milmanda ens impedeixen aprofundir tant en aquesta qüestió com en altres temes connexos, de gran interès, com la densitat i, no cal dir-ho, la sistematització interna i els aspectes paleodemogràfics. Solament una futura intervenció de camp pot pal·liar aquestes i altres mancances en el coneixement del jaciment.

Amb tot, si partint de la comparació amb altres tombes del mateix període en altres contextos es pot dirigir l'aproximació seguint criteris lògics. Així, les necròpolis del període ibèric antic de la Catalunya meridional tenen unes extensions d'entre 129 i 200 tombes en la necròpolis de Mianes²⁰¹ i d'entre 70 i 170 enterraments a la del Mas de Mussols.²⁰² En canvi es té menys informació de les necròpolis de l'Oriola i la Solivella, amb 34

i 28 tombes recuperades més un nombre indeterminat de troballes superficials. De totes formes, el que ens indiquen aquestes necròpolis, anàlogues cronològicament a la de Milmanda, és que augmenta el nombre de tombes respecte a les necròpolis del període anterior. Si bé aquesta afirmació és ajustada pel que fa a la Catalunya meridional, ha de ser més matisada per a la interior, on l'aparició de necròpolis de grans dimensions conjuntament amb altres de menys extensió es documenta ja en el bronze final (Vázquez 2000).²⁰³

De la mateixa manera que a la Catalunya meridional,²⁰⁴ un altre tipus de necròpolis s'inicien durant el bronze final i perduren fins al període ibèric. Aquest és el cas de la gran necròpolis –desgraciadament destruïda i inèdita– de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer), a pesar que molt probablement també es pugui afegir alguna àrea o algunes tombes de la citada necròpolis de Roques de Sant Formatge, a partir de la troballa d'una punta de llança en un enterrament recentment reestudiat en els fons de l'IEI (Medina, Vázquez i González 2004, 126). Finalment, les necròpolis del període ibèric antic a la Catalunya interior es redueixen a la troballa de dues tombes que pertanyien a la necròpolis de la Femosa (totalment destruïda) i tombes concretes dins de les necròpolis del bronze final i de la primera edat del ferro, principalment a la Pedrera de Vallfogona de Balaguer. Finalment, per a les necròpolis de l'àrea nord-est no es pot fer una aproximació fiable, d'una banda a causa de la destrucció en diferents moments de les necròpolis d'Anglès i de la Muralla NE d'Empúries, de les quals es coneixen únicament 9 i 21 tombes, i de l'altra perquè la necròpolis de Vilanera roman encara inèdita.²⁰⁵

Milmanda, en canvi, sembla correspondre a una necròpolis de petites dimensions. El nombre d'urnes recuperades per Vidal (12) i la notícia de la destrucció d'un mínim de cinc urnes més per part del propietari sumen 17 contenidors ceràmics. Aquest nombre, substancialment menor que el de la resta de necròpolis del període, planteja una sèrie de problemes. En primer lloc, la correspondència amb els fermalls de cinturó. Entre l'abundant troballa de materials metàl·lics dispersos per l'àrea sepulcral el nombre de fermalls de cinturó és de 16. Aquesta dada donaria per primer cop en tota la pro-

199. S'agafa aquest arc perquè abasta la quasi totalitat del segle VI aC. Encertat, ja que en el primer quart del segle VI encara és possible que hi hagi els fermalls de cinturó de tipus Fleury i és a partir del 600 quan apareixen progressivament els diferents tipus de fermalls de cinturó d'un garfi i placa única, amb els primers exemplars a Agullana (Graells 2004, 70-71) i al Mas de Mussols. Encertat també perquè més enllà de l'últim quart del segle VI en contextos catalans no se'n documenten.

200. Altres produccions de fermalls de tres garfis es documenten en contextos del segle III aC, com al Mas Castellar de Pontós, Cabrera de Mataró o el turó del Montgrós.

201. 63 tombes excavades per Esteve (1999), 62 per Maluquer (1987) i quatre per Genera (1995a), amb càlcul de la darrera autora.

202. 17 tombes excavades per Esteve (1999), 53 per Maluquer (1984) i un càlcul de 100 tombes destruïdes fet per Esteve.

203. De grans dimensions destaquen les necròpolis de Roques de Sant Formatge (Pita i Díez-Coronel 1968), de la Pena (Gallart 1986) o del Mas de la Cabra (inèdita), mentre que de mida més petita trobem Montfriu (Vázquez 2000), vall de la Clamor (Colet, Lafuente i GIP 2005), etc.

204. Necròpolis del Coll del Moro de Gandesa.

205. De moments anteriors cal destacar la necròpolis d'Agullana, amb 383 tombes (Graells 2004, 62), i la necròpolis Parrallí, amb 27, tot i que la destrucció faria que correspongués a una gran necròpolis (Almagro-Basch 1955).

tohistòria peninsular una necròpolis on quasi totes les tombes tindrien un cinturó dipositat, mentre que en la resta de necròpolis catalanes únicament el 23%²⁰⁶ de les tombes es documenten amb fermalls i d'aquestes únicament la incineració 2 d'Empúries Muralla NE (Almagro 1955) i la tomba de la Granja de Soley (Sanmartí 1982) presenten més d'un fermall. Si ens guiem per aquest percentatge de tombes amb fermalls i l'apliquem a la necròpolis de Milmanda, ens trobarem amb un nombre aproximat de 70 tombes, per a les quals la quantitat de material recuperat, metàl·lic i especialment ceràmic és molt poc si el contraposem de nou amb les altres necròpolis del període. D'aquesta manera, basant-nos en el nombre d'urnes podem proposar un mínim de 14 tombes²⁰⁷ i un màxim de 70, si ens atenem a les proporcions de fermalls de cinturons. Cap de les dues opcions, però, no sembla correcta i la impressió és que la necròpolis correspon a una àrea de petites dimensions, amb escàs nombre de tombes.

Catorze tombes amb urna i un nombre indeterminat sense? Aquesta possibilitat, tot i que suggerent per explicar l'absència de més urnes, ens sembla improbable a causa dels diferents tipus de materials i per l'escassa presència d'ossos en la superfície de la necròpolis.²⁰⁸ D'aquesta manera, l'aproximació al nombre de tombes únicament ens pot quedar resolt per la distribució superficial de la necròpolis, a partir del càlcul de densitat mitjà de les necròpolis del període.

La tradició funerària que s'ha observat a partir de la cronologia, el nombre de tombes i la reconstrucció del ritual funerari indica unes pràctiques particulars i distintives per al conjunt de Milmanda respecte a la resta de necròpolis catalanes. Les necròpolis d'un mateix període i grup humà a la Catalunya protohistòrica comparteixen un mateix ritual funerari, el qual es manifesta i adquireix valor a partir de la repetició d'un conjunt d'actes regulats per normes que varien en cada societat i que organitzen les necròpolis en funció de necessitats i motivacions particulars, intrínseques a cada comunitat (Bartoloni 1989, 42; Graells 2004, 63).

La cremació és, com en totes les necròpolis del període ibèric antic a Catalunya, una cremació en *ustrina*. Es fa amb un elevat nombre d'objectes, que en tots els casos corresponen a ornaments de vestuari i elements de panòplia militar. Els vasos ceràmics d'acompanyament

queden exclosos de qualsevol cremació. La recollida de les restes és una tasca selectiva que presta una cura especial als fragments que pertanyen al crani i posteriorment es garbellen o se sotmeten a un procés de *lavatio*, com ho demostra l'absència de carbons dins de les urnes. L'aixovar, per bé que ha acompanyat el difunt en la pira, no l'acompanya dins de l'urna i en tots els casos va aparèixer fora de les urnes.²⁰⁹ La preparació de les tombes es fa en tots els casos excavant el *loculus* en la pedra natural subjacent, sense haver-se reconegut construccions funeràries en terra o pedra. La composició dels aixovars presenta en diversos casos més d'un vas, fenomen anòmal en les necròpolis de la desembocadura de l'Ebre i de l'àrea del Segre, la pràctica del qual s'ha documentat únicament a la zona de la Terra Alta i del Vallès cap al nord.

Les necròpolis de la primera edat del ferro no són un reflex fidel de la societat, ja que representen solament el segment d'aquesta que podia accedir a una sepultura.²¹⁰ Totes les sepultures que es troben dins d'una necròpolis corresponen a membres d'aquella comunitat i, en funció del nombre de tombes i els tipus de materials, es pot proposar una restricció en l'accés a l'adquisició de sepultures. Possiblement el nombre de tombes vagi en funció de la població i també de les pràctiques funeràries que, com és ben sabut, a Catalunya presenta moltes absències.²¹¹ D'altra banda, la cultura material del període en territori català és ben coneguda en els seus trets generals i, per tant, discernir en una escala de valors ideal quins són elements de prestigi per funcionalitat, per dificultat de realització, per simbolisme, per correspondència a materials d'importació o per qüestions econòmiques permet caracteritzar la riquesa (econòmica i simbòlica) dels difunts. D'aquesta manera, al marge de la ja repetida afirmació sobre la poca població enterrada en la necròpolis, s'afegeix la riquesa general dels materials.

Per tant, no seria desmesurat interpretar la necròpolis de Milmanda com una àrea d'enterrament restringida a un segment social particularment important que accentuava i legitimava el seu territori amb la ubicació de la necròpolis en un punt pròxim a la principal via de pas. Es tracta d'una aristocràcia local, que beuria dels corrents mediterranis per autoafirmar-se dins d'una regió de pas, rica en recursos. La violència, expressada com a element intimidatori al marge que efectiu, és el

206. Aquesta dada s'obté respecte a les necròpolis de la Catalunya meridional (Mas de Mussols, Mianes, Oriola i la Solivella), amb un nombre total de 235 tombes excavades i 54 tombes amb fermalls. No s'han considerat les troballes fora de context, ja que podrien distorsionar l'estimació del nombre de tombes. S'ha escollit aquella àrea per la quantitat i facilitat de caracterització de les tombes del mateix període que Milmanda, mentre que la mateixa operació a la zona lleidatana som conscients que seria substancialment diferent, sobretot per la dificultat en l'elecció d'un grup coetani i suficientment representatiu. El mateix ha suposat la comparació amb la zona empordanesa, on són poques les tombes publicades del període en qüestió.

207. Recordem que en una tomba es van documentar dues urnes associades a dos vasos d'acompanyament i a l'aríbal.

208. Com tampoc no va observar Vidal en les seves intervencions.

209. Segons l'anàlisi de les fotografies i els comentaris de Vidal.

210. Indiquem la possibilitat de tenir una sepultura, ja que aquest terme engloba la possibilitat de cenotàfis, silicèrnia i enterraments normatius (Graells 2004, 63, nota 9).

211. Com ha defensat Sanmartí (1995) en explicar aquests rituals funeraris muts en els períodes ibèric ple i final a Catalunya.

símbol dels guerrers. L'emergència d'una aristocràcia militar és un tret característic de l'ibèric antic, que reflecteix un procés de canvi i de desenvolupament del sistema i de l'estructura social que el farà més complex políticament i que anuncia les societats jerarquitzades posteriors. Sens dubte el moment d'irrupció d'aquestes elits militars coincidiria amb la necessitat d'assegurar els territoris i d'organitzar nous sistemes comercials com a resposta indígena a la irrupció del comerç mediterrani a les costes catalanes, si bé és cert que importacions mediterrànies ja n'hi ha des d'èpoques molt anteriors al període que aquí s'afronta. La resposta generalitzada a què al·ludeixo correspon al moment àlgid del comerç mediterrani protohistòric, a partir de l'últim quart del segle VII aC, amb les importacions fenícies que perduraran fins al segon quart del segle VI aC; posteriorment el pes del comerç sembla que canvia de mans i es polaritza des de l'òrbita grega d'Empúries. Pel que fa al funcionament de la via del Francolí en aquesta època comptem amb poques dades; tanmateix resulta interessant destacar la troballa de tres vores d'àmfora fenícia en els nivells de reompliment d'un tram viari romà del solar Peri Plana 16, a Tarragona ciutat (Diloli 2001). El comerç fenici no es va manifestar a la costa central de Catalunya amb la mateixa intensitat que al curs inferior de l'Ebre o a la zona costanera d'Empúries. De fet, el reduït volum de materials d'importació ens indica que no es van generar uns corrents redistributius tan fluïds. Tot i així, la presència de ceràmica fenícia s'ha pogut constatar en diversos jaciments preibèrics propers al curs del riu Gaià com la necròpolis de Can Canyís (Banyeres del Penedès) (Bea 1996) i els poblats de les Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès) (Pou *et al.* 1993) i de l'Era del Castell (El Catllar) (Molera *et al.* 2000), fet que evidència l'existència d'una àrea de poblament amb l'atractiu suficient per motivar que aquesta regió actués com a punt d'escala en la ruta comercial fenícia cap al nord. D'altra banda, cal apuntar que la presència de fragments d'àmfora fenícia també s'ha pogut documentar a la fase més antiga de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park-les Toixoneres (Calafell) (Asensio 1996), així com als jaciments del Vilarenc (Calafell), Mas Castellar (Vilafranca del Penedès), Sant Miquel d'Olèrdola (Olèrdola) o el Turó de la Fontanya (Avinyonet del Penedès). Altres materials s'han documentat en l'entorn de Sabadell, al paratge de Can Roqueta (Carlús *et al.* 2007).

L'afirmació d'aquest sistema de control per la força, segons una incipient jerarquització de la població, coincideix amb l'adopció d'una sèrie de comportaments circummediterranis, com s'observa fonamen-

talment i clarament amb els elements de simposi. És amb la presència d'aquestes evidències de celebracions de banquets aristocràtics quan definitivament es pot considerar consolidat el moment de les aristocràcies guerreres, que abandonaran l'ús de les armes pels plers i comoditats del comerç i les transaccions i relacions regulades.²¹² Segurament l'absència generalitzada d'armes a partir de mitjan segle V aC permet pensar en una organització supraregional,²¹³ que asseguraria la tranquil·litat. Aquest moment correspondria també al període de formació de les ètnies ibèriques del nord-est peninsular (ilergets, laietans, indikets, etcètera).²¹⁴ La unió que permet organitzar i explotar territoris més amplis acaba creant un codi comú que caracteritza amb el pas del temps cadascuna d'aquestes regions.

A tota la Mediterrània, i fins i tot a l'Europa continental, el banquet és símbol d'aristocràcia. El naixement d'aquesta a Catalunya, perceptible a Milmanda i a la major part de les necròpolis de l'ibèric antic, suposa també la incorporació d'aquells que en formaven part a una simbologia social d'abast cultural molt més ampli. Aquesta afirmació es ratifica per la presència d'un aríbál en una tomba de la necròpolis de Milmanda, que implica dues possibilitats: o el coneixement de l'imaginari oriental de la divinitat o immortalitat, a través del perfum, o l'accés a un producte, el perfum, absolutament restringit fora dels cercles aristocràtics. En aquest cas la presència d'una espasa miniaturitzada que, com ja hem presentat (Graells en premsa *b*), implica un profund coneixement de tradicions i imaginaris circummediterranis de caràcter aristocràtic, possibilita que en la necròpolis s'intentés desenvolupar un procés d'imitació de comportaments aristocràtics de caràcter orientalitzant. Aquesta intenció de reproduir un fenomen orientalitzant rau en els intercanvis amb poblacions fenícies, la importància i el volum dels quals tenim cada cop més evidències (Asensio 2005). Possiblement la fundació de la colònia focea d'Empúries i els mecanismes d'interacció desenvolupats pels grecofoceus a la Catalunya meridional (Dupré 2006) —que van competir per l'espai comercial fins aleshores controlat pels fenicis— va tenir un paper en el trencament del desenvolupament de la comunitat de Milmanda, un canvi que va posar punt final a la necròpolis que hem presentat.

8.2. Milmanda en el context català

Com s'hauria de definir culturalment la necròpolis de Milmanda? L'hem de considerar una necròpolis

212. Com ha assenyalat Bellelli, la presència d'*Opla pompeuteria* en lloc d'*Opla polemisteria* a l'interior dels aixovars ofereix una primera clau de lectura transparent: ens trobem davant d'un model ideològic on les armes són solament els símbols d'una realitat funcional, però de la qual l'elit ja només n'utilitza els símbols (2006, 125).

213. Amb el benentès que regió és l'espai que agrupa una sèrie d'assentaments.

214. No passa el mateix en altres territoris ibèrics, on els períodes de formació s'articulen en moments diferents i es veuen influïts per factors diversos.

paleoibèrica? A què respon la seva particular tradició funerària?²¹⁵ Per respondre aquestes preguntes i totes les que es puguin despendre de la realitat particular de la necròpolis de Milmanda, cal que considerem breument l'entorn on es troba i les tradicions funeràries de les àrees veïnes. D'una banda, la tradició de les terres de ponent i, de l'altra, les necròpolis tarragonines pròximes.

Les necròpolis de la plana occidental catalana es divideixen en dos grups: les de la desembocadura del riu Segre i les de l'interior. Les primeres²¹⁶ es caracteritzen per una estructura i uns aixovars particulars respecte a la resta de la Catalunya protohistòrica. Les estructures funeràries varien entre dos tipus de túmuls plans: de planta circular o rectangular, sense *loculi* isolats, sense túmuls característics dels camps d'urnes. Respecte als aixovars, la norma presenta un únic vas contenidor de les restes del difunt amb escassos elements de metall. Tant la norma referent a les estructures funeràries com als aixovars presenta una sèrie de canvis entre el bronze final i la primera edat del ferro. L'explicació va lligada sens dubte a la ubicació d'aquest nucli de necròpolis amb les importants vies de pas que representen els rius Segre i Cinca.

Per altra banda, les necròpolis interiors de la plana lleidatana²¹⁷ combinen diferents tipus d'estructures. La revisió de l'arxiu fotogràfic de l'Institut d'Estudis Ilerdencs ha donat com a resultat la documentació d'estructures complexes, mai documentades fins a la present revisió. A les ja conegudes estructures de tipus tumulari circular pla i als *loculi* de tipus camps d'urnes, s'ha documentat la presència damunt de la tomba d'acumulacions de pedres a mode de túmuls. Aquesta pràctica de les acumulacions de pedres es va observar en les excavacions (inèdites) de Maya a la necròpolis de la Pedrera, on fins a aquell moment la necròpolis no havia ofert cap estructura sencera.

Els *loculi* amb acumulacions de pedres no aporten una cronologia segura més enllà de situar-lo en el segle VII aC. També destaca la documentació de fosses de grans dimensions com es desprèn de les fotografies, també de la necròpolis de la Pedrera, de dos enterraments de cavalls. En els dos enterraments, almenys els cranis dels animals van ser dipositats juntament amb els frens de ferro i el morrió de bronze. Aquestes estructures es daten de mitjans del segle IV aC a partir dels tipus de frens i especialment del morrió. Finalment, s'ha documentat també la presència d'una estructura cilíndrica o troncocònica amb quatre vasos ceràmics, sense poder associar cap element metàl·lic. Entre els dos vasos ceràmics, destaca un *pthos* fenici i una urna d'orelletes enfrontades a les nanses de tipus Peña Negra que daten la

tomba en el primer quart del segle VI aC (Sardà i Graells 2004-2005). Aquest fet és important perquè evidencia per primer cop un tipus de tombes que defineixen el moment de transició entre el bronze final i el primer ferro, entre les fases III i IV que recentment hem definit (Pons, Valldepérez i Graells en premsa) i que troben importants paral·lels en les tombes 184 d'Agullana, 8 i 9 d'Anglès, 428 de Can Piteu, entre altres d'inèdites de Vilanera i especialment al sud de França.

Un dels problemes que ha ofert la investigació sobre les necròpolis lleidatanes ha estat la teoria que els túmuls plans de planta circular serien més antics que els de planta rectangular, que es poden considerar ja de la primera edat del ferro. Desgraciadament, fins a l'actualitat, no s'ha realitzat cap estratigrafia horitzontal en cap necròpolis lleidatana on es combinin el dos tipus de túmuls, Roques de Sant Formatge i Pedrós, i aquesta proposta queda encara per confirmar-se. Recentment, la necròpolis de la vall de la Clamor (Seròs, Segrià) ha donat a conèixer tres nous túmuls, un dels quals de planta rectangular que es data a partir de l'aixovar metàl·lic associat, entre mitjan segle VII i l'inici del segle VI aC. L'excavació d'aquesta necròpolis serà clau per reestudiar les manifestacions funeràries de la zona del Baix Segre.

Comparant les distàncies d'altres necròpolis i poblats de la Catalunya occidental i meridional, hem establert unes distàncies màximes que han permès dirigir la recerca per localitzar l'hàbitat associat a aquesta necròpolis. Segons Vázquez (2000, 93) la distància entre les necròpolis del Baix Segre i els seus respectius poblats és d'entre 100 i 500 metres, en una posició sempre d'inferioritat respecte la ubicació de l'assentament. Aquest, en un punt més alt, controla visualment la necròpolis. També Mateo va arribar uns anys abans a les mateixes conclusions, que si bé no les explicita al seu article, se'n poden desprendre (Mateo 1993). La distància mitjana entre el poblat i la necròpolis per a la Catalunya occidental se situa en 366 metres. A més a més, com ha demostrat recentment Rafel (2003), la majoria d'aquestes relacions estan condicionades a diferències d'ubicació topogràfiques. Així, els casos del Baix Aragó, on és freqüent la posició de l'hàbitat en una cota superior a la de la necròpolis, amb relació visual (Rafel 2003), es repeteix en altres jaciments lleidatans (Puntal de Fraga, Mas de la Cabra i Castelletts) i altres combinacions posen en la mateixa cota els dos jaciments, com el cas del Coll del Moro de Gandesa, la Femosa o la Pedrera de Vallfogona de Balaguer.

Una de les característiques de la tradició funerària de la regió lleidatana és la coneguda migradesa del metall en els aixovars, juntament amb la presència d'un únic vas en els enterraments. Les recents excavacions a la ne-

215. La recollida preferencial de restes de crani, l'ús majoritari de recipients realitzats a mà, etc.

216. Escorres (Llardecans), Mas de la Cabra (Seròs), Besòdia (Seròs), Pedrós (Seròs), els Vilars (Aitona), torre Filella (Lleida), Montfriu (Aitona), Roques de Sant Formatge (Seròs), la Pena (Torregrossa), vall de la Clamor (Seròs). A aquest grup es poden afegir, per la relació cronotipològica, les necròpolis de Castelletts (Mequinensa, Saragossa) i el Puntal (Fraga, Osca).

217. La Pedrera (Vallfogona de Balaguer), Almenara (Agramunt), la Colomina 1 (Gerb) i el Colomer de Pallerols (Talavera).

cròpolis de Roques de Sant Formatge (2002-2003)²¹⁸ han aportat interessants novetats respecte als aixovars. No tant per la presència d'un nou tipus de materials sinó per conèixer el procés de deposició d'aquest en les tombes. Els túmuls amb aixovar RSF-1030 (on els bronzes es van trobar al *loculus*) i RSF-1070 (a l'interior de l'urna) i sense restes de bronze el túmul RSF-1023 i la seva urna. D'aquestes excavacions queden en procés d'excavació tres urnes més. Destaca el túmul RSF-1030, que presenta fragments de bronze identificables (corresponents principalment a braçalets), i ratifica el que ja van dir Pita i Díez-Coronel sobre la pobresa de metall (1968, 63).

En el túmul RSF-1030 es van documentar 57 fragments de diferents braçalets de bronze. Aquests braçalets són de seccions quadrades, rectangulars i de sèries.²¹⁹ Tots els fragments semblen correspondre a parts centrals de braçalets a causa de l'absència d'extrems. No s'observa cap mena de decoració, tot i que val a dir que una revisió després de la neteja confirmarà aquesta dada. Al mateix temps, i a causa de l'elevat grau de fragmentació i deformació provocada pel foc, no s'ha pogut reconstruir ni un exemplar. En la mateixa necròpolis, també s'han documentat fragments de braçalet en els túmuls F.4, F.49, F.57, F.58, F.89, F.107, F.155, F.169, G.257, G.283, G.293, G.298 i H.401.

La poca quantitat de tombes amb restes de bronze amortitzat permet situar-les com a tombes singulars dins de la necròpolis. Més encara si atenem a les expressions emprades pels autors, que denoten clarament la migradesa de metall en les tombes que en presenten. Així per al túmul F.4 «... tres trozos de bronce, de brazaletes...» (Pita i Díez-Coronel 1968, 51), per al F.49 «... y algún pedazo de bronce de brazaletes...» (Pita i Díez-Coronel 1968, 58), per a les tombes F.107 i F.155, també incideixen amb l'expressió «... y algún... “pedazo” o “fragmento”», a la poca quantitat de metall recuperat (Pita i Díez-Coronel 1968, 59).

Els casos oposats, rics en metall, els representen el túmul G.257, amb 1.112 grams de metall, i el túmul H.401. Dins d'aquest segon grup, s'ha de situar el conjunt d'aquest túmul RSF-1030. A la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa, es va observar que fins a la segona meitat del segle VII aC els únics elements de bronze que acompanyaven els enterraments eren els braçalets i és a partir d'aquest moment que comencen a aparèixer altres objectes. Aquests podien correspondre a peces

d'ornament o part de peces que no ens han perdurat. Els nous tipus que apareixen són penjolls amb apèndixs esferoïdals, cadenetes, anells i anelles, torques, fibules de doble ressort (Rafel 1991, 130) i així augmenten en gran manera la llista en relació directa amb el pas del temps.

L'atribució cronològica que hem de donar a aquest conjunt és coetània a la que rep el conjunt G.257 (Pita i Díez-Coronel 1968, 56), en funció dels tipus de seccions que tenen els braçalets que componen l'aixovar del túmul RSF-1030. Així, les seccions representades es daten en la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa entre el 625 i 550 aC.²²⁰ La troballa de la citada tomba del camp G es data entre la fi del segle VII aC i el primer quart del segle VI aC per la troballa d'un fragment de cinturó d'un garfi, del qual es conserva la part central de la placa i l'apèndix d'escotadura dret, juntament amb la decoració que consisteix en tres fils de bronze en relleu (Pita i Díez-Coronel 1968, lám. VII, fig. 39)²²¹ i per la presència de fragments de braçalet de secció circular, datats per la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa entre el 650 i el 550 aC (Rafel 1991, 118-127).

De gran valor resulta la troballa d'una punta de llança de ferro entre l'aixovar d'una de les tombes de la necròpolis de Roques de Sant Formatge (Medina, Vázquez i González 2004, 126-127). Aquest fet permet emplaçar el final de la necròpolis a mitjan segle VII aC, a partir de la comparació amb les altres necròpolis amb tombes amb aixovars integrats per puntes de llança de ferro.

En darrer terme, cal destacar l'any 2002 la troballa excepcional d'un fragment d'escultura entre el reblliment d'un túmul de la mateixa necròpolis de Roques de Sant Formatge: una representació antropomorfa sobre pedra sorrenca. La figura correspon a la cara d'un personatge de sexe indeterminat. Sembla clar, però, que correspon a la representació heroica del difunt (Junyent 2003, 91), tot i que existeix el dilema de si correspon a una estela que coronaria el túmul al qual s'associa o si formaria part d'alguna altra figura, després del trencament de la qual s'amortitzaria com a part del túmul. Però ens sembla difícil d'acceptar la segona opció i relacionar la presència d'aquesta representació antropomorfa amb la casualitat, més encara en relació amb la rigidesa del ritual funerari.

Són coneguts nombrosos exemples on s'amortitzen restes d'estàtues en cobertures de tombes, però amb una

218. Agraïm la informació a M. Gené, directora de les intervencions.

219. De dues i de tres tiges quadrades.

220. Secció rectangular (750 a 500 aC), secció quadrada (750 a 500 aC), sèries de secció quadrada (del 625 al 550 aC) (Rafel 1991, 118-127).

221. Cal recordar que els fermalls de cinturó de garfis amb escotadures obertes més antics que es documenten corresponen al tipus Fleury (Pons 1977) —amb paral·lels a la necròpolis epònima de Fleury, la necròpolis del pla de la Bruguera, la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta, la necròpolis de Vilanera, a l'hàbitat de Besalú i d'Ullastret, al derelict de Rochelongue—; posteriorment, els fermalls de tipus Acebuchal (Cuadrado 1961) i Agullana (Parzinger i Sanz 1986) ja es troben immersos en datacions del primer quart del segle VI aC. En canvi, els fermalls amb decoració en relleu es documenten en la necròpolis del Mas de Mussols (Maluquer 1984) i, per tant, la datació podria arribar a mitjan segle VI aC, per a tipus més evolucionats.

clara voluntat de relacionar-les amb els difunts. Així, la posició d'una representació figurada dipositada en el túmul com el cas que ens ocupa, amb la cara vista, ha de ser un acte voluntari que identifica i distingeix aquesta tomba de la resta de les de la necròpoli. Aquesta escultura ha de relacionar-se amb la veïna escultura antropomorfa de la necròpoli de Castellet de Mequinensa (Saragossa), tot i que en aquest segon cas, la morfologia correspon clarament a un cip, igual que el cip antropomorf de la Pedrera, aquest darrer trobat en la necròpoli, però descontextualitzat. Morfològicament correspon a un cip de tipus fal·lic, amb una base cúbica i una part superior cilíndrica, destinada a senyalitzar la tomba. Representa una cara esquemàtica en la part superior del cilindre. La combinació del tipus de *cippo*, la migradesa de les esteles i *cippi* a Catalunya i algunes de les tombes documentades en la necròpoli de la Pedrera permeten identificar a aquesta representació com a pròpia d'un personatge masculí heroïtzat.

D'altra banda, les tradicions funeràries documentades a la província de Tarragona presenten diferents síntesis: sobre les necròpolis de la desembocadura de l'Ebre (Mayoral 1992), les monografies sobre les necròpolis del Coll del Moro de Gandesa (Rafel 1989, 1991, 1993) i una tesi de llicenciatura encara recent sobre la necròpolis de Can Canyís (Bea 1996) a les quals em remeto per a una síntesi sobre les característiques específiques de les necròpolis de l'ibèric antic. D'altra banda, les recents intervencions a les necròpolis de Sebes i de Santa Madrona, ambdues a la localitat de Flix, en el curs mitjà del riu Ebre, presenten abundants característiques de la tradició funerària de la Terra Alta²²² i del Baix Segre (Lleida) per servir com a punt d'unió entre dues zones culturalment diferents.

Al mateix temps, les dues necròpolis s'associen a poblats, que malauradament presenten un precari estat de conservació. La situació d'aquestes necròpolis en les vies de comunicació exemplifiquen que la situació en el territori de necròpolis i poblats no era aleatòria ni inconnexa. I ha de ser explicat en funció d'un desenvolupament accentuat per les activitats comercials que es veu correspost amb importacions en el registre arqueològic, tant de les mateixes necròpolis com en els hàbitats. El desenvolupament comercial en el qual està immers el Mediterrani durant la segona meitat del segle VII i l'inici del segle VI aC té com a repercussió en els territoris del nord-est de la península Ibèrica un control de les transaccions comercials per part de les elits. Mitjançant el control dels territoris, recursos i vies de comunicació es desenvolupen i consoliden diferents elits que es manifesten als nostres ulls en diferents graus de riquesa, regida per l'accés a productes importats i metalls, però que en l'àmbit local funcionarien de maneres molt similars utilitzant els mateixos símbols d'estatus i poder.

Pel que fa a l'època ibèrica, la zona de la Conca de Barberà s'ha citat tradicionalment com l'espai de frontera entre els cossetans i els ilergets. Però en aquest sentit cal apuntar que el riu Francolí va actuar durant la protohistòria com a via de penetració cap a les terres de ponent i com a eix vertebrador de les comunicacions dels pobladors de l'interior amb la costa. A partir del segle V aC sembla que, enfront de la davallada que experimenta la via comercial de l'Ebre, es produeix la consolidació de la via del Francolí i és una línia d'intercanvi que permet una distribució regular des de la costa de les produccions de ceràmica grega (vernís negre de l'àtica) que es documenten en territori ilerget. En aquest moment es constata un poblament ben estructurat, amb una xarxa d'assentaments integrada per nuclis com el Vilar (Valls), Punta Coroneta (Mont-Ral), Garràfols (Vallmoll), el Degotall (Alcover), el Pont del Codony (Perafort) i Manous (el Catllar), que connecten l'Alt Camp amb la costa. De fet, fins i tot s'ha plantejat la hipòtesi que el poblat del Vilar (Valls) hagués actuat com a nucli subordinat a *Kesse-Tarraco* per tal de controlar l'accés a l'interior de la vall del Francolí. I és que no podem oblidar que es tracta d'un moment en què el nucli principal de la Cossetània, l'*oppidum* de *Kesse-Tarraco*, que actuaria com a port d'entrada de tots aquests materials d'importació, es troba ja en ple funcionament, tal com es constata a partir de la presència de les estructures ibèriques que s'han documentat en diversos sectors de la part baixa de la ciutat (carrers Caputxins, Pere Martell i Lleida o plaça Ponent) (Adserias *et al.* 1993).

Seguint l'esquema proposat per a les necròpolis lleidatanes, però en contraposició a aquestes, les necròpolis tarragonines són riques en materials metàl·lics, armes i en vasos cineraris realitzats al torn. La concentració més gran d'armes de ferro datades durant el segle VI aC a Catalunya corresponen a les necròpolis costaneres de Tarragona, amb alguns importants testimonis en territori vallesà i en el nucli de Peralada, ja a l'Empordà.

D'aquesta manera, la necròpolis de Milmanda presenta una barreja important de tradicions que sens dubte s'expliquen per la seva situació en el mapa. A prop de les terres lleidatanes i més concretament del territori pròxim a la fortalesa dels Vilars d'Arbeca, però al mateix temps sobre el riu Francolí, creuant el territori que actualment ocupa la comarca de la Conca de Barberà, ha actuat des d'antic com una àrea de transició entre les terres de Lleida i el Camp de Tarragona. En aquest sentit hem de valorar la presència de Milmanda i la tradició dels seus aixovars. D'una banda, el control d'una important via de comunicació, però indissolublement lligat a aquest control hem de valorar la importància de les armes i l'exhibició dels símbols de poder. Però aquestes armes i la composició d'aquests aixovars rics troben confrontació principalment en les necròpolis costaneres

222. Definides en diferents treballs de Rafel (1991, 1993, 1995).

o en importants vies de comunicació amb una certa interacció comercial amb agents mediterranis. Sigui com sigui, i més enllà de la seva classificació cultural, no hi ha dubte que les necròpolis d'aquests moments marquen un punt d'inflexió claríssim i són la manifestació d'un canvi cultural, però, sobretot, polític i social. Les velles societats de grans homes que fonamenten i engrandeixen el seu poder en el control de béns de prestigi és substituïda per una societat en procés de jerarquització. Aquest canvi es manifesta en el reforçament de les identitats socials, particularment en el que fa referència a la progressiva monopolització de la força per part d'una elit aristocràtica, que es manifesta en la deposició d'armes en els sepulcres (que podria respondre a una protecció per serveis).

En aquest sentit hom ha de valorar de manera significativa les anomenades «tombes de guerrier», on destacarien especialment les tombes amb espasa, que a partir de la troballa de la tomba del Coll de Llinars del Vallès i la de la Granja de Soley es van considerar com a tombes aïllades. Si bé és cert que aquest tipus de tombes s'ha de relacionar molt estretament amb els llocs de culte heroics, únicament el cas de la tomba de la Granja de Soley roman com una tomba aïllada davant la impossibilitat de documentar altres estructures després de la modificació del terreny on es va trobar.²²³ El caràcter particular d'aquestes sepultures aïllades molts cops va desenvolupar la pràctica de diferents cultes. A Catalunya, però, les tombes aïllades no presenten cap tipus d'evidència d'haver-ne rebut. El significat de la tomba aïllada es relaciona intrínsecament amb el del personatge que hi ha enterrat. Un personatge digne de ser recordat ha de ser enterrat en una tomba digna de ser identificada i, per tant, recordada. Recordem les paraules d'Aquil·les quan vol ser enterrat amb Patrocle a la platja de l'Hel·lespont per tal que la tomba pugui ser vista des de lluny (*Od.*, XXIV, 83 i següents). Aquesta ubicació triada per Aquil·les no és casual. Sembla lògic pensar en la ubicació d'aquestes tombes als llocs de les gestes dels herois. La seva posició es destaca de la resta, com va succeir amb el seu propietari i la resta de la societat. Aquestes tombes, com ha assenyalat Valenza-Mele (1991, 159), no es poden considerar singulars respecte a les comunitats a les quals pertanyen, sinó comunes entre la vasta classe dels herois. Adaptant la definició que es fa de la

tomba simple, respecte a les elits que adquireixen el poder en les comunitats des del tercer mil·lenni aC, es pot acceptar que les tombes aïllades, generalment atribuïdes a personatges heroïtzats ostenten aquesta funció en base a la manca de lligams de parentesc, la relació amb el territori i la propietat del seu destí en relació amb el record que se n'efectuï (Guilaine i Zammit 2002, 216).

El cas millor conegut a Catalunya és el de la Granja de Soley de Santa Perpètua de Mogoda (Sanmartí *et al.* 1982), tot i que s'ha de tenir ben present el cas de la tomba de les Ferreres a les Umbries de Calaceit (Cabrè 1942) i possiblement altres troballes també del Baix Aragó (Rafel 2003). El cas de la tomba de Santa Perpètua, es tracta d'una estructura de planta àmplia on es disposa el nombrós aixovar, que reproduceix un tipus d'estructura característica de la primera edat del ferro en tota l'àrea del Vallès. En les necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta, Pla de la Bruguera o el Coll de Llinars del Vallès, les estructures es presenten majoritàriament com sitges cilíndriques o troncocòniques, que allotgen diversos vasos ceràmics. Sembla una perduració o reflex de la perifèria del que Pons ha anomenat el fenomen «mailhacià». S'ha de destacar entre l'aixovar la presència d'importacions ceràmiques (*oenochoe* en ceràmica grisa), vaixel·la metàl·lica (*simpulum* i pàtera), ornaments metàl·lics (sivelles de cinturó i braçalets), rica panòplia militar (corresponent a l'associació H) i de restes de fauna, el que sembla menys extraordinari és l'abundància de ceràmica de producció local a mà (7) i a torn (4), fet que es posaria en relació amb les altres tombes trobades en les necròpolis veïnes. Destaca la presència de dos fermalls de cinturó de garfis, fenomen que rarament es documenta; i també l'associació d'un set de banquet complet, format per un *simpulum*, una pàtera i un *oenochoe*. La tomba pertany segons Campillo a un jove d'entre 17 i 19 anys d'edat (en l'annex a l'article de Sanmartí *et al.* 1982). La presència d'una banya de cérvol sotmesa a foc (Campillo 1993, 57),²²⁴ troba paral·lels en la tomba 136 d'Agde (Nickels 1989), i en d'altres tombes i contextos és probable la seva presència, però no com a peces en estat brut, sinó formant part de les guardes de ganivets o com a elements decoratius d'altres objectes.²²⁵ Un altre exemple d'aquesta exhibició el representen les restes de fauna que es documenten dins d'algunes tombes

223. El cas de la necròpolis del Coll de Llinars del Vallès ha donat posteriorment altres tombes associades (Muñoz 2003).

224. La presència d'aquestes defenses de cèrvid juntament amb restes de porc senglar (Sanmartí *et al.* 1982: 74) expliquen la presència entre l'aixovar de tres puntes de fletxa com a símbol de la caça (que s'interpreta com una activitat exclusivament aristocràtica).

225. Diverses són les possibilitats de trobar restes de fauna en les tombes de la protohistòria. Una proposta recent la representa l'obra de Dedet (2001), però crec que és preferible diferenciar distints tipus d'ofrenes. Des d'ofrenes alimentàries (seleccionant-ne parts específiques per a la celebració del banquet i/o per a l'amfitrió), ofrenes de sacrificis cruentos o no, de caràcter merament religiós (com en alguns casos s'han interpretat les aus i els ous, o també els animals que han aparegut sencers) o fins i tot com a parts integrants d'objectes, bé siguin ornaments (denes de collar o penjolls, etc.) o bé útils (mànecs de ganivets o de miralls, per exemple). Lògicament, cada cas s'ha de valorar de diferent manera. Sense voler menystenir la presència de les restes faunístiques en les seves condicions mobles, la hipòtesi de treball que proposo no tracta aquest tema tot i aprofundir en la importància de les ofrenes càrniques: 1. Espècie representada; 2. Part representada (per espècie); 3. Posició dins la tomba; 4. Relació de la riquesa de l'aixovar amb l'espècie i la part representada; 5. Relació del sexe amb l'espècie i la part representada; 6. Relació de la cronologia amb l'espècie i la part representada.

i que són indicatives de banquets (suposadament de luxe), com ho demostren els tipus d'animals sacrificats (que independentment de la interpretació d'algunes d'aquestes restes com a ofrenes alimentàries o rituals pel difunt, implica un sacrifici dels animals i, consegüentment, el consum). La selecció de les parts en algunes tombes pot portar-nos a interpretar en aquesta via del consum càrnic ritualitzat. D'aquesta manera no es pot considerar de la mateixa forma tots els tipus d'ofrenes alimentàries, essent necessari l'estudi detallat dels tipus d'ofrenes, de les restes òssies dels personatges enterrats en cadascuna de les tombes i la seva relació amb el sexe i la riquesa del personatge, juntament amb la seva cronologia. Així, podrem distingir el valor social, econòmic i simbòlic de les ofrenes d'ovicàprids, vacuns o altres animals (dins dels quals no m'atreveixo a proposar famílies, més que apuntar la possibilitat de trobar restes provinents de la caça, com ho demostren algunes troballes de cigonyes o ocells, els quals representen sens dubte uns elements psicopomp dins dels contextos funeraris). Així, la presència de certs animals ha de ser considerada com a pròpia de cercles aristocràtics. Pel que respecta a la presència de cèrvids, cal destacar la presència en les necròpolis del Coll del Moro de Gandesa, de la Torraza de Valtierra, del Corral de Royo i de la Pedrera de Vallfogona de Balaguer d'amulets zoomorfs que representen cèrvids.

Les tombes de guerrers es distribueixen principalment en els territoris que presenten un nombre d'importacions mediterrànies més grans, una cultura material més definida i una densitat de població més important: la desembocadura de l'Ebre, el Camp de Tarragona, el Vallès, l'Empordà i la Conca de Barberà. Aquests confirmen la relació entre l'armament, l'estructura social i la presència d'importacions comercials mediterrànies (fenícies i gregues). A més a més, la cronologia en totes les seves manifestacions es correspon amb la de la necròpolis de Milmanda: estan concentrades en el temps, ja que es comença amb les escasses puntes de llança de bronze en algunes necròpolis del nord-est (Agullana i Vilanera) durant la segona meitat del segle VII aC, però la tradició de les tombes de guerrers s'eclosiona amb espasa i panòplia defensiva a partir d'inicis de segle VI aC fins a mitjan del mateix segle; posteriorment desapareixen les espases i les panòplies defensives i es continua amb panòplies estandarditzades i jerarquitzades. El moment final és meridianament clar i dona peu a una reflexió sobre aquesta fase com a formativa de la cultura ibèrica que, no obstant això, no apareixerà plenament definida fins al segle V aC, quan deixen de tenir importància els signes d'identitat social en trobar-se en el si d'una societat clarament jerarquitzada amb una expressió i manifestacions del poder completament diferents a les de la comunitat de Milmanda.

Annex 1

Estudi antropològic de les incineracions

Bibiana Agustí Farjas

Material i mètode

El material arriba separat de les urnes en bosses de plàstic dins d'una caixa de cartró, tal com descriu l'arqueòleg Raimon Graells,²²⁶ responsable de l'estudi de la necròpolis. El mètode d'estudi s'inicia amb una classificació de les restes esquelètiques per sectors anatòmics, un cop separades del gruix del sediment mitjançant el tamisat en sec en un garbell de malla petita. Aquesta classificació es registra en fulles d'excel·lents dissenyades per recollir les dades i fer el recompte del nombre de fragments i del pes de cada mostra, tal com es proposa en el treball de Duda *et al.* 2000. Val a dir que s'ha adaptat aquesta proposta a les característiques del material, ja separat dels seus contenidors (Agustí 2005).

Resultats

Urna 5 (NM19, bossa 7).

Pes total: 976 grams, dels quals només 244 corresponen a restes esquelètiques, 372 a sediment i estelles òssies i 360 a sediment aïllat.

Aspecte: coloració blanquinosa i superfície mineralitzada, dura. Algunes zones apareixen amb color negre, especialment en el teixit esponjós diafisari i a l'interior de les diàfisis. Tot el conjunt té sediment adherit que li dona una tonalitat marronosa. Els fragments són de mida molt petita a causa d'una contracció i deformació molt important del teixit ossi. Les esquerdes visibles són irregulars en general i curvilínies en diàfisi i crani, igual que les línies de fractura.

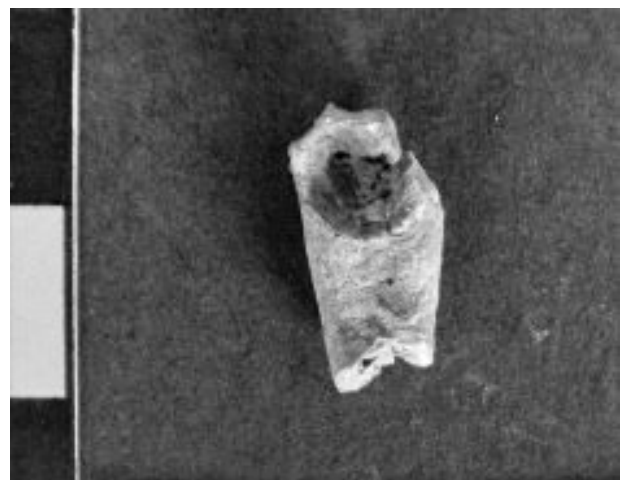


Figura 87. Urna 5: càries.

Nombre total: 229 fragments.

Pes específic dels sectors esquelètics (55%):

- 58% crani. Majoritàriament fragments del neurocrani i algunes arrels dentàries, aïllades del suport ossi, que no s'ha conservat.

- 11,1% tòrax. Un fragment d'atlas, alguns elements vertebrals cervicals i altres indeterminats; cinc fragments costals.

- 21,4% extremitat superior. Es reconeixen parts de tots els ossos de la cintura escapular, excepte la clavícula, i dues falanges de la mà.

- 2,4% extremitat inferior. Només tres fragments: una diafisari tibial, un acetabular del coxal i un de la politja del tal·lus.

226. A cada bossa hi ha una etiqueta que identifica el seu contingut amb el número d'inventari del museu i el número d'urna.

Urna 5: inventariada com a NM19 i correspon a la bossa 7.

Urna 8: inventariada com a NM20 i NM21, que correspon a les bosses 8 i 9. Les restes estan distribuïdes en dues bosses, tot i que en origen devien pertànyer a un únic contenidor.

Urna 11: sense més inventari del museu que l'urna A, que correspon a les dues bosses restants i, com en el cas de l'urna 8, presenten també les restes d'un únic contenidor dividides.

– 7,14% metàpodes i falanges que no es poden associar a extremitat superior o inferior.

– A més, un 45% del material no és determinable.

NMI: correspon a un sol individu, d'edat adulta (30-50 anys) a partir del grau de tancament de les sutures cranials i l'aspecte de les superfícies articulars. El diagnòstic sexual no és possible.

Patologia: una arrel dentària indeterminada presenta una càries avançada que ha perforat tota la dentina des de la línia amelocementària.

Urna 8 (N. M. 20 i N. M. 21, bosses 8 i 9).

Pes total: 3.292 grams, dels quals 1.152 corresponen a restes esquelètiques, 1.016 a sediment i 1.124 a sediment i estelles sense destriar.

Aspecte: similar a l'urna 5. Coloració blanquinosa amb zones negres en l'interior de la diàfisi i l'epífisi. Esquerdes curvilínies en diàfisi i crani, irregulars en general, deformació i exfoliació de les taules cranials. Fragmentació molt important. Sediment marronós adherit arreu.

Nombre total: 1.390 fragments esquelètics.

Pes específic dels sectors esquelètics (29,4%).

– 42,3% crani. Majoritàriament, fragments neurocranials entre els quals es reconeixen parts del temporal i del malar. També tres fragments mandibulars amb la part alveolar visible. En aquest apartat s'inclouen tres arrels dentàries (dos molars i una dent uniradicular) que han perdut la part de la corona durant la cremació.

– 28,9% tòrax. Majoritàriament fragments de cossos vertebrals: axis, cervicals, dorsals, lumbar i fragments de canal costal.

– 11,2% extremitat superior. Estan representats tots els ossos de la cintura escapular, excepte l'escàpula. Els elements del radi estan especialment ben conservats. En aquest conjunt s'identifiquen un bon nombre de metacarpians (tres) i falanges (sis).

– 13,7% extremitat inferior. S'identifiquen alguns fragments coxals, molts de fèmur (cap, coll, còndils, diàfisi) i tibia, un fragment de patella i un bon nombre d'elements del tars (calcàni, escafoide, cuneiforme) i el metatars.

– 3,9% metàpodes i falanges indeterminats. També en aquest cas queda un conjunt d'elements que no podem associar a mans o peus.

– A més, un 70,6% del material és indeterminable.

NMI: correspon a un sol individu, adult, d'entre 20 i 40 anys, tenint en compte l'estat de les sutures cranials i l'òptim de calcificació que presenten tant els ossos llargs com els toràcics. No hi ha cap element amb informació per al diagnòstic sexual. Morfològicament es tracta d'un individu gràcil, que podria ser femení. En un fragment tibial s'observa una careta secundària per articular amb el tal·lus, pròpia de les que apareixen en poblacions que acostumen a asseure's sobre els talons (a la gatzoneta).

Patologia: els elements mandibulars presenten un alvèol reabsorbit per pèrdua de la molar 47 *antemortem*,

a causa d'algun procés infecció (càries o malaltia periodontal). La resta, entre 31 i 46 i el corresponent a 48, apareixen en bon estat.

Tafonomia: un dels fragments cranials ha estat contaminat per algun element amb sals de coure i ha quedat tenyit de verd a la taula interna.

Urna 11 (urna A).

Pes total: 1.704 grams, dels quals només 786 corresponen a material esquelètic, 494 a sediment i 424 a sediment i estelles indestruïbles.

Aspecte: similar a les altres urnes. El mateix color blanquinós amb zones negres internes, amb sediment marronós adherit, esquerdes irregulars i una greu fragmentació i deformació dels elements més grans.

Nombre total: 902 fragments.

Pes específic dels sectors esquelètics (37,4%).

– 41,3% crani. Un gran volum correspon al neurocrani, entre el qual s'identifica un arc orbitari, els arcs zigomàtics, les porcions petroses temporals i la protuberància occipital (inion). També una desena de fragments mandibulars, entre els quals hi ha els còndils, l'apòfisi coronoide dreta, la base del mentó i algunes cavitats alveolars. A més, dues arrels de molars que han perdut la part d'esmalt.

– 24,2% tòrax. Fragments d'atlas (massa lateral), axis (apòfisi odontoidea), vertebrals cervicals (cossos) i altres vertebrals (cos, arcs neurals, caretes articulars) i costals indeterminats.

– 13,9% extremitat superior. Tots els ossos representats, d'una manera especial l'húmer, el radi i les falanges de la mà, però també s'identifica un pisiforme del carp.

– 17,7% extremitat inferior. S'identifiquen tots els ossos excepte la fíbula i d'una manera especial el fèmur, la tibia, el coxal i el tars (politja del tal·lus, escafoide, cuneiforme), però també tres fragments de metatarsians.

– 2,9% metàpodes i falanges. Una desena de fragments que no es poden associar a mans ni a peus.

– El conjunt de fragments indeterminats és el majoritari en aquesta urna: 62,4%.

NMI: un sol individu adult, del qual no es pot precisar l'estadi de maduresa si no és a partir d'evidències negatives de degeneració òssia i de l'estat òptim de calcificació dels elements conservats; únicament un fragment de patella presenta una lleu calcificació dels lligaments anteriors. Per tant, el podem situar en l'estadi 30-50 anys. No es conserva cap marcador sexual. Morfològicament correspon a un individu molt robust (arc orbitari, cresta lateral, arcs zigomàtics, inion) a nivell cranial, que podria ser masculí. No s'han fet observacions patològiques ni tafonòmiques d'interès.

Discussió i conclusions

Pel que fa als resultats antropològics, el material de les tres urnes de Milmanda correspon a tres individus

adults, un per urna. En cap cas no s'han conservat elements amb informació sexual específica, però dos dels conjunts presenten característiques de robustesa-gracilitat oposades, la qual cosa faria pensar possiblement en un individu masculí i un femení.

Els estadis d'edat diagnosticats han estat obtinguts a partir de l'observació del tancament de les sutures cranials i de les superfícies articulars, amb un resultat de dos individus d'entre 30 i 50 anys i un entre 20 i 40. Es tracta de diagnòstics molt oberts, establerts a partir d'evidències no del tot fiables. Tanmateix, aquest tipus de criteri l'hem utilitzat també en mostres més grans,²²⁷ amb resultats similars.

L'observació de caretes secundàries d'articulació pel tal·lus en la tibia distal no ha pogut ser contrastada en els altres esquelets. Tanmateix, es tracta d'una observació freqüent en poblacions prehistòriques,²²⁸ per bé que és difícil poder observar-la en mostres de materials cremats.

Les observacions patològiques han quedat restringides al material dentari: un cas de càries en l'urna 5 i un cas de pèrdua *antemortem* en l'urna 8. La calcificació lleu dels lligaments anteriors en una patella (urna 11) no es pot considerar patològica sinó només indicadora d'una relativa maduresa de l'individu. Tafonòmicament, un dels conjunts (urna 8) devia estar en contacte amb material metàl·lic, que ha dipositat sals de coure sobre la superfície d'un dels fragments cranials.

Tots els conjunts tenen associades algunes cargolines planes, com les que apareixen en les calotes cranials buides de les inhumacions. Podria tractar-se d'un recurs d'hàbitat animal que ha aprofitat l'espai buit de les urnes? En aquest cas, caldria pensar que gran part del sediment que els conjunts analitzats tenen (entre 360 i 1.016 grams) s'hauria introduït a l'urna després del seu dipòsit en la fossa? Aquesta és la dinàmica més freqüent.

El tipus de cremació respon a una combustió que ha superat els 600° C i que ha estat realitzada sobre el cadàver fresc, que conservava el material orgànic, durant un temps suficient com per eliminar tot aquest material orgànic i convertir el material esquelètic en mineral que arriba a la calcinació de bona part de l'esquelet.²²⁹ L'aspecte homogeni del material fa pensar en una combustió

manipulada²³⁰ per tal d'afectar de manera semblant totes les parts de l'esquelet.

El pes de les restes òssies varia sensiblement: 244, 786 i 1.152 grams. Si tenim en compte que el pes mitjà establert per a mostres arqueològiques adultes es troba al voltant de 714,2 grams,²³¹ la necròpolis de Milmanda compleix amb l'estàndard. La distribució del material per sectors específics²³² ens indica que es va fer una recollida gairebé sistemàtica i acurada de les restes i es van obtenir proporcions semblants per a dos dels tres conjunts (urnes 8 i 11). El conjunt dels elements indeterminats sempre és el més important i està al voltant del 50% (45% en l'urna 5, 71% en l'urna 8 i 62,4% en l'urna 11). Pel que fa als elements determinats, obtenim una presència majoritària del sector cranial per sobre dels altres sectors, superior al que es considera normal en l'estudi de referència²³³ i una varietat en la proporció de tòrax i extremitats. En tots els casos cal destacar la presència —mínima però no menyspreable— de petits elements de mans i peus, la qual cosa és un indicador de l'acurada recollida del material esquelètic de la pira. També podria indicar-nos que els responsables d'aquesta recollida eren les mateixes persones o, almenys, que seguien un cert protocol de recollida, establert per la mateixa tradició funerària.

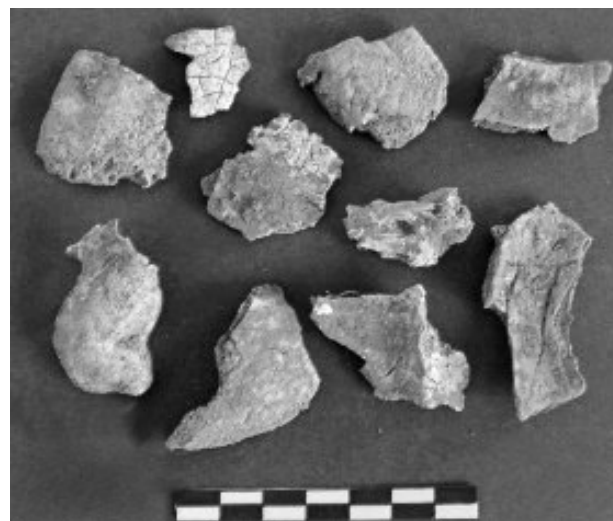


Figura 88. Urna 11: crani.

227. Estudis de l'autora del material antropològic de Can Bech de Baix (Agullana) i Puig de Serra (serra de Daró).

228. En l'estudi específic de Castellana & Malsosa (Castellana i Malsosa 1991: *El complejo postural en cuclillas en los individuos de s'Illot des Porros (Mallorca, VI-II aC)*) es fa palès que un sol tipus d'observació no és determinant d'aquest tipus de postura, per bé que la presència de caretes secundàries solen estar associades a la hiperflexió del peu amb la cama, ja sigui per la postura ajupida ja sigui per una locomoció important.

229. Susini *et al.* 1988; Etcheberria 1996.

230. LeGoff (2002) recull aquest tipus d'observacions etnogràfiques realitzades per altres col·legues (Pautreau, Grévin, Charras) en cremacions asiàtiques actuals.

231. Resultats de la necròpolis de la Gourjade (Duday *et al.* 2000).

232. Tal com es desprèn de les observacions realitzades per Duday *et al.* (2000) a la necròpolis de la Gourjade.

233. La representació de les diverses regions anatòmiques té en compte l'índex ponderal del cap (considerant el valor 20% com a normal), del tronc (amb un 17% teòric), dels membres (amb valors fluctuants en funció de la representació relativa del tronc i del cap) (Duday *et al.* 2000).

Taula 1				
Urna	NMI	Edat	Sexe	Morfologia
5	1	30-50	?	No
8	1	20-40	?	Gràcil
11	1	30-50	?	Robust

Taula 2			
Sector esquelètic	Urna 5 (%)	Urna 8 (%)	Urna 11 (%)
Crani	58	42,3	41,3
Tòrax	11,1	28,9	24,2
Extremitat superior	21,4	11,2	13,9
Extremitat inferior	2,4	13,7	17,7
Metàpodes, falanges	7,1	3,9	2,9

Annex 2

Análisis de composición de materiales metálicos de la necrópolis de Milmanda

Ignacio Montero Ruiz
Institut d'Història (CSIC)

El presente estudio se basa en el análisis no destructivo mediante la técnica de espectrometría por fluorescencia de rayos X (ED-XRF) de objetos metálicos de base cobre recuperados en la necrópolis del Milmanda. Se utilizó el espectrómetro del Museo Arqueológico Nacional, un equipo METOREX X-MET 920MP con detector de Si (Li) y fuente de americio 241. Los tiempos de adquisición se fijaron en 300 Sg y los valores cuantitativos fueron calculados a partir de patrones certificados.

La muestra estudiada se compone de 39 análisis que pertenecen a 34 objetos diferentes (tabla 1). Los elementos analizados han sido hierro (Fe), níquel (Ni) cobre (Cu), zinc (Zn), arsénico (As), plata (Ag), estaño (Sn), antimonio (Sb), plomo (Pb) y bismuto (Bi) y en la tabla 1 se ofrecen las composiciones expresadas como % en peso. El término «nd» indica que el elemento no ha sido detectado, pero pudiera estar presente en valores inferiores al límite de detección del equipo. Este límite está fijado en el 0,01% para todos los elementos excepto para la plata y el antimonio, cuyo límite es de 0,001%. Sólo uno de los objetos no ha podido cuantificarse (botón PA12973), aunque se señalan los elementos mayoritarios (DET), en este caso una aleación binaria de cobre y estaño. En algunas piezas se realizaron análisis de la pátina superficial y del metal limpio para conocer el grado de distorsión que produce la pátina en relación con la composición del metal. Estos análisis se han reflejado también en la tabla 1.

Valoradas en su conjunto, las piezas son mayoritariamente bronce binarios, sólo dos análisis son cobres sin alear y otros cuatro entran en la categoría de bronce plomados al superar el porcentaje del 2% en plomo. Los contenidos de estaño son moderados (valor medio del 10%), aunque son más elevados en los bronce plomados (14,5% de estaño y 4,4% de plomo). En cuanto a las impurezas, el conjunto es bastante homogéneo, ya que no aparece en ningún caso Ni, Zn, As y Bi. La presencia de plomo es habitual y el valor medio en los

bronce binarios es de casi el 1% (0,98%). El valor medio de hierro alcanza el 0,12%, el de plata se sitúa en 0,076% y el de antimonio en el 0,046%.

En este cálculo está excluido un botón (PA12972) que presenta valores excepcionalmente altos de plata (2,05%) y antimonio (0,49%). Esta pieza se aleja del modelo de impurezas y plantea la posibilidad de que pueda tener una procedencia diferente. En la base de datos del proyecto de arqueometalurgia existen sólo unos pocos casos similares en Cataluña. Únicamente cinco piezas de todas las cronologías corresponden a valores altos de plata y antimonio y ausencia de arsénico, de entre algo más del millar de análisis disponibles. Existe además otra decena de piezas en las que junto a la plata y el antimonio se detecta arsénico en valores generalmente inferiores al 1%. La mayoría de estos objetos pertenecen al conjunto de materiales del Pla de la Bruguera (Montero *et al.* 1998), en los que predominan las impurezas de plata altas que se combinan con valores de antimonio y en algunos casos de arsénico, aunque podemos encontrar alguna pieza similar a la que estamos comentando de Milmanda. Sin embargo, en el sureste de Francia es mucho más habitual encontrar metales desde el calcolítico que responden al modelo de impurezas de altos contenidos de plata y antimonio y eventualmente también arsénico (Ambert, 1999). Además, estos objetos suelen llevar también impurezas altas de plomo. En consecuencia, parece razonable dada la habitual presencia de metales de estas características en el Midi francés y su baja frecuencia en Cataluña que estos últimos puedan tener un origen en la zona francesa. Solamente un análisis de isótopos de plomo podría confirmar definitivamente esta opción.

En cuanto a las características de composición en función del tipo de objeto, como es habitual, encontramos que no existe una pauta asociada a la manufactura. El caso de los brazaletes refleja claramente la situación, ya que tenemos fragmentos de cobre, de bronce binario y de bronce plomado y, en los bronce binarios, un caso

de bronce pobre y otro rico en estaño. En el caso de los broches de cinturón, en la figura 1 se comparan los resultados de las piezas de Milmanda con otros materiales de la primera edad del hierro en Cataluña, en la que

se observa la presencia de algunos bronce plomados que no han sido detectados en Milmanda, así como la diversidad en el contenido de estaño que va desde el 7% hasta el 20% según los ejemplares.

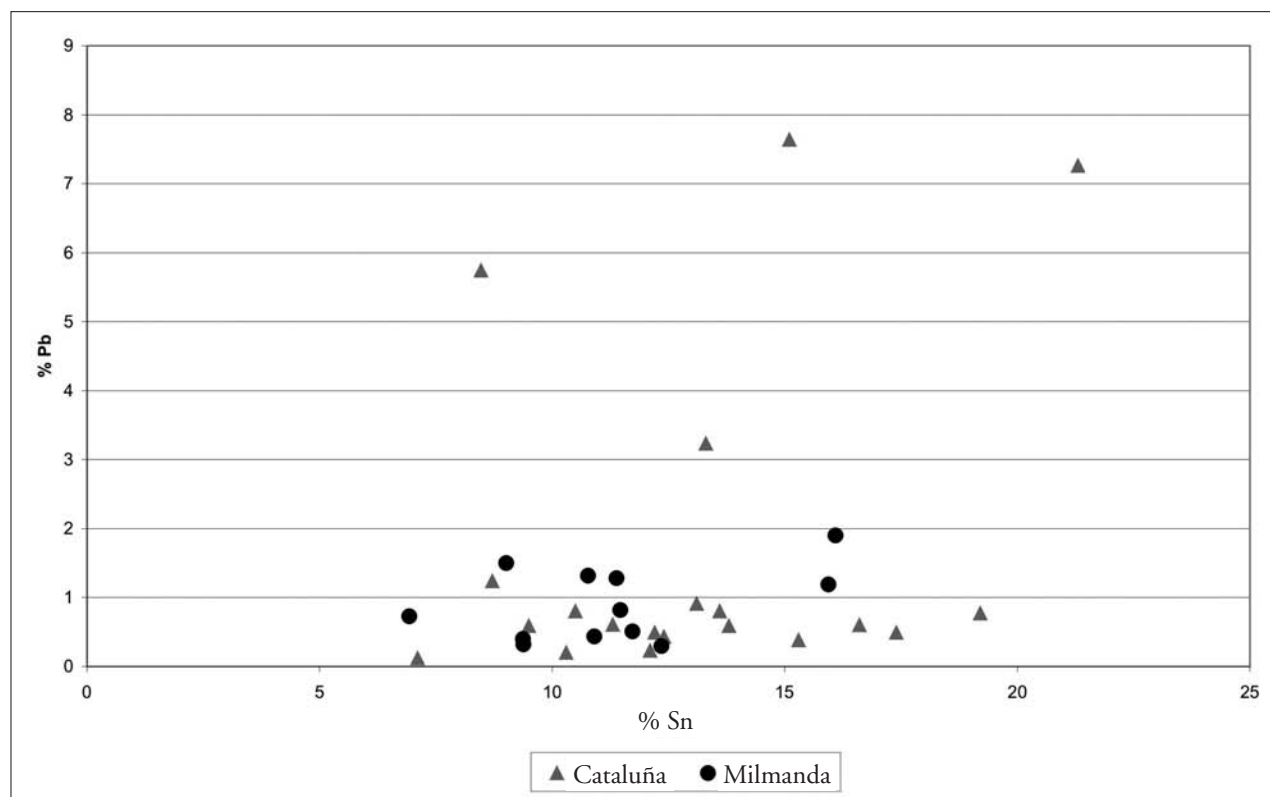


Figura 89. Gráfico comparativo.

Tabla 1. Análisis por ED-XRF. Materiales de la necrópolis de Milmanda. Valores expresados en porcentaje en peso (nd= no detectado; tr= trazas)

Nº análisis	Tipo	Nº inventario	Notas	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb	Bi
PA12947	Broche cinturón (1 garfio)	NM23		0,17	nd	90,0	nd	nd	0,085	9,4	0,018	0,32	nd
PA12948	Fragmento garfio	NM164		0,30	nd	80,4	nd	nd	0,037	17,7	0,124	1,43	nd
PA12948L	Fragmento garfio	NM164		0,13	nd	82,6	nd	nd	0,034	15,9	0,119	1,19	nd
PA12949	Broche cinturón	NM27	Pátina	0,33	nd	72,7	nd	nd	0,142	23,1	0,074	3,63	nd
PA12949L	Broche cinturón	NM27		0,14	nd	81,7	nd	nd	0,108	16,1	0,049	1,90	nd
PA12950	Broche cinturón	NM29	Pátina	0,23	nd	80,3	nd	nd	0,106	18,1	0,056	1,11	nd
PA12950L	Broche cinturón	NM29		0,09	nd	88,4	nd	nd	0,085	10,9	0,028	0,44	nd
PA12951	Broche cinturón	NM31		0,07	nd	87,6	nd	nd	0,076	11,7	0,030	0,51	nd
PA12952	Broche cinturón	NM30	Pátina	0,28	nd	78,6	nd	nd	0,042	17,9	0,013	3,15	nd
PA12952L	Broche cinturón	NM30		0,01	nd	87,3	nd	nd	0,039	11,4	0,010	1,28	nd
PA12953	Broche cinturón	NM26	Pátina	0,25	nd	87,5	nd	nd	0,082	10,8	0,039	1,32	nd
PA12954	Miniatura espada	NM166		0,26	nd	90,4	nd	nd	0,022	8,9	nd	0,38	nd
PA12955	Colgante zoomorfo	NM33		0,07	nd	92,3	nd	nd	0,042	6,9	nd	0,61	nd
PA12956	Broche cinturón	NM28		0,11	nd	87,1	nd	nd	0,111	12,3	0,022	0,30	nd
PA12957	Resorte fibula	NMA		0,04	nd	82,9	nd	nd	0,099	13,0	0,077	3,91	nd
PA12958	Colgante globular	NM55		0,21	nd	83,1	nd	nd	0,040	14,1	0,060	2,44	nd
PA12959	Broche cinturón	NM29 bis		0,07	nd	90,0	nd	nd	0,101	9,4	0,036	0,40	nd
PA12960	Fragmento broche cinturón	NM167		0,09	nd	89,3	nd	nd	0,057	9,0	0,034	1,50	nd
PA12961	Anilla cerrada	NM69 bis	Pátina	3,38	nd	61,7	nd	nd	0,167	30,5	0,097	4,13	nd
PA12961L	Anilla cerrada	NM69 bis		0,26	nd	82,0	nd	nd	0,064	16,3	0,048	1,31	nd
PA12962	Anilla cerrada	NM68	Pátina	0,07	nd	77,9	nd	nd	0,252	15,3	0,090	6,31	nd
PA12963	Garfio broche cinturón	NM165		0,08	nd	92,2	nd	nd	0,044	6,9	0,003	0,73	nd

N.º Análisis	Tipo	N.º inventario	Notas	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb	Bi
PA12964A	Placa colgante	NM32		0,23	nd	88,1	nd	nd	0,128	10,4	0,020	1,12	nd
PA12964B	Eslabón cadena	NM32		0,17	nd	91,0	nd	nd	0,071	7,8	0,014	0,93	nd
PA12964C	Eslabón abierto	NM32	No es metal										
PA12964D	Colgante bola cadena	NM32		0,16	nd	91,00	nd	nd	0,068	8,2	0,018	0,58	nd
PA12964E	Eslabón cerrado cadena	NM32		0,19	nd	88,9	nd	nd	0,099	9,6	0,019	1,21	nd
PA12965	Fragmento brazalete (remate bola)	NM82		0,02	nd	99,5	nd	nd	0,014	0,04	0,005	0,38	nd
PA12966	Fragmento brazalete	NM84		0,16	nd	79,3	nd	nd	0,040	15,6	nd	4,88	nd
PA12967	Colgante globular	NM57		0,07	nd	87,1	nd	nd	0,027	11,1	0,039	1,61	nd
PA12968	Fragmento brazalete	NM84 bis		0,08	nd	93,1	nd	nd	0,081	4,80	0,048	1,85	nd
PA12969	Resorte fíbula	NMB	Contaminación Fe	nd	nd	87,4	nd	nd	0,011	11,9	nd	0,72	nd
PA12970A	Aplicue con canido (aplique)	1941/91/5/1		nd	nd	93,2	nd	nd	0,093	6,0	0,118	0,57	nd
PA12970B	Aplicue con canido (canido)	1941/91/5/1		0,26	nd	90,6	nd	nd	0,095	7,2	0,164	1,66	nd
PA12971A	Botón metal	35488		nd	nd	94,2	nd	nd	0,041	4,7	0,047	0,99	nd
PA12971B	Botón metal	35488		nd	90,2	Nd	nd	nd	0,034	8,3	0,059	1,38	nd
PA12972	Botón metal	35491		nd	nd	88,3	nd	nd	2,05	7,5	0,492	1,73	nd
PA12973	Botón metal	35490				Det				Det			
PA12974	Fragmento brazalete	NM80		nd	nd	98,6	nd	nd	0,117	1,0	0,007	0,22	nd
PA12975	Fragmento brazalete	NM83		0,01	nd	83,1	nd	nd	0,106	16,1	0,046	0,66	nd
PA12976	Resorte fíbula	NMC		0,05	nd	91,4	nd	nd	0,225	7,3	0,028	0,97	nd
PA12977	Fragmento broche cinturón	NM165 bis		0,11	nd	87,5	nd	nd	0,035	11,4	0,085	0,82	nd
PA12978	Alambre	NM166		0,15	nd	86,6	nd	nd	0,058	12,7	nd	0,46	nd

Bibliografia

Abreviatures

- AAH*: Acta Arqueológica Hispánica
AEspA: Archivo Español de Arqueología
AIEC: Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans
AION: Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli
AJA: American Journal of Archaeology
APL: Archivo de Prehistoria Levantina
Arch. Lang: Archéologie en Languedoc
BAR-IS: British Archeological Reports International Series
BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique
BdA: Bolletino d'Arte
BPH: Bibliotheca Praehistorica Hispanica
BRSA: Butlletí de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense
BSA: Annual of the British School at Athens
CAM: Cuadernos de Arqueología Mediterránea
CAUN: Cuadernos de Arqueología de la Universidad de Navarra
CCV: Collection de la Casa de Velázquez
CEB: Cuadernos de Estudios Borjanos
CIAP: Congrès International d'Arqueologia de Puigcerdà
CICPP: Congreso Internacional de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas
CNA: Congreso Nacional de Arqueología
CLPA: Cahiers Ligures de Préhistoire et d'Archéologie
CuPAC: Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses
CuPAUAM: Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid
CVA: Corpus Vasorum Anticorum
DAF: Documents d'Archéologie Française
DAM: Documents d'Archéologie Meridionels
DdA: Dialoghi di Archeologia
DHanc: Dialogues d'Histoire Ancient
GCPdPI: Grandi Contesti e Problemi della Protostoria Italiana
JAMTh: Journal of Archaeological Method and Theory
JHS: Journal of Hellenic Studies
JRS: Journal of Roman Studies
MAM: Mémoires d'Archéologie Méditerranée
MEFRA: Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité
MF: Madrider Forschungen
MM: Madrider Mitteilungen
Mon.Ant: Monumenti Antichi
MSPF: Mémoires de la Société Préhistorique Française
OJA: Oxford Journal of Archaeology
PBF: Prähistorische Bronzefunde
PBSR: Papers of the British School at Rome
PP: Parola del Passato
PZ: Prähistorische Zeitschrift
QuPAC: Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló
RAN: Revue d'Archéologie de Narbonnaisse
RAP: Revista d'Arqueologia de Ponent
Relb: Revista de Estudios Ibéricos
RdA: Rivista di Archeologia
RSF: Rivista di Studi Fenici
RSL: Rivista di Studi Liguri
RSP: Rivista di Scienze Preistoriche
Sc. Ant: Scavi Antichi
St. Etr.: Studi Etruschi
TAN: Trabajos de Arqueología Navarra
TP: Trabajos de Prehistoria

Bibliografia

- ABAD, L.; SALA, F. 1993: *El poblado ibérico de El Oral (San Fulgencio, Alicante)*. Serie de Trabajos Varios del SIP 90, València.
- ADAM, A. M. 1992: «Signification et fonction des fibules dans le cadre des relations transalpines du VIIe au Ve siècle avant notre ère», a AIGNER, L. (coord.), *Etrusker nördlich von Etrurien* (1989), 389-409.
- ADSERIAS, M. et al. 1993: «L'assentament preromà de Tarragona», *RAP* 3, 177-227.
- AGUSTÍ, B. [en premsa], «Necròpolis de puig de Serra (serra de Daró). Estudi antropològic», a MARTÍN, A., *Estudi monogràfic de la necròpolis de puig de Serra (serra de Daró, Baix Empordà)*.
- 2006: «Necròpolis de Can Bech de Baix (Agullana, Alt Empordà). Estudi antropològic», a TOLEDO, A.; PALOL, P. de, *Estudi de la necròpolis de Can Bech de Baix (Agullana, Alt Empordà)*, 225-227.
- BARRACHINA, A.; GRAELLS, R. 2008: «Posibilidades de interpretación en depósitos funerarios de incineración en Castellón y el sur de Cataluña», *Jornadas de antropología física y forense. Alicante 29-30 junio 2006*, 65-72.
- CAMPILLO, D. 2003: «Aspectes paleoantropològics del període ibèric», *XIII Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà*, 971-988.
- ALBANESE-PROCELLI, R. M. 1979: «Bacili bronzei con orlo perlato del Museo Archeologico di Siracusa», *BdA*, 1 i s.
- 1980-1981: «Intervento», *Atti del V congresso internazionale di studi sulla Sicilia antica*, KOKALOS, XXVI-XXVII, I, 139-148.
- 1985: «Considerazione sulla distribuzione dei bacili bronzei in area tirrenica e in Sicilia», *Il commercio etrusco arcaico, Atti dell'incontro di studio 5-7 dicembre 1983*, 179 i s.
- 1993-1994: «Intervento», *Atti dell'VII congresso internazionale di studi sulla Sicilia antica: "Nostoi" ed "Emporia". La Sicilia punto di riferimento fino al VI sec. aC*, KOKALOS, 39-40, 58-65.
- ALMAGRO-BASCH, M. 1942: «La necròpolis de Griegos», *AEspA* XV, 104-113.
- 1955: *Las necròpolis de Ampurias*, Monografías Ampuritanas III, Barcelona.
- 1966: «Sobre el origen posible de las más antiguas fibulas anulares hispánicas», *Ampurias* 28, 215-236.
- ALMAGRO-GORBEA, M. 1977a: «El Pic dels Corbs, de Sagunto, y los campos de urnas del NE de la península Ibérica», *Saguntum* 12, 89-141.
- 1977b: *El bronce final y el período orientalizante en Extremadura*, BPH XIV, Madrid.
- 1982: «Pozo Moro y el influjo fenicio en el período orientalizante de la península Ibérica», *RSF* 10, 231-272.
- 1989: «La necrópolis de Medellín. Influencia fenicia en los rituales funerarios tartésicos», IV Jornadas de arqueología fenicio-púnica, Eivissa, 233-243.
- 1992: «Los intercambios culturales entre Aragón y el litoral mediterráneo durante el Bronce Final», *Aragón/litoral mediterráneo: intercambios culturales durante la prehistoria*, 633-658.
- 1999: «Precolonización y cambio socio-cultural en el Bronce atlántico», a *Existe uma idade do bronze atlântico? Intercâmbio e comércio: as "Economias" da Idade do Bronze*, 81-100.
- ALONSO, A. 1989: «Broches de cinturón de tipo céltico en la necrópolis celtibérica de Carratiermes (Montejo de Tiermes, Soria)», a *II Symposium de arqueología soriana (Soria, 1989)*, vol. I, 571-584.
- AMANDRY, P. 1944-1945: «Petits objets de Delphes», *BCH* 68-69, 36 i s.
- AMBERT, P. 1999: «Les minerais de cuivre et les objets métalliques en cuivre à antimoine-argent du sud de la France. Preuves d'une exploitation minière et métallurgie du début du III^e millénaire av. JC», *Der Anschnitt* 9, 193-210.
- AMPOLO, C. 1977: «Demarato. Osservazioni sulla mobilità sociale arcaica», *DdA* 9-10, 333-345.
- ANDRÉS, T. 1999: «Los caminos y los sepulcros megalíticos», a MAGALLÓN, A. (ed.), *Caminos y comunicaciones en Aragón*, Inst. Fernando el Católico, Saragossa, 29-41.
- 2003: «El concepto de la muerte y el ritual funerario en la prehistoria», *CAUN* 11, 13-36.
- ANDRONIKOS, M. 1969: *Vergina I*, Atenes.
- ANGLES, M.; GIANNI, A. 1985: «La morte ineguale: dinamiche sociali riflesse nel rituale funerario. Il caso della necropoli dell'età del ferro di Caracupa», *Opus IV*, 179-215.
- ANTONACCIO, C. M. 1994: «Contesting the Past: Hero Cult, Tomb Cult, and Epic in Early Greece», *AJA* 98.3, 389-411.
- 1995: *An Archaeology of Ancestors: Tomb Cult and Hero-Cult in Early Greece*.
- 1999: «Colonization and the origins of hero cult», a HÄGG, R. (ed.): *Ancient Greek Hero Cult*, Proceedings of the Fifth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Universitat de Göteborg, 21-23 d'abril de 1995, *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae*, Series in 8^o, XVI, 109-121, Estocolm.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. 1999: *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Monografies Emporitanes 9, Girona.
- 2000: «Les ceràmiques arcaïques de la Palaià Polis d'Empòrion», Monografies Emporitanes 11, 285-346.

- ARANEGUI, C.; JODIN, A.; LLOBREGAT, E.; ROUILLARD, P.; UROZ, J. 1993: *La nécropole ibérique de Cabezo Lucero (Guardamar del Segura, Alicante)*, CCV 41, Madrid, Alacant.
- ARGENTE, J. L. 1994: *Las fibulas de la edad del hierro en la meseta oriental, valoración tipológica, cronológica y cultural*, EAE 168, Ministerio de Cultura, Madrid.
- ARMADA, X. L. 2002: «A propósito del bronce atlántico y el origen de los calderos de remaches peninsulares», *Saguntum* 34, 91-104.
- LÓPEZ, L. A. 2003: «Los ganchos de carne con vástagos torsionados: un nuevo ejemplar en el depósito acuático del río Genil (Sevilla)», *RAP* 13, 167-190.
- HUNT, M.; TRESSERRAS, J. J.; MONTERO, I.; RAFEL, N.; RUIZ DE ARBULO, J. 2005: «Primeros datos arqueométricos sobre la metalurgia del poblado y necrópolis de Calvari del Molar (Priorat, Tarragona)», *TP* 62-1, 139-155.
- ARMBRUSTER, B. 2002-2003: «A metalurgia da idade do bronze final atlântico do castro de Nossa Senhora da Guia, de Baiões (S. Pedro do Sul, Viseu)», *Estudos Pré-históricos* X-XI, 145-155.
- ARNAL, J.; BOUSCARAS, A.; HUGUES, G.; PEYRON, J.; ROBERT, A. 1970: «Quelques fibules du dépôt marin de Rochelongue (Agde, Hérault)», *Pyrenae* 6, 53-58.
- ARRAYAS, I. 2002: *Morfologia històrica del territorium de Tarraco en època tardo-republicana o ibèrica final (ss. III-I aC): cadastres i estructures rurals*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- ARRIBAS, A.; TRIAS DE ARIBAS, G. 1961: «Un interesante “hallazgo cerrado” en el yacimiento de Ullastret», *AEspA* XXXIV, 18-40.
- ARRIBAS, A.; WILKINS, J. 1969: «La necrópolis fenicia del Cortijo de las Sombras (Frigiliana, Málaga)», *Pyrenae* 5, 185-244.
- ARTEAGA, O.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. 1986: «La expansión fenicia por las costas de Cataluña y Languedoc», a R. OLMOS i M. E. AUBET (ed.) *Los fenicios en la península Ibérica*, Sabadell, 303-314.
- ASENSIO, D.; OTIÑA, P. 2002: «Àmfores d'importació i comerç en època ibèrica (segles V-I aC) a la zona del Camp de Tarragona», *Citerior* 3. *Contactes i relacions comercials entre Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'antiguitat*, Tarragona, 93-128.
- AUBET, M. E. 1975: *La necrópolis de Setefilla en Lora del Río (Sevilla)*, Barcelona.
- 1980: «Nuevos objetos orientales hallados en Vulci», *Itálica: cuadernos de trabajos de la escuela española de historia y arqueología en Roma* 14, 53-74.
- 1993: «El comerç fenici i les comunitats del Ferro a Catalunya», *Laietania* 8, 21-40.
- AUDOUZE, F. 1976: «Les ceintures et ornements de ceinture de l'âge du Bronze en France. Ceintures et ornements de ceintures en bronze», *Gallia Préhistoire* 19, 69-172.
- COURTOIS, J. C. 1971: *Les épingles du sud-est de la France*, PBF XIII/1, C. H. Beck, Munic, 121-138.
- GAUCHER, G. 1981: *Typologie des objets de l'Age du Bronze en France, Fascicule VI: Épingles*, Société Pré-historique Française, Commission du Bronze, Paris.
- BAGNASCO, M. B. 1999: «Il culto delle acque in Magna Grecia dall'età arcaica alla romanizzazione: Documenti archeologici e fonti letterarie», Soprintendenza Archeologica della Basilicata, Consiglio Regionale di Basilicata, *Archeologia dell'acqua in Basilicata*, Lavello, 25-52.
- BANDERA, M. L.; FERRER, E. 1995: «Reconstrucción de una tumba de Cástulo: ¿Indicios de mestizaje?», *Ko-laios* 4, *Arqueólogos, historiadores y filólogos. Homenaje a Fernando Gascó*, vol. I, 53-65.
- BAQUEDANO, I.; ESCORZA, C. M. 1996: «Distribución espacial de una necrópolis de la II edad del hierro: la zona I de La Osera en Chamartín de la Sierra, Ávila», *Complutum* 7, 175-194.
- BARBERÀ, J. 1968: «La necrópolis ibérica de Cabrera de Mar. Colección Rubió de la Serna», *Ampurias* XXX, 97-150.
- 1969-1970: «La necrópolis ibérica de Cabrera de Mar (excavaciones 1968-1969)», *Ampurias* XXXI-XXXII, 169-189.
- 1990: «La necrópolis de la Muralla NE de Ampurias en el proceso de la iberización», *Verdolay* 2, 201-206.
- BARRIO, J. 2002: «El santuario de culto doméstico del poblado prerromano de Cuéllar (Segovia). Análisis del contexto y de los elementos rituales», *MM* 43, 79-122.
- BARTOLONI, G. 1984: «Riti funerari dell'aristocrazia in Etruria e nel Lazio. L'esempio di Veio», *Opus*, III, 13-29.
- 1991: «*Populonium etruscorum quodam hoc tantum in litore*, aspetti e carattere di una comunità costiera nella prima età del Ferro», *Miscellanea etrusca e italica in onore di Massimo Pallottino*, *Arch. Class.* 43.1, 1-38.
- 1993: «Documentazione figurata e deposizioni funerarie: le tombe con carro», *Arch. Class.* 45.1, 271-287.
- 1994: «La cultura laziale e il villanoviano salernitano», a *La presenza etrusca nella Campania Meridionale, atti delle giornate di studio*, Biblioteca di studi Etruschi 28, 194-226.
- 1998: «Sulla provenienza degli “holmoi”», a BARTOLONI, G. (a cura di), *Le necropoli arcaiche di Veio*, Roma, 239-243.
- 2002: «Appunti sull'introduzione del banchetto nel Lazio: La coppa del principe», a AMADASI, M. G.; LIVERANI, M.; MATTHIAE, P. (a cura di), *Da Pyrgi a Mozia. Studi sull'archeologia del Mediterraneo in memoria di Antonia Ciasca*, Roma, 57-68.
- 2003: *Le società dell'Italia primitiva. Lo studio delle necropoli e la nascita delle aristocrazie*, Roma.

- BEA, D. 1996: *Can Canyís. Una necròpolis de la 1a edat del ferro al Penedès*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona.
- CARILLA, A.; CHIMISANAS, E. 1996: «La necròpoli de Can Canyís (Banyeres del Penedès, Baix Penedès): Una revisió del material funerari», *Miscel·lània penedesenca XXIV*, comunicacions 9enes jornades d'estudis penedesencs, Calafell 31 de maig-2 de juny de 1996: "I Recerques arqueològiques al Penedès", 35-52.
- DILOLI, J.; VILASECA, A. 2002: «El turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta). Un recinte singular de la primera edat del ferro al curs inferior de l'Ebre», *Ilercavònia 3*. I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació, Tivissa.
- BEDINI, A. 2000: «La tomba 70 dell'Acqua Acetosa Laurentina», a CARANDINI, A.; CAPPELLI, R. (a cura di): *Roma, Romolo, Remo e la fondazione della città*, Roma, 355-357.
- BELÉN, M.; ESCACENA, J. L. 1995: «Interacción cultural fenicios-indígenas en el bajo Guadalquivir», *Kolaios 4*, *Arqueólogos, historiadores y filólogos. Homenaje a Fernando Gascó*, vol. I, 67-101.
- BENTINI, L.; NERI, D. 2002: «Il rito funebre: ricostruzioni ed ipotesi», a VON ELES, P. (a cura di), *Guerriero e sacerdote. Autorità e comunità nell'età del ferro a Verrucchio. La Tomba del Trono*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia Romagna 6, Bologna, 29-30.
- BERARDINETTI, A.; DRAGO, L. 1997: «La necropoli di Grotta Gramiccia», a BARTOLONI, G. (a cura di), *Le necropoli arcaiche di Veio, Giornata di studio in memoria di Massimo Pallottino*, Roma, 39-61.
- BIANCO, S. 1999: «Il culto delle acque nella Preistoria», *Archeologia dell'acqua in Basilicata*, Soprintendenza Archeologica della Basilicata, Consiglio Regionale di Basilicata, Lavello, 13-24.
- BIANCO-PERONI, V. 1970: *Le spade nell'Italia continentale*, PBF IV, 1.
- BIETTI-SESTIERI, A. M. 1992: *La necropoli Laziale di Osteria dell'Osa*, Roma.
- BIETTI-SESTIERI, A. M.; DE SANTIS, A. (2000), *Protostoria dei popoli latini*, Museo Nazionale Romano, terme di Diocleziano, Electa.
- 2003: «Il processo formativo della cultura Laziale», *Atti della XXXV riunione scientifica: "le comunità della preistoria italiana, studi e ricerche sul neolitico e le età dei metalli" In memoria di Luigi Bernabò Brea*, Florència, 745-763.
- SALVADEI, L. 1988: «The relevance of anthropological data for the identification of uncommon social roles: the case of the Iron Age cemetery of Osteria dell'Osa (Rome)», a *Atti del Simposio Internazionale. Physical Anthropology and prehistoric Archeology*, supplemento alla Rivista di Antropologia LXVI, 349-380.
- SALVADEI, L. 2004: «Dati archeologici e analisi paleobiologiche relativi alle comunità della Prima Età del Ferro laziale di Osteria dell'Osa e di Castiglione», *RSP LIV*, 537-553.
- BINFORD, L. R. 1971: «Mortuary practices: their study and their potential», *Approaches to the social dimension of mortuary practices*, Society for American Archaeology, Memoirs 25, 6-29.
- BISI, A. M. 1984: «La questione Orientalizzante in Sardegna», *Opus 3*, 429-444.
- BLAKEWAY, A. 1932-1933: «Prolegomena to the study of Greek Commerce with Italy, Sicily and France in the Eighth and Seventh Centuries B.C.», *BSA 33*, 170-208.
- 1935: «Demaratus, a study in some Aspects of the earliest Hellenisation of Latium and Etruria», *JRS 25*, 129-149.
- BLÁZQUEZ, J. M. *et al.* 1986-1987: «Estudio de un broche de cinturón de la necrópolis de El Estacar de Robarinas (Cástulo, Linares)», *Zephyrus XXXIX-XL*, 387-396.
- BLÁZQUEZ, J.; VALIENTE, J. 1982-1985: «Asimilación de estímulos coloniales en las cerámicas del poblado de la Muela de Cástulo», *Huelva Arqueológica 6-7*, Primeras jornadas arqueológicas sobre colonizaciones orientales, 185-191.
- BLECH, M.; RUANO, E. 1997: «Los artesanos dentro de la sociedad ibérica: ensayo de reconstrucción», *Saguntum PLAV Extra 1*, a ARANEGUI, C. (ed.), *Los iberos, príncipes de occidente*, 301-308.
- BOCQUET, A. 1976: «Les civilisations de L'Age du Bronze dans les Alpes», a GUILAINE, J. (dir.) *La préhistoire française, tome II, Les civilisations néolithiques et protohistoriques de la France*, Paris, 483-494.
- BOIARDI, A.; VON ELES, P. 1997: «La necropoli Lippi di Verrucchio. Ipotesi preliminari per una analisi delle strutture sociali», *Archeologia dell'Emilia Romagna I*, Bologna, 23-40.
- BOISSON, H.; CHARDENON, N. 2002: «Mobilier céramique et métallique de prestige ? La nécropole du Grand-Bassin I à Mailhac (Aude) VIIIe-VIe S.av. n.è.», a *Pratiques funéraires protohistoriques entre Massif central et Pyrénées. Nouvelles données*, Actes du Colloque en hommage à J-F. Salinier (Puy-laurens 2000), *Archéologie Tarnaise 12*, 111-119.
- BOSCH-GIMPERA, P. 1915-1920: «La segona edat del ferro. La cultura post-hallstàtica», *AIEC VI*.
- BOULOUMIÉ, B. 1977: «Situles de bronze trouvées en Gaule (VII-IV èmes siècles av JCh)», *Gallia XXXV*, 3-38.
- 1988: «Le symposium greco-etrusque et l'aristocratie celtique», *Les Princes Celtes et la Méditerranée*, La Documentation Française, Paris (1987), 343-383.
- BOUZEK, J. 1997: *Greece, Anatolia and Europe: Cultural interrelations during the Early Iron Age*, Studies in Mediterranean Archaeology, vol. CXXII, Jonsered.
- BRADLEY, R. 1989: «Comment on A. Cannon: The historical dimension in motuary expressions of sta-

- tus and sentiment», *Current Anthropology* 30 (4), 448-449.
- BRAUN, D. P. 1979: «Illinois Hopewell burial practices and social organization of the Klunk Gibson mound group», *Hopewell Archaeology: the Chillicothe Conference*, 66-79.
- BRIARD, J.; VERRON, G. 1976: *Typologie des objets de l'âge du Bronze en France. Fascicule IV: haches (2), herminettes*, Société Préhistorique Française, Commission du Bronze, Paris.
- BROWN, J. A. 1981: «The search for rank in prehistoric burials» a R. CHAPMAN *et al.* (ed.), *The archeology of Death*, Cambridge, 25-37.
- BUCHNER, G.; RIDGWAY, D. 1983: «Pithekoussai 944», *AION ArchStAnt* V, Nàpols, 1-10.
- BURANELLI, F. 1979: «Utensili per la lavorazione del legno in due tombe villanoviane da Veio», *Arch. Class.* XXXI, 1-17.
- BURILLO, F. (coord.) 1990: *II simposio sobre los celtíberos. Necrópolis celtibéricas*, Institución Fernando el Católico, Saragossa.
- PEÑA, J. L. 1984: «Modificaciones por factores geomorfológicos en el tamaño y ubicación de los asentamientos primitivos», *Arqueología Espacial* 1, 91-105.
- CABRÉ, J. 1942: «El Thymiaterion céltico de Calaceite», *AespA* XV, 181-198.
- CABRERA, P. 1988-1989: «El comercio focoe en Huelva: cronología y fisionomía», Tartessos y Huelva, *Huelva Arqueológica* X-XI.3, 43-100.
- 1994: «Comercio internacional mediterráneo en el s. VIII aC», *AEspA* 67, 15-30.
- 1996: «Emporion y el comercio griego arcaico en el nordeste de la península Ibérica», *Formes archaïques et arts ibériques*, Collection de la Casa de Velázquez 59, 43-54.
- 2000: «El comercio jonio arcaico en la península Ibérica», a *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental, actes de la Taula rodona celebrada a Empúries, del 26 al 28 de maig de 1999*, *Monografies Emporitanes* 11, 165-175.
- CAMPILLO, D. 1993: «Annex: Estudi antropològic», a SANMARTÍ, E. 1993, *Una tomba de guerrier de la primera edat del ferro trobada a Llinars del Vallès (Vallès Oriental, Barcelona)*, treballs del MDG 1.
- CANCIANI, F. 1970: *Bronzi Orientali e orientalizzanti a Creta nell'VIII e VII sec. aC*, Roma.
- CARLÚS, X.; LARA, C. 2004: «La necrópolis de camps d'urnes de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental)», *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 49-75.
- CASAS, J.; SOLER, V. 2000: «Materials arcaics del jaciment de mas Gusó (Bellcaire d'Empordà)», *Monografies Emporitanes* 11, 347-360.
- CASTELLANOS, M. M. 1996: «Les importacions etrusques del segle v aC al nord-est peninsular i el comerç mediterrani», *Pyrenae* 27, 83-102.
- CASTRO, P. V. 1994: *La sociedad de los CU en el NE de la península Ibérica. La necrópolis de El Calvari (Molar, Tarragona)*, BAR-IS 592, Oxford.
- CASTRO, Z. 1984: «Notas sobre la problemática del tejido en la península Ibérica», *Kalathos* 3-4, 95-110.
- CATLING, H. W. 1964: *Cypriot Bronzework in the mycenaean world*, Oxford at the Clarendon Press.
- CAVANAGH, W. F.; MEE, C. 1990: «The location of Mycenaean Chamber Tombs in the Argolid», a HÄGG, R.; NORDQUIST, G. C., *Celebrations of Death and Divinity in the bronze Age Argolid*, Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 de juny de 1988, Estocolm, 55-64.
- CELA, X.; NOGUERA, J.; ROVIRA, M. C. 1999: «Els materials arqueològics del jaciment ibèric del Coll del Moro de la Serra d'Almos (Tivissa, Ribera d'Ebre)», Col·lecció del Museu Comarcal Salvador Vilaseca de Reus, *Pyrenae* 30, Barcelona.
- CELESTINO, S. 1991: «Nuevos jarros tartésicos del sur peninsular», *MM* 32, 52-85.
- CERCHIAI, L. 1982: «Sesso e classi di età nelle necropoli greche di Locri Epizefiri» a GNOLI, G.; VERNANT, J. (dir.), *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*, 289-298.
- CERDEÑO, M. L. 1978: «Los broches de cinturón peninsulares de tipo céltico», *TP* 35, 279-306.
- 1996: «Contactos interior-zonas costeras durante la edad del hierro: los focos del noreste y suroeste meseteños», *Complutum Extra* 6, Madrid, 287-312.
- 1998: «Urbanismo y cultura material en los orígenes de la cultura celtibérica», actas de los encuentros sobre el *Origen del mundo celtibérico*, Molina de Aragón, 1-3 d'octubre de 1998.
- GARCIA-HUERTA, R. 1990: «Las necrópolis de incineración del Alto Jalón y el Alto Tajo», a BURILLO, F. (coord.), *II Simposio sobre los celtíberos: necrópolis celtibéricas*, Saragossa, 75-92.
- GARCIA-HUERTA, R. 1991: «Las necrópolis celtibéricas: nuevas perspectivas de estudio», a GARCÍA, R.; MORALES, J. 2001: *Arqueología funeraria: las necrópolis de incineración*, Colección Humanidades 55, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 141-190.
- PÉREZ, J. L. 1993: *Necrópolis celtibérica de Sigüenza: revisión del conjunto*, Monografías arqueológicas del S.A.E.T. 6, Terol.
- CHAPA, T. *et al.* 1991: «La sepultura 11/145 de la necrópolis ibérica de los Castellones de Ceal (Hinjares, Jaén)», *TP* 48, 333-348.
- PEREIRA, J. 1986: «La organización de una tumba ibérica: un ejemplo de la necrópolis de los Castellones de Ceal (Jaén)», *Arqueología Espacial* 9, Terol, 369-379.

- CHAPMAN, R.; KINES, I.; RANDSBORG, K. (ed.) 1981: *The Archeology of Death*, Cambridge.
- CHAPMAN, R.; RANDSBORG, K. 1981: «Approaches to the archeology of death», a R. CHAPMAN *et al.* (ed.), *The archeology of Death*, Cambridge, 1-24.
- CHAUME, B.; OLIVIER, L.; REINHARD, W. 2000: «L'enclos hallstattien de Vix "Les Herbues": un lieu cultuel de type aristocratique?», *MAM 7*, Actes du Colloque International de Carcassonne: *Mailhac et le Premier Âge du Fer en Europe Occidentale, Hommages à Odette et Jean Taffanel*, 311-327.
- CINTAS, P. 1950: *Céramique punique*, Tunis.
- CLAUSELL, G. 2002-2003: «Un escarabeo etrusco en la necrópolis del Torrelló del Boverot (Almassora, Castelló)», *QuPAC 23*, 241-246.
- CLAUSING, C. 2002: «Geschmürte Beinschienen der späten Bronze- und älteren Eisenzeit», *Jahrb. RGZM 49*, 149-188.
- CLAUSTRES, G. 1950: «La nécropole de la Pave (Commune d'Argelès-sur-Mer-Pyrénées-Orientales)», *RSL XVI*, 1/3, 140-150.
- CLOP, X. *et al.* 1998: *El pla de la Bruguera. Centre de distribució SONY (Castellar del Vallès, Vallès Occidental), una necrópolis de la primera edat del ferro a Castellar del Vallès*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona.
- COCCHI GENICK, D. 1999: «La funzione delle grotte e il significato delle acque nelle manifestazioni di culto di epoca protostorica dell'Italia medio-tirrenica», a PACCIARELLI, M.; SASSATELLI, G. (a cura di), *Grotte, Acque, Dei*, Ocnus 7.
- COLDSTREAM, J. N. 1976: «Hero-cults in the age of Homer», *JHS 96*, 8-17.
- 1977: *Geometric Greece*, St. Martin's Press, Londres.
- 1993: «Mixed marriages at the frontiers of the early greek world», *OJA 12* (1), 89-107.
- COLET, A.; GENÉ, M.; GIP 2005: «El món funerari durant el Grup del Segre-Cinca III (950-750 cal a.n.e.): la necrópolis de Roques de Sant Formatge (Seròs, el Segrià)», *RAP 15*, 151-163.
- COLET, A.; LAFUENTE, A.; GIP 2005: «Avenç sobre una nova necrópolis tumular d'incineració del Grup del Segre-Cinca: la Vall de la Clamor (Soses, el Segrià)», *RAP 15*, 167-175.
- COLONNA, G. 1973-1974: «Nomi etruschi di vasi», *Arch. Class. XXV-XXVI*, 132-150.
- 1977: «Un tripode fittile geometrico dal foro romano», *MEFRA 89*, 1977.
- 1991: «Gli scudi bilobati dell'Italia centrale e l'An-cile dei Salii», *Miscellanea etrusca e italica in onore di Massimo Pallottino*, *Arch. Class.* 43.1, 55-122.
- VON HASE, F. 1986: «Alle origini della statuaria etrusca: la tomba delle statue presso Ceri», *St. Etr.* 52, 13-59.
- CRISTOFANI, M. 1971: «Sul più antico gruppo di canopi chiusini», *Arch. Class.* 23, 12-25.
- CUADRADO, E. 1961: «Broches de cinturón de placa romboidal en la edad del hierro peninsular», *Zephyrus XII*, 208-220.
- 1963: «Precedentes y prototipos de la fibula anular hispánica», *TP VII*.
- 1987: *La necrópolis ibérica de "El Cigarralejo" Mula, Murcia*, BPH XXIII, Madrid.
- CUOZZO, M. A. 2003: *Reinventando la tradizione, immaginario sociale, ideologie e rappresentazione nelle necropoli orientalizzanti di Pontecagnano*, Pandemos, Salern.
- CYGIELMAN, M.; PAGNINI, L.; RAFANELLI, S. 2003: *Principi e insegne del potere. La tomba etrusca del Tridente di Vetulonia*, Catàleg de la Mostra "Principi e insegne del potere", Museo Civico Archeologico Isidoro Falchi, Vetulonia.
- D'AGOSTINO, B. 1977: *Tombe principesche dell'Orientalizzante antico da Pontecagnano*, *MonAnt 49*.
- 1985: «Società dei vivi, comunità dei morti: un rapporto difficile», *DdA 3*, anno 3, núm. 1, 47-58.
- (dir.) 1988: *La parola, l'immagine, la tomba*, Atti del colloquio Internazionale di Capri, AION X, Nàpols.
- CATALDI, P. (ed.) 1988: *Pontecagnano II.1. La necropoli del Picentino: le tombe della Prima Età del Ferro*, AION, ArchStAnt Quad 5, Nàpols.
- DE LA VEGA, J. 1987: «Contribució catalana a l'inventari de les probables coves santuari ibèriques», *Fonaments 6*, 178-179.
- DEBERGH, J. 1983: «La libation funéraire dans l'occident punique. Le témoignage des nécropoles», *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punicci*, Roma, 757-762.
- DECAROLIS, E. 1991: *Ceramica Corinzia*, Gruppo Archeologico Romano 38, Roma.
- DEDET, B. 1976: «Datation et faciès de la nécropole de Recobre, à Quarante, Hérault», *RAN IX*, 1-22.
- 1979-1980: «Les tombes du Languedoc oriental au premier âge du fer», *RAN 12*, 9-42.
- 2000: «Images sociales de la mort dans le sud-est de la France au Premier Âge du Fer», *MAM 7*, Actes du Colloque International de Carcassonne: *Mailhac et le Premier Âge du Fer en Europe Occidentale, Hommages à Odette et Jean Taffanel*, 133-155.
- 2001: *Tombs et pratiques funéraires protohistoriques des Grands Causses du Gévaudan*, *DAF 84*, Éditions de la maison des Sciences de l'Homme, Paris.
- PY, M. 1973: «Les tombes protohistoriques de la Bergerie Hermet a Calvisson (Gard)», *Gallia 31*, 37-59.
- DEHN, W. 1988: «Eisenzeitliche Beinschienen in Südwesteuropa. Eine Ausstrahlung Griechischer Hoplietenrüstung», *MM 29*, 174-189.
- DELPINO, F.; BARTOLONI, G. 2000: «Il principe: stile de vita e manifestazione del potere», a BARTOLONI, G.; DELPINO, F.; MORIGI GOVI, C.; SASSATELLI, G. (a

- cura di): *Principi etruschi tra Mediterraneo ed Europa*, 221-229.
- DENTZER, J. M. 1982: *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le Monde Grec du VII au IV s. av. JC*, BEFAR 246, Paris-Roma.
- DEPERT, K. 1964: *Corpus Vasorum Antiquorum, Deutschland, Frankfurt am Main*, Band 1, CVA Band 25, Munic.
- DETIENNE, M. 1979: «Il coltello da carne», *DdA NS I*, 6-16.
- DÍEZ-CORONEL, L. 1965: «La necrópolis de Colomina en Gerp (Lérida)», *Ampurias XXVI-XXVII*, Barcelona, 71-104.
- DILOLI, J., BEA, D. 2005: «Presencia de elementos de vajilla de tipo orientalizante en el sur de Cataluña durante la primera edad del hierro», a CELESTINO, S.; JIMÉNEZ ÁVILA, J. (ed.): *Congreso internacional de Mérida: el orientalizante en el extremo occidente*, Mérida 2003, *Anejos AEA* 35, 1386-1393.
- VILA-SECA, A. 2002: «El turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta), un recinte singular de la primera edat del ferro al curs inferior de l'Ebre», *Ieres jornades arqueològiques: ibers a l'Ebre, recerca i interpretació*, Tivissa, CERÉ, 75-88.
- DOCTER, R. F. 2000: «Pottery, Graves and Ritual I: Phoenicians of the first Generation in Pithekoussai», *Atti del Primo Congresso Internazionale Zucitiano, Sant'Antioco: La ceramica fenicia di Sardegna. Dati, problematiche, confronti*, CNR, Roma, 135-149.
- DOMÍNGUEZ-MONEDERO, A. J. 2003: «Fenicios y griegos en occidente: modelos de asentamientos e interacción», a XVIII Jornadas de arqueología fenicio-púnica (Eivissa 2002), *Contactos en el extremo de la Oikouménē. Los griegos en Occidente y sus relaciones con los fenicios*, 19-59.
- D'ORIANO, R. 1990: «La Sardegna sulle rotte dell'Occidente. II. Età storica (VIII-I aC)», *Atti del XXIX Convegno di Studi sulla Magna Grecia*, Taranto, 1989, 134-161.
- DUDAY, H.; DEPIERRE, G.; JANIN, T. 2000: «Validation des paramètres de quantification, protocoles et stratégies dans l'étude anthropologique des sépultures secondaires à incinération. L'exemple des nécropoles protohistoriques du Midi de la France», *Archéologie de la Mort, Archéologie de la Tombe au premier Âge du Fer*. Actes du XXI colloque International de l'A. F.E.A.F. n. 5: 7-29.
- DUVAL, A.; ELUÈRE, C.; MOHEN, J. P. 1974: «Les fibules antérieures au VI^e siècle avant notre ère trouvées en France», *Gallia* 32, 1-61.
- EGG, M. 1996: *Das Hallstattzeitliche Fürstengrab von Strettweg bei Judenburg in der Obersteiermark*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz, Monographien, Band 37.
- 2004: «I guerrieri», a MARZATICO, F.; GLEIRSCHER, P. (a cura di): *Guerrieri, principi ed eroi fra il Danubio e il Po, dalla preistoria all'alto medioevo*, Trento, 35-55.
- EGGERT, M. K. H. 1997: «Le concept de Fürstensitz et autres problèmes d'interprétation: annotations sur le phénomène princier du Hallstatt final», a BRUN, P.; CHAUME, B. (dir.): *Vix et les éphémères principautés celtiques. Les Vie-Ve siècles avant JC en Europe centre-occidentale*, 287-294.
- ELUÈRE, C. 1982: *L'Âge du Bronze en France, 2. Les ors préhistoriques*, Paris.
- ESTEVE, F. 1966: «La necrópolis ibérica de El Bovalar (Benicarló, Castellón de la Plana)», *APL*, València, 125-148.
- 1974: *La necrópolis ibérica de L'Oriola, cerca de Amposta (Tarragona)*, Estudios ibéricos 5, València.
- 1999: *Recerques arqueològiques a la Ribera Baixa de l'Ebre, II, Protohistòria i Antiguitat Tardana*, Museu del Montsià, Amposta.
- ETXEBERRIA, F. 1996: «Tafonomía. Estudio de la antigüedad de los restos humanos», a *Curs d'introducció a l'antropologia forense*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 49-66.
- FARNÍE, C.; QUESADA, F. 2005: *Espadas de hierro, grebas de bronce símbolos de poder e instrumentos de guerra a comienzos de la edad de hierro en la península ibérica*, Murcia.
- FARO, J. M.; CAÑADA, F.; UNZU, M. 2002-2003: «Necrópolis de El Castillo (Castejón, Navarra): primeras valoraciones, Campañas 2000, 2001, 2002», *TAN* 16, 45-77.
- FATÁS, L. 2004-2005: «Un espacio diferencial en San Cristóbal de Mazaleón (Teruel): los materiales del "espacio 2"», *QuPAC* 30, 163-172.
- FERNÁNDEZ, J. H. 1992: *Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Ibiza). Las campañas de D. Carlos Román Ferrer: 1921-1929*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 28-29, Eivissa.
- COSTA, B. 2004: «Mundo funerario y sociedad en la Eivissa arcaica. Una aproximación al análisis de los enterramientos de cremación en la necrópolis del Puig des Molins», a GONZÁLEZ-PRATS, A. (ed.): *El mundo funerario*, Actas del II seminario internacional sobre temas fenicios, Alacant, 315-408.
- MEZQUIDA, A. 1997: «Recipientes prerromanos», a *Vidrios del Puig des Molins (Eivissa), la colección de D. José Costa Picarol*, «Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 37», 41-56.
- FERRÁNDEZ, M. et al. 1991: «La necrópolis tumular de la Colomina 1 (Gerb, La Noguera)», *RAP* 1, Lleida.
- FIGUERAS, F. 1956: *La necrópolis iberopúnica de la Albufereta de Alicante*, Estudios Ibéricos 4, València.
- FLETCHER, D. 1965: *La necrópolis de la Solivella (Alcalá de Chivert)*, Serie de Trabajos Varios, SIP 32.
- FEUGÈRE, M. 1986: «Une agrafe de ceinturon du Premier Âge du Fer au Rec de Bragues (Florensac, Hérault)», *Arch. Lang.* 1, 13-15.

- DEDET, B.; LECONTE, S.; RANCOULE, G. 1994: «Les parures de Ve au IIe siècle av. JC en Gaule méridionale: composantes indigènes, ibériques et celtiques», *Aquitania* XII, 237-281.
- FORTENBERRY, D. 1991: «Single graves in the late helladic period», *AJA* 95, 623-627.
- FRICKENHAUS, A. 1908: «Griechische Vasen aus Emporion», *AIEC* II, 195 i s.
- GALLART, J. 1982: *La necròpolis d'incineració de la Pena, Torregrossa (les Garrigues)*.
- 1988: *Avenç de l'estudi de la necròpolis d'incineració de la Pena (Torregrossa, el Pla d'Urgell)*, Quaderns d'Arqueologia del Grup de Recerques de «La Femosa» 3, Artesa de Segre.
- 1991: *El dipòsit de bronzes de Llavorst. Pallars Sobirà*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 10, Barcelona.
- LÓPEZ, J. B. 1991: «El Colomer de Pallerols: una necròpolis d'incineració, tipus camp d'urnes a la conca de l'Ondara», *RAP* 1, Estudi General de Lleida, 189-208.
- VIVES, E. 1984: «El túmul del tossal del Tancat a la Granja d'Escarp (el Segrià)», *CIAP* 6, 135-143.
- GAILLEDRAU, E. 1997: *Les ibères de l'Èbre à l'Hérault (vie-ive s. avant JC)*, MAM 1.
- GARCIA, J. R. 2005: «La necròpolis orientalitzant de les Casetes. Ajuars y estructures funeràries», a ABAD, L.; SALA, F.; GRAU, I. (ed.), *La contestània ibèrica, trenta anys després*, Universitat d'Alacant, 345-355.
- GARCIA, D.; GRÀCIA, F. 2002: «El jaciment preibèric de Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià). Campanyes d'excavació 1997-2001», I Jornades d'Arqueologia: Íbers a l'Ebre. Recerca i interpretació, Tivissa (2001), 37-50.
- GRÀCIA, F.; MORENO, I. 2004: «Impacte del fenomen comercial fenici a les terres del Sènia durant el primer ferro a partir de l'estudi quantitatiu de la ceràmica. Dades del jaciment de Sant Jaume (Alcanar, Montsià)», *Arqueomediterrània* 8, Actes de la II Reunió internacional d'arqueologia de Calafell (2002), «La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la protohistòria (s. VIII-III aC): Aspectes quantitatius i anàlisi de contiguts», 191-201.
- GARCIA-CANO, J. M. 1994: *Las necrópolis ibéricas en Murcia: (un ejemplo paradigmático, Coimbra del Barranco Ancho: estudio analítico)*, Universitat de Múrcia, Secretariado de Publicaciones e Intercambio Científico.
- 1997: *Las necrópolis de Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla, Murcia) I. Las excavaciones y estudio analítico de los materiales*, Universitat de Múrcia.
- GAUDRON, G. 1955: «Inhumation de l'âge du bronze final à Montgivray (Indre)», *BSPF* LII.3-4, 174-176.
- GENERA, M. 1995a: *El poblament protohistòric del Puig Roig del Roget (el Masroig, Priorat)*, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- 1995b, «El món funerari a l'antiguitat: les necròpolis de l'Ebre final», *Citerior*, 1, 73-90.
- GIEROW, P. G. 1964: «The Iron Age of Latium, II, Excavations and finds, 1, the Alban Hills», *Acta Instituti Romani Regni Sueciae*, series in 4º, XXIV: 2.
- GIL-MASCARELL, M. et al. 1996: «Resultados de las excavaciones arqueológicas en el yacimiento de la Torre de Foios (Lucena, Castellón)», *CuPAC* 17, 219-254.
- GIRY, J. 1965: «La nécropole préromaine de St.-Julien (Cne de Pézenas, Hérault)», *RSL* XXXI 1-2, 117-242.
- GODELIER, M. 1998: «Funciones, formas y figuras del poder político», a *Los iberos, príncipes de occidente*, Barcelona, 12-14 de març de 1998.
- 1999: «Chefferies et États, une approche anthropologique», a *Les princes de la Protohistoire et l'émergence de l'État*, Actes de la table ronde internationale de Naples (1994), Nàpols, 19-30.
- GOLDSTEIN, L. G. 1981: «One-dimensional archaeology and multi-dimensional people: spatial organization and mortuary analysis», a R. CHAPMAN et al. (ed.), *The Archeology of Death*, Cambridge.
- GONZÁLEZ, J. R. 1985: «Una destrala amb vorells del terme d'Alcarràs», *Ilerda* XLVI, 37-42.
- GONZÁLEZ-PRATS, A. 1982: «El componente tipológico griego en el ambiente cerámico de Peña Negra II (675-650 aC)», *Lucentum* I, Alacant, 93-113.
- 2002: *La necrópolis de cremación de Les Moreres (Crevillente, Alicante, España) (s. IX-VII aC)*, edició a part del III Seminari Internacional sobre Temes Fenicis, Alacant.
- GONZÁLEZ, P.; MARTÍN, A.; MORA, R. 1999: *Can Roqueta, Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès occidental)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 16.
- GRÀCIA, F. 2000: «El comerç arcaic en el nord-est de la península Ibèrica. Estat de la qüestió i perspectives», *Monografies Emporitanes* 11, 257-276.
- GARCIA, D. 1999: «La primera fase del poblament protohistòric en el àrea sud de la desembocadura del Ebro. El poblament fortificat de Sant Jaume Mas d'en Serra (Alcanar), campanyes 1997-1998», *RAP* 9, 131-155.
- GRAELLS, R. 2004: «Índexs d'emergència aristocràtica al registre funerari del nord-est peninsular: La tomba Agullana 184», *RAP* 14, 61-83.
- 2005a: «Origen i dispersió dels fermalls de dos garfis i placa única», *XIII CIAP*, 769-781.
- 2005b: «Un broche de cinturón de grafios reparat en la necrópolis de Mianes (Ampostà, Montsià)», *Saguntum* 37, 171-174.
- 2005c: «Sobre el banquet de la primera edat del ferro a Catalunya: els accessoris de condimentació de la beguda», *RAP* 15, 235-246.
- 2005d: «Anàlisi tipològica dels materials de bronze: annex», *RAP* 15, 164-165.

- 2005e: «Anàlisi tipològica dels bronzes», *RAP* 15, 176-177.
- 2006a: «La vaixella metàl·lica del nord-est peninsular (s. VII-V aC)», *Cypselà* 16, 195-211.
- 2006b: «El aryballos corintio de la necròpolis de Milmanda (Vimbodí, Tarragona) y su cronología», *AEspA* 79.
- 2007a: «Indicios de emergencia aristocrática en el registro funerario del nordeste peninsular. La tumba 184 de Agullana», IV Congreso de arqueología peninsular: Origen y desarrollo inicial de la desigualdad en la prehistoria reciente de la península Ibérica, Faro, 351-358.
- 2007b: «Espadas miniaturizadas en las necròpolis del nordeste de la península Ibérica», *MM*, 48, Madrid, 140-153.
- [En premsa a]: «La necròpolis de Milmanda (Vimbodí, Conca de Barberà) com a paradigma dels intercanvis Interior-Costa durant els s. VII i VI aC», *Congrés de joves investigadors de protohistòria dels Països Catalans*.
- [En premsa b]: «Fermalls de cinturó de 4 i 6 garfis a Catalunya: tipologia, cronologia i dispersió», *Congrés de joves investigadors de protohistòria dels Països Catalans*.
- [En premsa c]: «La tumba del orfebre de Cabezo Lucero a Debate», *Saguntum*.
- BALSERA, R.; SARDÀ, S. 2008: «Rellegint la cova de la Font Major, un santuari hipogeic protohistòric al curs alt del Francolí», *Pyrenae* 39.1, 45-66.
- SARDÀ, S. 2005a: «Repertori ceràmic a Catalunya en el trànsit del segle VII al VI aC. Influències i canvis de caràcter orientaltzant», *RAP* 15, 247-271.
- SARDÀ, S. 2005b: «Entre carneros, palomas y ciervos: la asimilación de estímulos mediterráneos a través de la toréutica. El ejemplo del noreste de la península Ibérica durante el s. VI aC», *RSL* LXXI, 5-28.
- SARDÀ, S. 2007: «Los colgantes zoomorfos, un ejemplo del nuevo repertorio toréutico del s. VI aC del nordeste peninsular», *Arte Ibérico en la España Mediterránea*, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 24-27 octubre 2005, 265-275.
- SARDÀ, S. [en premsa]: «Cap a un repertori ceràmic propi. Adaptació, assimilació i còpia durant la primera edat del ferro a Catalunya», *Congrés de joves investigadors de protohistòria dels Països Catalans*.
- GRAS, M. 1980-1981: «La Sicile et l'Italie centrale au VIIe siècle et dans la première moitié du VIe siècle avant JC», *Atti del V congresso internazionale di studi sulla Sicilia antica*, KOKALOS XXVI-XXVII I, 99-156.
- ROUILLARD, P.; TEIXIDOR, J. 2000: *L'universo fenicio*, Einaudi Tascabili, Saggi, 691, Torí.
- GRASSI, B. 2000: *Vasellame e oggetti in bronzo, artigiani e committenza*, Capua Prerromana VIII, Pisa-Roma.
- GRAU, E. 1993: «Antracoanàlisis de la necròpolis ibèrica de Cabezo Lucero (Guardamar del Segura)», a C. ARANEGUI *et al.* 1993, 329-331.
- GRAU, I.; REIG, C. 2002-2003: «Sobre el uso de metales en la Contestania ibérica: las evidencias de La Serreta», *Recerques del Museu d'Alcoi* 11/12, 101-150.
- GRIFONI CREMONESI, R. 1999: «Alcune osservazioni sui culti delle acque e sulla frequentazione delle grotte dal neolitico all'età del rame», a PACCIARELLI, M.; SASSATELLI, G. (a cura di), *Grotte, Acque, Dei*, Ocnus 7, 159-166.
- GUAITOLI, M. T. 2004: «La dimensione di guerriero, principe ed eroe attraverso le fonti letterarie e le testimonianze archeologiche», a MARZATICO, F.; GLEIRSCHER, P. (a cura di), *Guerrieri, principi ed eroi fra il Danubio e il Po, dalla preistoria all'alto medioevo*, Trento, 17-34.
- GUÉRIN, P. 2003: *El castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno Edetano*, Serie de Trabajos Varios del SIP 101, Diputació de València, València.
- GUILAINE, J. 1972: *L'Age du Bronze en Languedoc occidental, Roussillon, Airège*, Mémoires de la Société Préhistorique française, vol. 9.
- RANCOULE, G. 1996: «Les relations méditerranéennes pre-coloniales et les debuts de l'Age du Fer Languedocien. Les influences puniques en languedoc occidental», *Complutum* 7, 125-140.
- ZAMMIT, J. 2002: *El camino a la guerra. La violencia en la prehistoria*, Ariel Prehistoria, Barcelona.
- GUSI, F.; SANMARTÍ, E. 1976-1978: «Asentamientos indígenas preibéricos con materiales fenicio-púnicos en el área costera del Baix Maestrat (provincia de Castellón de la Plana)», *Ampurias* 38-40, simposi internacional *Els orígens del món ibèric*, 361-380.
- HENCKEN, H. 1968: *Tarquīnia, villanovans and early etruscans*, Cambridge i Massachusetts.
- HERMARY, A.; HESNARD, A.; TRÉZINY, H. 1999: *Marseille Grecque 600-49 av. JC, La cité phocéenne*, Ed. Errance, París.
- HOPPER, R. J. 1949: «Addenda to Necrocorinthia», *BSA* XLV, 1 i s.
- HODDER, I. 1987: «La arqueología en la era post-moderna», *TP* 44, 11-26.
- 1982: *Symbols in Action*, Ethnoarchaeological Studies of Material Culture, Cambridge.
- 1991: *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- HOULÉS, N.; JANIN, Th. 1992: «Une tombe de premier âge du fer au lieu-dit Saint-Antoine à Castelnau-de-Guers (Hérault)», *RAN* 25, 433-442.
- HUGHES, D. D. 1999: «Hero cult, heroic honors, heroic dead: some developments in the Hellenistic and Roman periods», a HÄGG, R. (ed.), *Ancient Greek Hero Cult*, Proceedings of the fifth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Universitat de Göteborg, 21-23 d'abril de 1995, *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae*, Series in 8º, XVI, 165-175, Estocolm.

- HUMPHREYS, S. C. 1980: «Family tombs and tomb cult in ancient Athens: tradition or traditionalism?» *JHS* 100, 96-126.
- IAIA, C. 1999: *Simbolismo funerario e ideologia alle origini di una civiltà urbana. Forme rituali nelle sepolture "villanoviane" a Tarquinia e Vulci, en el loro entronera*, GCPdPI 3, Florència.
- JANIN, Th. 1992: «L'évolution du bronze final IIIb et la transition bronze-Fer en Languedoc occidental, d'après la culture matérielle des nécropoles», *DAM* 15, 243-259.
- 2000: «Nécropoles et sociétés Élisiques: les communautés du Premier Âge du fer en Languedoc Occidental», *MAM* 7, Actes du colloque international de Carcassonne: *Mailhac et le Premier Âge du Fer en Europe Occidentale, Hommages à Odette et Jean Tafanel*, 117-131.
- *Et al.* 1997: *La nécropole protohistorique du Camp d'Alba à Réalville (Tarn-et-Garonne)*, Publication de l'Unité Mixte de Recherche 154 du C.N.R.S., Latex-Tolosa.
- *Et al.* 2002: «La nécropole protohistorique du Grand Bassin II à Mailhac, Aude (VIe-Ve s.av.n.e.)», *DAM* 25, 65-122.
- JIMÉNEZ-ÁVILA, J. 2002: «La toréutica orientalizante en la península Ibérica», *Bibliotheca Archaeologica Hispana* 16, *Studia Hispano-Phoenicia* 2, Real Academia de la Historia, Madrid.
- 2003: «Las sandalias de Apolo. Sobre el origen de los cinturones "célticos"», *AespA* 76, 31-46.
- ORTEGA, J. 2004: *La cerámica griega en Extremadura*, Cuadernos Emeritenses 28, Mérida.
- 1990: «Aspectos rituales funerarios de la necrópolis de la Cruz del Negro. Carmona (Sevilla)», *Zephyrus* 43, 215-222.
- JIMÉNEZ-FLORES, A. M. 1996: *Ritual funerario y sociedad en las necrópolis fenicias de época arcaica de la península Ibérica*, Ed. Gráficas Sol.
- JULY, J. J.; NORDSTRÖM, S. 1966: «Les vases à oreillettes perforées en France et leur similaires en Méditerranée Occidentale», *APL* XI, 99-124.
- JUNYENT, E. 1992: «Els orígens del ferro a Catalunya», *RAP* 2, 21-36.
- ALASTUEY, A. 1991: «La vaixel·la ilergeta de vernís roig», *RAP* 1, 9-50.
- PÉREZ, A. 2003: *L'antiguitat, d'Illiria a Ilerda*, Història de Lleida, vol. I, Pagès Editors, Lleida.
- KILIAN, K. 1975: «Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria», *PZ* 50.
- 1983: «Oggetti dell'ornamento personale caratteristici in Bosnia e Macedonia, loro divulgazione in Grecia ed in Italia durante l'età del Ferro», a *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, Taranto, 61-85.
- KILIAN-DIRLMEIER, I. 1979: «Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur geometrischen Zeit», *PBF* XI/2, Munic.
- KIMMIG, W. 1954: *Zur Urnenfelderkultur in Südwesteuropa*, Stuttgart.
- 1997: «Le problème des Fürstensitze au nord-ouest des contreforts alpins: situation actuelle de la recherche», a BRUN, P.; CHAUME, B. (dir.): *Vix et les éphémères principautés celtiques. Les Vie-Ve siècles avant JC. En Europe centre-occidentale*, 13-16.
- KROMER, K. 1959: *Das Gräberfeld von Hallstatt*, Sansoni, Florència.
- KUBACH, W. 1977: *Die Nadeln in Hessen und Rheinhesen*, PBF XIII/3. C. H. Beck. Munic.
- KUNZE-GÖTTE, E. 1965: *Corpus Vasorum Antiquorum, Deutschland, Stuttgart, Württembergisches Landesmuseum*, Band 1, CVA Band 26, Munic.
- KURTZ, W. 1985: «La coraza metálica en la Europa protohistórica», *BAEAA* 21, 13-23.
- 1987: *La necrópolis de Las Cogotas. Volumen I: Ajuarres. Revisión de los materiales de la necrópolis de la segunda edad del hierro en la Cuenca del Duero (España)*, BAR-IS 344, Oxford.
- LAMBOGLIA, N. 1960: «La necropoli ligure de Chiavari», *RSL* XXVI.
- LAMBRINOUDAKIS, V. K. 1988: «Veneration of Ancestors in Geometric Naxos» a HÄGG, R.; MARINATOS, N.; NORDQUIST, G. C. (ed.), *Early Greek Cult Practice*, Skrifter utgivna av svenska institutet i Athen, vol. 38, Estocolm, 235-245.
- LAPEYRE, C. 1979-1980: «Matériel de la nécropole protohistorique de la Méjarie à Sauvian, Hérault», *RAN* XIII, 197-210.
- LÁZARO, A.; MESADO, N.; ARANEGUI, C.; FLETCHER, D. 1981: *Materiales de la necrópolis ibérica de Orleil (Vall d'Uxó, Castellón)*, SIP, trabajos varios, 70, València.
- LE GOFF, I. 2002: «Les vestiges de la crémation: témoins privilégiés des protocoles funéraires», *Archéopages* 6.
- LILLO-CARPIO, P. 1984-1985: «Un singular tipo de exvoto: las pequeñas falcatas», *CuPAUAM* 13-14, Homenaje al Prof. Gratiniano Nieto, 33-46.
- LILLIOS, K. T. 1999: «Objects of memory: The ethnography and archeology of Heirlooms», *JAMTh* 3, vol. 6, 235-262.
- LILLIU, G. 1981: «Bronzetti e statuaria nella civiltà nuragica», *Ichnussa. La Sardegna dalle origini all'età classica*, Milà, 179-254.
- LIMATA, B. 1995: *Su alcuni pendagli in Bronzo da Pompei*, Studi sulla Campani Prerromana, serie 3, vol. II, 99-103.
- LISSARRAGUE, F. 1988: «La stèle avant la lettre», a D'AGOSTINO, B. (dir.), *Atti del Colloquio Internazionale di Capri: La Parola, L'immagine, La tomba*, AION ArchStAnt X, 97-105.
- LLINAS, C.; ROBERT, A. 1971: «La nécropole de Saint-Julien à Pézenas. Fouilles 1969-1970», *RAN* IV, 1-34.
- LLULL, V.; PICAZO, M. 1989: «Arqueología de la muerte y estructura social», *AEspA* 62, 5-20.

- LÓPEZ, D. 2004: «Primers resultats arqueobotànics (llavors i fruits) al jaciment protohistòric del Turó de la Font de la Canya (Avinyonet del Penedès)», *RAP* 14, 149-177.
- LÓPEZ-CACHERO, J. *et al.* 2002: «La necrópolis de incineración de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Barcelona): caracterización del ritual funerario», *Bolskan* 19, XXVII CNA, II Protohistoria, 141-164.
- 2005: *La necrópolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell) en el contexto del bronce final y la primera edad del hierro en el Vallès: estudio de los materiales cerámicos*, tesi doctoral inèdita.
- LORRIO, A. J. 1997: *Los celtíberos*, Complutum 7 Extra, Madrid.
- LOSCHIAVO, F. 1981: «Economia e società nell'età sei nuraghi», *Ichnussa. La Sardegna dalle origini all'età classica*, Milà, 255-350.
- 1988: «Early Metallurgy in Sardinia», a MADDIN, R. (ed.), *The beginning of the Use of Metals and Alloys, Papers from the International Conference on the Beginning of the Use of Metals and Alloys*, Zengzhou (Xina), 21-26 d'octubre de 1986, 92-103.
- 1994: «Bronzi Nuragici nelle tombe della prima età del ferro di Pontecagnano», *Biblioteca di Studi Etruschi* (La presenza etrusca nella Campania Meridionali) 28, 62-82.
- MACNAMARA, E.; VAGNETTI, K. 1985: «Late cypriot Imports to Italy and their influence on local Bronzework», *PBSR* 53, 1-71.
- LOUIS, M.; TAFFANEL, O. 1958a: *Le Premier Âge du Fer Languedocien, les nécropoles à incinération*, Collection de Monographies préhistoriques et archéologiques, Institut International d'Études Ligures, Bordighera-Montpellier.
- 1958b: *Le premier âge du fer Languedocien. III. Les tumulus. Conclusions*, Institut International d'Études Ligures, Monographies Prehistoriques, Bordighera-Montpellier.
- LUCAS, R. 1989: «El vaso teromorfo del poblado grande de Tossal Redó (Calaceite, Teruel) y su contexto arqueológico», *CuPAUAM* 16, 169-210.
- LUCAS, M. R. 1991: «Bandeja etrusca de borde perlado hallada en el poblado de la Peña Negra (Crevillente, Alicante)», a REMESAL, J.; MUSSO, O. (coord.): *La presencia de material etrusco en el ámbito de la colonización arcaica en la península Ibérica*, Barcelona 1990, 335-367.
- 2003-04: «*Simpulum* y bebida, marcadores de prestigio y jefatura durante el Hierro I (siglos VII/VI aC): entre el Herault y el Ebro», *Kalathos* 22-23, 95-134.
- 2004: «Narigón y ronzal “versus” bocado de caballo: el arrastre de los équidos», *Gladius* 24, 99-108.
- LULLIES, R. 1972: *Corpus Vasorum Antiquorum, Deutschland, Kassel, Antikenabteilung der Staatlichen Kunstsammlungen*, Band 1, CVA Band 35, Munic.
- MAGGIANI, A. 1999: «Culti delle acque e culti in grotta in Etruria», a PACCIARELLI, M.; SASSATELLI, G. (a cura di): *Grotte, Acque, Dei*, Ocnus 7, 187-203.
- MALUQUER, J. 1951: «Un nuevo campo de urnas en Cataluña: La necrópolis de la Bóvila Roca de Pallejà (prov. de Barcelona)», *AEspA* 24, 204-207.
- 1957: «La necrópolis de la edad del hierro de La Torraza en Valtierra (Navarra)», *Excavaciones en Navarra* V, 15-41.
- 1983-1984: «Una indústria paleoibèrica catalana de joieria i quincalleria», *Pyrenae* 19-20, 77-89.
- 1984: *La necrópolis paleoibèrica de “Mas de Musols”, Tortosa (Tarragona)*, P.I.P. VIII, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- 1987: *La necrópolis paleoibèrica de Mianes en Santa Bàrbara (Tarragona)*, P.I.P. IX, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- PICAZO, M.; MARTÍN, A. 1984: «Les premières importations grecques à Ullastret et leurs imitations», a *Corpus Vasorum Antiquorum, Espagne, Musée Monographique d'Ullastret*, fasc. 1, CVA Espagne fasc. 5, Barcelona.
- VÁZQUEZ, L. 1957: «Avance al estudio de la necrópolis de la “Atalaya”, Cortes de Navarra», *Excavaciones en Navarra*, vol. V, Diputación Foral de Navarra, Institución.
- MANCEBO, J. 2000: «Análisis de los objetos metálicos en el período orientalizante y su conexión con el mundo fenicio. Los cuchillos afalcatados», *Atti del IV Congresso internazionale di studi Fenici e Punici*, Cadis, 1825-1834.
- MANYANÓS, A. 1998: «La importancia de la Ilercavonia en la cristalización del núcleo celtibérico de Molina de Aragón», *Actas de los encuentros sobre el origen del mundo celtibérico*, Molina de Aragón, 1-3 d'octubre de 1998, 111-119.
- MARINI, A. 2003: «...e lo fece bruciare con le sue armi belle. Status del guerriero e rituale funerario nella Grecia della prima età del Ferro: tombe con armi nelle necropoli di Atene e Lefkandi», *RdA* XXVII, 21-56.
- MARTÍ, F. 1970: «Las hachas de bronce en Cataluña», *Ampurias* 31-32, 105-151.
- MATEO, P. 1994: «Influencia de la calidad del suelo en la ubicación de poblados y necrópolis. El Bronce final en el sur de Lleida», *Pyrenae* 25, 71-92.
- MAYA, J. L. 1976: «Un torques de la necrópolis de Pedrós (Lérida)», *Ilerda* XXXVII, 211-213.
- 1981: «La edad del bronce y la primera edad del hierro en Huesca», *I Reunión de prehistoria aragonesa*, Osca, 129-163.
- 1990: «¿Bronce final o primera edad del hierro? La problemática en el marco de la depresión prelitoral», *Limes* 0, 31-43.
- DÍEZ-CORONEL, L. i PUJOL, A. 1973: «La necrópolis de incineración de Pedrós. Serós (Lérida)», XIII CNA, Huelva 1973, Saragossa.

- MAYORAL, F. 1990: *Análisis de las variables sociales reconocidas en las necrópolis del horizonte ibérico antiguo y reconstrucción de la sociedad en el Montsià-Bajo Maestrazgo*, tesi doctoral presentada el 1990 a la UAB, inèdita, Barcelona.
- 1992: «Las necrópolis del Horizonte Ibérico Antiguo del Montsià-Bajo Maestrazgo», *RAP* 2, 97-110.
- MAZARAKIS, A. 1999: «Reflections on hero cult in Early Iron Age Greece», a HÄGG, R. (ed.), *Ancient Greek Hero Cult*, Proceedings of the fifth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Universitat de Göteborg, 21-23 d'abril de 1995, *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae*, Series in 8º, XVI, 9-36, Estocolm.
- MCCAULEY, B. 1999: «Heroes and Power: The politics of Bone Transferal», a HÄGG, R. (ed.): *Ancient Greek Hero Cult*, Proceedings of the fifth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Universitat de Göteborg, 21-23 d'abril de 1995, *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae*, Series in 8º, XVI, 85-98, Estocolm.
- MEDINA, J.; VÁZQUEZ, M. P.; GONZÁLEZ, J. R. 2004: «El fons arqueològic de l'Institut d'Estudis Ilerdencs. Història d'un llarg procés de catalogació i estudi d'una selecció de materials», *RAP* 14, 85-146.
- MESADO, N.; SARRIÓN, I. 2000: «Un enterramiento inusual: el caballo ibérico de la Regenta», *Conmemoración del XXX aniversario del Museu arqueològic comarcal de la Plana Baixa 1967-1997*, Borriana, 89-101.
- MILCENT, P. Y. 1998: «Le Petit-Villatte à Neuvy-sur-Barangeon (Cher): lecture d'un dépôt complexe», a MORDANT, PERNOT, RYCHNER, *L'atelier du bronzier en Europe du XXe au VIIIe siècle avant notre ère*, Actes du colloque international de Dijon-Neuchâtel 1996, Paris, Comité des travaux historiques et scientifiques, 1998, 3 vol. (Documents préhistoriques, n. 10), 55-69.
- 2004: *Le premier âge du Fer en France centrale, I et II*, Société Préhistorique Française (Mémoire de la Société Préhistorique française 34), Paris.
- MILLOT, J. P. 1976: «Les civilisations de l'Age du Bronze dans le Jura», a GUILAINE, J. (dir.), *La préhistoire française, tome II, Les civilisations néolithiques et protohistoriques de la France*, Paris, 495-505.
- MOHEN, J. P. 1980: *L'Age du Fer en Aquitaine, du VIIIe au IIIe siècle avant Jésus-Christ*, MSPF 14.
- 1983: *Poignards, hallebarde, pointes de lance, pointes de flèche, armement défensif*, Typologie des objets de l'Age du Bronze en France, fasc. II, 1-63.
- MONTEAGUDO, L. 1977: *Die Beile auf der Iberischen Halbinsel*, PBF IX/6. C. H. Beck. Munic.
- MONTERO, I.; GÓMEZ, P.; ROVIRA, S. 1998: «Estudi analític d'alguns materials metàl·lics de la necròpoli del pla de la Bruguera» a CLOP, X. et al., *El pla de la Bruguera Centre de Distribució Sony: Una necròpoli d'incineració de la primera edat del ferro a Castellar del Vallès (Castellar del Vallès, Vallès Occidental)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 15, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 101-104.
- MOREL, J. P. 1989-1990: «Aspects économiques d'un sanctuaire (Fondo Ruozzo à Teano, Campanie)», *Sc. Ant* 3-4, 507-517.
- MORETTI-SGUBINI, A. M. 2004: «Vulci, la tomba del Guerriero della Polledrara», a MORETTI SGUBINI, A. M. (a cura di), *Scavo nello Scavo, gli etruschi non visti. Ricerche e «riscoperte» nei depositi dei musei archeologici dell'Etruria Meridionale*, Viterbo, 150-165.
- MORIGI-GOVI, C. 1971: «Il tintinnabulo della “tomba degli Ori” dell'Arsenale di Bologna», *ArchCl* XXIII 211-235.
- MORRIS, I. 1987: *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek city-state*, Cambridge.
- 1988: «Tomb Cult and 'Greek Renaissance: The Past and Present in the 8th c. B.C.», *Antiquity* 62, 750-61.
- MÜLLER-KARPE, H. 1959: *Beiträge zur chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Römisch-Germanische Forschungen, Band 22, Berlin.
- MUNILLA, G. 1991: «Elementos de influencia etrusca en los ajuares de las necrópolis ibéricas», a REMESAL, J.; MUSSO, O. (coord.): *La presencia de material etrusco en el ámbito de la colonización arcaica en la península Ibérica*, Barcelona, 1990, 107-176.
- MURRAY, O. 1988: «Death and the symposion», *Atti del Colloquio Internazionale di Capri: La parola, l'immagine, la tomba*, AION ArchStAnt X, Nàpols, 239-257.
- NAVA, M. L. 2001: «Azione di tutela e rischio archeologico in Basilicata», *Bolletino di Archeologia* 53-54, *Archeologia: Rischio o Valore aggiunto?*, 99-109.
- NAVARRO, R. 1970: *Las fibulas en Cataluña*, Publicaciones Eventuales 16, Barcelona.
- NENCI, G. 1994: «Qualche considerazione sulla necropoli come fonte storica nell'antichità», Actes du colloque international du Centre de Recherches Archéologiques de l'Université de Lille III (1991), *Nécropoles et sociétés antiques (Grèce, Italie, Langue-doc)*, 9-14.
- NEUMAIER, J. 1996: «Colgantes zoomorfos de las costas valenciana y catalana», *QuPAC* 17, 255-261.
- 1999: «Nueva interpretación de la “espada-puñal” de la cova de la Font Major en l'Espluga de Franco-lí (Tarragona). El factor de las influencias italianas durante el bronce final en el litoral mediterráneo español», *QuPAC* 20, 83-93.
- NICOLARDOT, J. P.; VERGER, S. 1998: «Le dépôt des Granges-sous-Grignon (commune de Grignon, Côte-d'Or)», a MORDANT, PERNOT, RYCHNER: *L'atelier du bronzier en Europe du XXe au VIIIe siècle avant notre ère*, Actes du colloque international de Dijon-Neuchâtel 1996, Paris, Comité des travaux

- historiques et scientifiques, 1998, 3 vol. (Documents préhistoriques, n. 10), 9-31.
- NICKELS, A. 1989: *Agde, la nécropole du premier âge du fer*, RAN, sup. 19.
- PELLECUER, C.; RAYNAUD, C.; ROUX, J. C.; ADGÉ, M. 1981: «La nécropole du Ier Âge du Fer d'Agde: Les tombes à importations grecques», *MEFRA* 93.1, 89-125.
- OLIVA, M.; RIURÓ, F. 1968: «Nuevos hallazgos en la necrópolis hallstättica de Anglés (Gerona)», *Pyrenae* 4, 67-99.
- OLIVER, A. 1981: «Incineraciones entre el río Ebro y el Palancia, nuevas aportaciones para el estudio de los enterramientos ibéricos», *CuPAC* 8, 189-256.
- GUSI, F. 1991: «Los primeros contactos comerciales mediterráneos en el norte del País Valenciano (siglos VII-VI aC)», a REMESAL, J.; MUSSO, O. (coord.): *La presencia de material etrusco en el ámbito de la colonización arcaica en la península Ibérica*, Barcelona, 1990, 197-213.
- OLMOS, R. 1985: «Nuevos enfoques para el estudio de la cerámica y de los bronce griegos de España: una primera aproximación al problema de la helenización», a PICAZO, M.; SANMARTÍ, E. (org.): *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la península Ibèrica*, Empúries 18-20 de març de 1983, Barcelona, 7-17.
- 2002-2003: «En la flor de la edad: un ideal de representación heroico iberohelenístico», *CuPAUAM* 28-29, a QUESADA, F.; BENDALA, M.; MORET, P. (coord.): *Formas e imàgenes del poder en los siglos III y II aC: modelos helenísticos y respuestas indígenas* (Seminario Casa de Velázquez y UAM, febrero de 2004), 259-272.
- O'SHEA, J. M. 1981: «Social configurations and their archaeological study of mortuary practices: a case of study», a R. CHAPMAN *et al.* (ed.), *The Archeology of Death*, Cambridge.
- 1984: *Mortuary variability: an archaeological investigation*, Nova York, Academic Press.
- 1996: *Villagers of the Maros. A portrait of an Early Bronze Age Society*, Nova York, Londres, Plenum Press.
- PACCIARELLI, M. 2001: *Dal villaggio alla città. La svolta protourbana del 1000 aC nell'Italia tirrenica*, GCPd-PI 4, Florència.
- PADER, E. J. 1982: *Symbolism, Social Relations and the Interpretation of Mortuary Remains*, Oxford.
- PADRÓ, J. 1971: «Breus notes sobre els escarabeus i escaraboids de la necrópolis de Can Canyís», *Pyrenae* 7, 129-133.
- 1971-1972: «Un escarabeo de ámbar procedente de las excavaciones de Rhode (Roses)», *Ampurias* 33-34, 293-295.
- 1974a: «A propósito del escarabeo de la Solivella (Alcalá de Xivert, Castellón) y otras piezas egipcias de la zona del Bajo Ebro», *CuPAC* 1.
- 1974b: «Los escarabeos de Emporion», *Miscelánea Arqueológica* II, Barcelona.
- 1976-1978: «Datos para una valoración del factor egipcio y de su incidencia en los orígenes del proceso de iberización», *Ampurias* 38-40, 487-510.
- 1980: *Egyptian-type documents from the mediterranean littoral of the Iberian Peninsula before the roman conquest, I. Introductory survey*, Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain, Leiden.
- 1982-1983: «De nuevo sobre los hallazgos egipcios y egipzantes de la península Ibérica», *CuPAC* 9, 149-191.
- 1983: *Egyptian-type documents from the mediterranean littoral of the Iberian Peninsula before the roman conquest, II. Study of the material: From Western Languedoc to Murcia*, Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain, Leiden.
- 1985: *Egyptian-type documents from the mediterranean littoral of the Iberian Peninsula before the roman conquest, III. Study of the material: Andalusia*, Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain, Leiden.
- PALOL, P. de 1958: *La necrópolis hallstättica de Agullana (Gerona)*, BPH, vol. I, Madrid.
- PARKER-PEARSON, M. 1982: «Mortuary Practices, Society and Ideology: an Ethnoarchaeological Study», a HODDER, I. (ed.), *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge University Press, 99-113.
- PARZINGER, H.; SANZ, R. 1986: «Zum Ostmediterranen ursprung einer Gürtelhakenform der Iberischen Halbinsel», *MM* 27, 169-194.
- PAYNE, H. 1931: *Necrocorinthia, a study of Corinthian art in the archaic period*, Oxford and the Clarendon Press.
- PELLICER, M. 1982: «La influencia orientalizante en el bronce final-hierro del nordeste hispano», *Habis* 13, 211-237.
- 1984: «Elementos ultrapirenaicos y hallstattizantes en el horizonte del bronce final-hierro del noreste hispano», *Habis* 15, 309-343.
- PENA, A. 2005: «La necrópolis ibérica del Molar (San Fulgencio, Alicante). Revisión de las excavaciones realizadas en 1928 y 1929», a ABAD, L.; SALA, F.; GRAU, I. (ed.), *La contestania ibérica, treinta años después*, Universitat d'Alacant, 369-384.
- PEREIRA, J.; RODERO, A. 1983: «Aportaciones al problema de las urnas de orejetas perforadas». Homenaje al profesor M. Almagro-Basch III, 47-56.
- PÉREZ, C. L.; LÓPEZ, C. 1986: *Aportaciones al estudio de las culturas eneolíticas en el Valle del Ebro I: elementos de adorno*, Gobierno de La Rioja, Instituto de Estudios Riojanos 3, Logroño.
- PERONI, R. 1973: *Studi di Cronologia Hallstattiana*, Roma.
- *Et al.* 1975: *Studi sulla cronologia delle civiltà di Este e Golasecca*, Sansoni, Florència.

- 1981: «Usi funerari e forme di organizzazione sociale nella età del Ferro», a PERONI, R. (a cura di), *Necropoli e usi funerari nell'età del ferro*, Archeologia: Materiali e Problemi V, Bari, 293-303.
- 2004: «Culti, comunità tribali e gentilizie, caste guerriere e figure di eroi e principi nel secondo millennio in Italia tra Europa centrale ed Egeo», Catalogo della mostra: *Guerrieri, Principi ed Eroi, fra il Danubio e il Po dalla Preistoria all'Alto Medioevo*, Trento 2004, 161-174.
- PININGRE, J. F. 2004: «Le dépôt de Villars-Sous-Dampjoux (Doubs) et les dépôts de la phase moyenne du Bronze Final dans le Jura», *RAE* 53, 5-20.
- PITA, R.; DíEZ-CORONEL, L. 1968: *La necrópolis de Roques de San Formatge en Serós (Lérida)*, EAE 59, Madrid.
- PLEINER, R. 1969: *Iron working in Ancient Greece*, Praga.
- PLENS, M. 1986: *La necrópolis de la Pedrera*, tesi de llicenciatura inèdita, Lleida.
- PONS, E. 1977: «Sivelles de cinturó de taló rectangular i placa poligonal trobades al nord-est de Catalunya», *Cypsela* 2, 91-120.
- 1984: *L'Empordà, de l'edat del bronze a l'edat del ferro, 1100-600 aC*, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona.
- 2000: «Las necrópolis de incineración del bronce final y de la edad del hierro en Cataluña», *MAM* 5, *Archéologie de la mort, Archéologie de la Tombe au Premier âge du Fer*, Actes du XXI Colloque International de l'Association Française pour l'Étude de l'âge du Fer, 31-40.
- VILA, M. P. 1975: «Nuevos aportes al estudio de la necrópolis de Perelada (Gerona)», *XIV CNA*, 681-694.
- PAUTREAU, J. P. 1994: «La nécropole d'Anglès, La Selva (Gérone, Espagne) et les relations Atlantique-Méditerranée à travers les Pyrénées au début de l'Âge du Fer», *Aquitania* XII, 353-375.
- PONTRANDOLFO, A. 1995: «Simposio e Élités Sociales nel Mondo Etrusco e Italico», a MURRAY, O.; TECUSAN, M. (ed.), *In vino veritas*, Oxford, 176-195.
- POPHAM, M. R.; LEMOS, I. S. 1996: *Lefkandi III, The Early Iron Age Cemetery at Toumba. The excavations of 1982, 1984, 1986 and 1992-4*, The British School of Archaeology at Athens, Oxford.
- SACKET, L. H. 1980: *Lefkandi I*, Atenes, Londres.
- POZO, S. F. 2003: «Recipientes y vajilla metálica de época prerromana (fenicia, griega y etrusca) del sur de la península Ibérica», *Antiquitas* 15, 5-50.
- POUZADOUX, C. 1993: «Les funéraires de Patrocle ou la mise en image des indices de la gloire», a OLMOS, R.; SANTOS, J. A. (ed.), *Iconografía ibérica, iconografía itálica: propuestas de interpretación y lectura*, Seria Varia UAM 3, 137-152.
- PRADOS, L. 2004: «Un viaje seguro: las representaciones de pies y aves en la iconografía de época ibérica», *CuPAUAM* 30, 91-104.
- PY, M. 1972: «Les disques perlés en bronze du Languedoc Oriental», *RSL XXXVIII*, 1.
- QUESADA, F. 1989a: *Armamento, guerra y sociedad en la necrópolis ibérica de "El Cabecico del Tesoro" (Murcia, España)*, *BAR International Series* S502, Oxford.
- 1989b: «La utilización del arco y la flecha en la cultura ibérica», *Trabajos de Prehistoria* 46, 161-201.
- 1989c: «Consideraciones sobre el uso del armamento ibérico para la delimitación de unidades geopolíticas», *Arqueología Espacial* 13, Terol, 111-120.
- 1993: «Riqueza y jerarquización social en necrópolis ibéricas: los ajuares», a MANGAS, J.; ALVAR, J. (ed.), *Homenaje a José María Blázquez II*, Ediciones Clásicas, Madrid, 447-466.
- 1994: «Vino, aristócratas y guerreros en la cultura ibérica (s. V-II aC)», *Verdolay* 6.
- 1997: *El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la cultura ibérica (s. VI-I aC)*, Monographies Instrumentum 3.
- 2005: «El gobierno del caballo montado en la antigüedad clásica con especial referencia al caso de Iberia: bocados, espuelas y la cuestión de la silla de montar», *Gladius* 25, 97-150.
- RAFEL, N. 1985: «El ritual d'enterrament ibèric. Un assaig de reconstrucció», *Fonaments* 5, Barcelona, 13-31.
- 1989: *La necrópolis del Coll del Moro de Gandesa: Les estructures funeràries*, Col·lecció Monografies 1, Ajuntament de Tarragona.
- 1991: *La necrópolis del Coll del Moro de Gandesa. Els materials*, Publicacions de la Diputació de Tarragona.
- 1992: «Produccions ceràmiques orientalizants a la necrópolis del Coll del Moro de Gandesa», *Miscel·lània arqueològica a J. M. Recasens*, Tarragona, 97-104.
- 1993: *Necrópolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). Campanyes de 1984 al 1987*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 12, Barcelona.
- 1997: «Colgantes de bronce paleoibéricos en el NE de la península Ibérica. Algunas reflexiones sobre las relaciones mediterráneas», *Pyrenae* 28, 99-117.
- 1998: «Peus ceràmics reixats de tradició mediterrània en els CU de l'edat del ferro a Catalunya», *RAP* 8, 81-83.
- 2002: «Un trípede chipriota procedente de la Clota (Calaceite, Teruel)», *Complutum* 13, 77-83.
- 2003: *Les necrópolis tumulàries de tipus baixaragonès: les campanyes de l'Institut d'estudis Catalans al Matarranya*, Monografies del MAC 4, Barcelona.
- 2005: «Los soportes de Calaceite y las manufacturas ornamentales en bronce del ibérico antiguo», Congreso Internacional de Mérida *El Orientalizante en el extremo Occidente*, Mérida 2003.
- [En premsa]: «La mort en la cultura ibèrica a la Catalunya Meridional», *Miscel·lània del CERE* 16, 199-212.

- ABELLA, J.; MARTÍNEZ, A. 2003: «La zona minera del Molar-Bellmunt-Falset: les explotacions de coure, plom i plata i els interessos comercials fenicis al Baix Ebre», *RAP* 13, 155-166.
- RAMÓN, E. 1989: «Un *arybalos* procedent de la necròpolis de Milmanda (Vimbodí)», *Aplec de Treballs del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà* 9, 123-134.
- 1995: «La necròpolis protohistòrica de Milmanda (Vimbodí)», *Citerior* I, 107-117.
- RAMON, J. 1994-1996: «Las relaciones de Eivissa en época fenicia con las comunidades del bronce final y hierro antiguo de Catalunya», *Gala* 3-5, «Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 aC a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre», Sant Feliu de Codines.
- RAMOS, M. L. 1986: *Estudio sobre el ritual funerario en las necrópolis fenicias y púnicas de la península Ibérica*, Colección de Estudios 22, Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid.
- RANCOULE, G. 1995: «Premiers apports d'origine sud-hispanique ou punique en vallée de l'Aude», *CIAP* X, Puigcerdà, 453-457.
- RATHJE, A. 1990: «The adoption of the Homeric Banquet in Central Italy in the Orientalizing Period», a MURRAY, O. (ed.), *Symptotica, a Symposium on the Symposium*, Oxford, 279-288.
- 1991: «Il banchetto presso i fenici», *Atti del II congresso internazionale di studi fenici e punico*, Roma, 9-14 de novembre de 1987, vol III, 1165-1168.
- 1995: «Il banchetto in Italia Centrale: Quale Stile di Vita?», a MURRAY, O.; TECUSAN, M. (ed.), *In vino veritas*, Oxford, 167-175.
- REINHARD, W. 1997: «Les sépultures aristocratiques de la Sarre au Hallstatt final et à La Tène ancienne», a BRUN, P.; CHAUME, B. (dir.), *Vix et les éphémères principautés celtiques. Les Vie et Ve siècles avant JC en Europe centre-occidentale*, Actes du Colloque de Châtillon-sur-Seine, 27-29 d'octubre de 1993, 107-124.
- REMESAL, J. 1991: «¿Imperialismo, colonialismo o interacción?», a REMESAL, J.; MUSSO, O. (ed.), *La presencia de material etrusco en la península Ibérica*, Barcelona, 21-24.
- RIDGWAY, D. 1997: «Nestor's Cup and the Etruscans», *OJA* 16, 325-344.
- RÍHOVSKÝ, J. 1979: *Die Nadeln in Mähren und im Ostalpengebiet (von der mittleren Bronze- bis zur älteren Eisenzeit)*, PBF XIII/5, Munic.
- RODRÍGUEZ, J. I. 1989: «El jaciment de l'edat del ferro del Mas de la Cabra a Seròs (Segrià)», *Empúries* 48-50, 250-259.
- ROLLEY, Cl. 1995: «Production et circulation des vases de bronze, de la Grande Grèce à l'Europe hallstattienne», *Ocnus (Quad. Sc. Specializ. Archeol)* 3, 163-178.
- ROS, A. 2003: «L'ús de coves santuari al massís del Garraf durant el període ibèric», *IV Trobada d'Estudios del Garraf*, Diputació de Barcelona.
- ROUQUETTE, D.; MICHEL, M. 1976: «Une tombe proto-historique au Rec de Bragues à Florensac (Hérault)», *RANIX*, 203-209.
- ROUX, D. 1997: «Autres pièces en bronze: Calaceite (Teruel)», a ROUILLARD, P. (dir.), *Antiquités de l'Espagne*, Département des Antiquités Orientales dépôt au Musée des Antiquités Nationales de Saint Germain-en-Laye, Paris, 134-135.
- ROVIRA, J. (2006-2007): «Sobre una nova destrala de bronze de l'Alt Urgell (Catalunya) i els possibles centres productors pirinencs i prepirinencs», *RAP* 16-17.
- CASANOVAS, A. 1993: «El depósito de brazaletes de Sant Aleix (Lleida) y los depósitos de objetos metálicos del bronce final en Cataluña», *Complutum* 4, 69-80.
- CURA, M. 1989: «El món tumular català des del bronze antic fins a l'època ibèrica. Continuïtat versus substitució», *Espacio, tiempo y forma*, serie I, 2. Prehistoria y Arqueología, 153-171.
- SANTACANA, J. 1984: «El modelo de despoblación/concentración en la zona de el Baix Segre (depresión del Ebro)», *Arqueología Espacial* 2, 75-92.
- ROVIRA, M. C. et al. 2005: «La necròpolis d'incineració de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental): anàlisi i estudis pluridisciplinaris», *Tribuna d'Arqueologia* 2001-2002, 93-120.
- ROYO, J. I. 1980: «Hallazgos metalúrgicos de la primera edad del hierro en Aragón», *Turiso* I, 241-324.
- 1986: «Estudio de un ajuar funerario de la primera edad del hierro descubierto en las cercanías de Mallén (Zaragoza)», *CEB* XVII-XVIII, 35-59.
- 1990: «Las necrópolis de los campos de urnas del valle medio del Ebro como precedente del mundo funerario celtibérico», a Burillo, 1990, II Simposio sobre los celtíberos *Necrópolis celtibéricas*, Saragossa, 123-136.
- 1994-1996: «Ritual funerario y cultura material en las necrópolis tumulares de los Castelletes de Mequinenza (Zaragoza): una aportación al estudio del bronce final/hierno en el noreste peninsular», *Gala* 3-5, 93-114, *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 aC a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*, Sant Feliu de Codines.
- 2000: «Tipología funeraria, ritos y ofrendas en las necrópolis del valle del Ebro durante la primera Edad del Hierro (s. VIII - s. V aC)», *Archéologie de la Mort, Archéologie de la Tombe au Premier Âge du Fer*, Actes du XXI Colloque International de L'Association Française pour l'Étude de l'Âge du Fer, *MAM* 5.
- RUANO, E. 1996: *Cuentas de vidrio prerromanas del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera*, Trabajos

- del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera 36, Eivissa.
- 1997: «Las cuentas de collar», a *Vidrios del Puig des Molins (Eivissa), la colecció de D. José Costa Picarol*, «Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 37», 101-119.
 - RUIZ, A. 1997: «Los fenicios en Málaga: un estudio sobre los encuentros culturales en la antigüedad (VIII-VI a.n.e)», *CAMT* 3, 47-68.
 - RUIZ DE ARBULO, J. 1996: «La asociación de jarras y palanganas de bronce tartésicas e ibéricas. Una propuesta de interpretación», *Relb* 2, 173-199.
 - RUIZ-GÁLVEZ, M. 1990: «Propuesta para el estudio e interpretación de las necrópolis sin armas», a F. BURILLO (coord.): *II Simposio sobre los celtíberos Necrópolis celtibéricas*. Saragossa. 343-348.
 - RUIZ-MATA, D. 1989: «El túmulo 1 de la necrópolis de las Cumbres», *IV Jornadas de arqueología fenicio-púnica*, Eivissa, 207-220.
 - RUIZ-ZAPATERO, G. 1985: *Los campos de urnas del nordeste de la península Ibérica*, tesis doctorales de la Universidad Complutense de Madrid, I-II, Madrid.
 - 1982: «Relaciones entre hábitats y necrópolis durante el bronce final y la edad de hierro en el valle del Segre», *IV CIAP*, 195-204.
 - 1992: «Comercio protohistórico e innovación tecnológica: la difusión de la metalurgia del hierro y el torno de alfarero en el NE de Iberia», *Gala* 1.
 - 2004: «Casas y tumbas. Explorando la desigualdad social en el bronce final y primera edad del hierro del NE de la península Ibérica», *Mainake* XXVI, 293-330.
 - CHAPA, T. 1990: «La arqueología de la muerte: perspectivas teórico-metodológicas», a BURILLO, F. (coord.), *II simposio sobre los celtíberos Necrópolis celtibéricas*, Saragossa, 357-372.
 - FERNÁNDEZ, V. M. 1984: «Patrones de asentamiento en el Bajo Aragón protohistórico», *Arqueología Espacial* 4, 43-63.
 - ROVIRA, J. 1994-1996: «La producción, la circulación y el control del metal: del bronce medio a la edad del hierro en el NE de la península Ibérica», *Gala* 3-5, 33-47.
 - RUSSO, A. 1999: «Il ruolo dell'acqua nei luoghi sacri della Basilicata antica», *Archeologia dell'acqua in Basilicata*, Soprintendenza Archeologica della Basilicata, Consiglio Regionale di Basilicata, Lavello, 103-126.
 - SANDARS, H. 1913: *The Weapons of the Iberians*, Oxford.
 - SANMARTÍ, E. 1982a: «Les troballes funeràries d'època ibèrica arcaica de la Granja Soley (Sta. Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental, Barcelona)», *Ampurias* 44, Barcelona, 71-103.
 - 1982b: «Les influences méditerranéennes au nord-est de la Catalogne à l'époque archaïque et la reponse indigène», *I focei dall'anatolia all'Oceano*, PP CCIV-CCVII, 281-298.
 - 1988: «Una estela de guerrier procedent d'Empúries», *Fonaments* 7, 111-114.
 - 1993: *Una tomba de guerrier de la primera edat del ferro trobada a Llinars del Vallès (Vallès Oriental, Barcelona)*, Treballs del Museu de Granollers 1.
 - 1996: «La "Tumba Cazorro" de la necrópolis emporitana de "El Portitxol" y algunos apuntes acerca de la economía de Emporion en el siglo V aC», *AEspA* 69, n. 173-174, 17-36.
 - PADRÓ, J. 1976-1978: «Ensayo de aproximación al fenómeno de iberización en las comarcas meridionales de Cataluña», *Ampurias* 38-40, simposi internacional *Els orígens del món ibèric*, 157-176.
 - SANMARTÍ, J. 2001: «La formació i desenvolupament de les societats ibèriques a Catalunya», *BRSAT*, època V, 23, 101-132.
 - 2004: «From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia», *Pyrenae* 35 (1), 7-41.
 - SANTOS, M. 1996: «Fenicios y griegos en el extremo NE peninsular durante la época arcaica y los orígenes del enclave focéo de Emporion», *XVII Jornadas de arqueología fenicio-púnica de Ibiza*, 2002, 87-132.
 - SARDA, S.; GRAELLS, R. 2004-2005: «Sobre la identificació d'un tipus arcaic d'urna d'orelletes a Catalunya», *QuPAC* 30, 173-187.
 - SAXE, A. A. 1970: *Social dimensions of mortuary practises*, M.S.Ph.D, dissertation, Universitat de Michigan.
 - SCHEID, J. 1985: «Sacrifice et banquet à Rome, Quelques problèmes», *MEFRA* 97, 193-206.
 - SCHINDLER, M. P. 2000: «Il ripostiglio di bronzi del V secolo aC di Arbedo (TI)», a DE MARINIS, R. C.; BIAGGIO, B. (a cura di), *I leonti tra mito e realtà*, 311-318.
 - SCHUBART, H.; NIEMEYER, H. G. 1976: *Trayamar. Los hipogeos fenicios y el asentamiento en la desembocadura del río Algarrobo*, EAE 90, Madrid.
 - SCHÜLE, W. 1969: *Die Meseta Kulturen der Iberischen Halbinsel*, MF, Berlín.
 - SIRANO, F. 1995: «Il sostegno bronzeo della tomba 104 del Fondo Artiaco di Cuma e il problema dell'origine dell'holmos», *Studi sulla Campania Preromana*, terza serie, volume I, 1-50.
 - SIRET, L. 1906: *Villaricos y herrerías. Antigüedades púnicas, romanas, visigodas y árabes*, Madrid.
 - SMITH, C. 1996: «Dead Dogs and Rattles. Time, space and ritual sacrifice in iron Age Latium», a WILKINS, J. B. (ed.), *Approaches to the Study of Ritual, Italy and the Ancient Mediterranean*, 73-90.
 - SNODGRASS, A. M. 1982: «Les origines du culte des héros en Grèce antique», a GNOLI, G.; VERNANT, J. P. (ed.), *La mort, les morts, dans les sociétés anciennes*, Cambridge, 107-119.
 - 1988: «The Archeology of the Hero», a D'AGOSTINO, B. (dir.), *Atti del Colloquio Internazionale di Capri: La Parola, L'immagine, La tomba*, AION ArchStAnt X, 19-26.

- 1991: *Armi ed armature dei Greci*, Roma.
- SOLIER, Y.; RANCOULE, G.; PASSELAC, M. 1976: «La nécropole de “Las Peyros” vie siècle av. JC a Couffoulens (Aude)», *RAN*, suppl. 6.
- SOMMELLA, P. 1973-1974: «La necrópoli protostorica rinvenuta a Pratica di Mare», *Rend. Pont. Acc. Archeologia* XLVI, 33-48.
- SORIA, L.; GARCIA, H. 1996: *Broches y placas de cinturón de la edad del hierro en la provincia de Albacete: una aproximación a la metalurgia protohistórica*, Instituto de Estudios Albacetenses de la Excm. Diputación de Albacete, Albacete.
- SOUTOU, A.; VEZIAN, J. 1964: «Mobilier d'une tombe a incineration de Mas-Saintes-Puelles (Aude)», *CLPA* 13, 164-172.
- SPERBER, L. 2004: «Il ceto dominante dei portatori di spada nell'Europa centro-meridionale dell'età del Bronzo», catàleg de la mostra *Guerrieri, principi ed eroi, fra il Danubio e il Po dalla Preistoria all'Alto Medioevo*, Trento, 175-200.
- SUSINI, A.; BAUD, CH. A.; TOCHON-DANGUY, H. J. 1988: «Identification d'un traitement des os préhistoriques humains», *Notes et Monographies Techniques* 24, C.N.R.S., Paris, 43-67.
- TAFFANEL, J.; TAFFANEL, O. 1960: «Deux tombes de chefs à Mailhac», *Gallia* XVIII, 3-32.
- JANIN, Th. 1998: «La nécropole du Moulin à Mailhac (Aude)», *MAM* 2, Lattes.
- TAGLIAMONTE, G. 2003: «La terribile bellezza del guerriero», a *I Piceni e l'Italia medio Adriatica*, Atti del XXII Convegno di Studi Etruschi ed Italici, Ascoli Piceno, Teramo, Ancona, 9-13 d'abril de 2000, 533-553.
- TAGLIENTE, M. 1985: «Elementi del banchetto in un centro arcaico della Basilicata (Chiaromonte)», *MEFRA* 97, 159-191.
- TAINTER, J. A. 1978: «Mortuary practices and the study of prehistoric social systems», *Advances in Archaeological method and theory*, Nova York, 74-128.
- TARRADELL, M. 1973: «Cuevas sagradas o cuevas santuario: un aspecto poco valorado de la religión ibérica», *Memoria 1973. Instituto de arqueología y prehistoria*, Barcelona, 26-28.
- TOLEDO, A.; PALOL, P. de 2006: *La necrópolis d'incineració del bronze final transició a l'edat del ferro de Can Bech de Baix, Agullana (Alt Empordà, Girona). Els resultats de la campanya d'excavació de 1974*, MAC-Girona, Sèrie Monogràfica 24.
- TORELLI, M. 1981: *Storia degli etruschi*, Roma-Bari.
- 1993: «Reges latini della Preistoria: Iconografia, Cerimoniale, Statuti», a OLMOS, R.; SANTOS, J. A. (ed.), *Iconografia ibérica, iconografia itálica: propuestas de interpretación y lectura*, Serie Varia UAM 3, 21-42.
- 1997: *Il rango, il rito e l'immagine. Alle origini della rappresentazione storica romana*, Milà.
- TORRES, M. 1999: *Sociedad y mundo funerario en Tartessos*, BAH 3, Madrid.
- TOVOLI, S. 1989: *Il sepolcreto villanoviano Benacci Caprara di Bologna*, Cataloghi delle Collezioni del Museo Civico Archeologico di Bologna, Bologna.
- TRIAS DE ARRIBAS, G. 1967: *Cerámicas griegas de la península Ibérica*, Publicaciones de Arqueología hispánica II, serie primera, monografías sobre cerámicas hispánicas 2, 2 vol., València.
- TRONCHETTI, C. 2000: «Importazioni e imitazioni nella Sardegna Fenicia», a BARTOLONI, P.; CAMPANELLA, L. (a cura di), *La ceramica fenicia di Sardegna. Dati, problematiche, confronti*, CNR, Istituto per la Civiltà Fenicia e Punica Sabatino Moscati, Roma, 347-352.
- UCKO, J. 1969: «Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains», *World Archaeology*, suppl. 1, 2, 262-277.
- VALENZA-MELE, N. 1980: «La necropoli cumana di VI e V a.C. o la crisi di un'aristocrazia», *Nouvelles contributions à l'étude de la société et de la colonisation eubéennes*, *Cahiers du Centre J. Bérard* VI, 97 i s.
- 1991: «Vita dell'aldilà e corredi funerari: evoluzione comparate», *DHA* 17.2, 149-174.
- VALLET, G. (coord.) 1978: *Les céramiques de la Grèce de l'est et leur diffusion en occident*, Colloques internationaux de CNRS, 6-9 de juliol de 1976, Institut Français de Nàpols.
- VAN GENNEP, A. 1986: *Los ritos de paso*, Madrid.
- VANZETTI, A. 1992: «Le sepolture a incinerazione a più deposizioni nella protostoria dell'Italia nord-Orientale», *RSP* 44, 11-209.
- VÁZQUEZ, M. P. 2000: «Les necrópolis dels camps d'urnes del bronze, ferro i època ibèrica del Baix Segre. Aspectes cronològics i rituals», *RAP* 10, Lleida, 65-101.
- VENY, C. 1982: *La necrópolis protohistórica de Cales Co-ves, Menorca*, BPH XX, Madrid.
- VEBER, C. 1998: «Introduction à l'étude du dépôt de Farébersviller (Moselle) et production métallique du Bronze final IIIb en Lorraine», a MORDANT, PERNOT, RYCHNER, *L'atelier du bronzier en Europe du XXe au VIIIe siècle avant notre ère*, Actes du colloque international de Dijon-Neuchâtel 1996, Paris, Comité des travaux historiques et scientifiques, 1998, 3 vol. (documents préhistoriques, n. 10), 41-54.
- 1998: «Le dépôt de Farébersviller (Moselle), ensemble du Bronze final IIIb (fin IXe-début VIIIe s. av. notre ère)», *Archaeologia Mosellana* 4, 37-80.
- VERDÚ, E. 2005: *Francisco Figueras Pacheco y las excavaciones en la necrópolis ibérica de la Albufereta de Alicante (1934-1936)*, MARQ serie Mayor 4, Alacant.
- VERGER, S. 1997: «L'incineration en urne métallique: Un indicateur des contacts aristocratiques transalpins», a BRUN, P.; CHAUME, B. (dir.), *Vix et les éphémères principautés celtiques. Les Vie et ve siècles avant JC en Europe centre-occidentale*, Actes du Colloque de Châtillon-sur-Seine, 27-29 d'octubre de 1993, 223-238.

- 1992: «L'épée du guerrier et le stock de métal: de la fin du Bronze ancien à l'âge du Fer», a KAENEL, CURDY (dir.), *L'âge du Fer dans le Jura*, Actes du 15e colloque de l'Association française pour l'Étude de l'âge du Fer (AFEAF), Pontarlier-Yverdon-les-Bains, 9-12 de maig de 1991, Lausana, Bibliothèque historique Vaudoise, 135-151, Cahiers d'Archéologie Romande 57.
- 1998: «Les trois âges de la dame de Blanot», a MORDANT, PERNOT, RYCHNER, *L'atelier du bronzier en Europe du XXe au VIIIe siècle avant notre ère*, Actes du colloque international de Dijon-Neuchâtel 1996, Paris, Comité des travaux historiques et scientifiques, 1998, 3 vol. (documents préhistoriques, n. 10), 33-39.
- 2000: «Des objets languedociens et hallstattiens dans le sanctuaire d'Héra à Péchora (Corinthe)», a MAILHAC et le premier âge du fer en Europe occidentale, *Hommages à Odette et Jean Taffanel*, Lattes, MAM 7, 387-410.
- 2006: «À propos des vieux bronzes du dépôt d'Arbedo. Essai de séquençage d'un ensemble complexe», a BATAILLE, GUILLAUMET (dir.), *Les dépôts métalliques au second âge du Fer en Europe tempérée*, Actes de la table ronde des 13 et 14 octobre 2004 (Glux-en-Glenne-F58), Bibracte 11, Centre archéologique européen, 23-55.
- VERNANT, J. P. 1973: «Le mariage en Grèce archaïque», *PP* XXVIII, 51-74.
- VILÀ, M. V. (1976): «El armamento de hierro de Capsech (Olot, Gerona)», *Pyrenae* 12, 141-147.
- VILASECA, S. 1943: *El poblado y necrópolis prehistóricas de Molà*, AAH 1, Madrid.
- 1956: «El campo de urnas de la Tosseta (Guiamets, prov. de Tarragona)», *CICPP*, Madrid 1954, Saragossa, 841-856.
- 1958: *El poblado ibérico de Serra de l'Espasa, Capsanes. Materiales arqueológicos*, Instituto de Estudios Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Centro Comarcal de Reus.
- 1959: «Noticia de hallazgos de objetos de bronce en la cueva de la Font Major de Espluga de Francolí», *Ampurias* XXI, Barcelona.
- 1969: «Cueva de la Font Major», *Trabajos del Seminario de Historia Primitiva del Hombre* 26, Madrid.
- 1973: *Reus y su entorno en la prehistoria*, Asociación de Estudios Reusenses, Reus.
- Et al. 1963: *La necrópolis de Can Canyís*, TP VIII, Madrid.
- VILLARD, F.; VALLED, G. 1955: «Lampes du VIIe siècle et chronologie des coupes ioniennes», *MEFRA* 67, 7-34.
- VIVES-FERRÁNDIZ, J. 2007: «A propósito de un *infundibulum* etrusco hallado en aguas de la bahía de Jávea (Alicante)», *MM*. 48, 154-173.
- VON ELES, P. 2002 (a cura di): *Guerriero e sacerdote. Autorità e comunità nell'età del ferro a Verrucchio. La Tomba del Trono*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia Romagna 6, Bologna.
- VUILLEMOT, C. 1955: «La nécropole punique du phare dans l'île Rachgoun (Oran)», *Libya* 3, 7-76.
- WALLENSTEIN, K. 1973: *Corpus Vasorum Antiquorum, Deutschland, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität*, Band 1, CVA Band 36, Munic.
- WELLS, P. S. 1988: *Granjas, aldeas y ciudades. Comercio y orígenes del urbanismo en la protohistoria europea*, Barcelona, Labor.
- WHITLEY, J. 1988: «Early states and hero-cults: a reappraisal» *JHS* 108, 1-9.
- 1994: «The Monuments That Stood before Marathon: Tomb Cult and Hero Cult in Archaic Attica», *AJA*, volum 98.2, 213-230.
- 2002: «Too many ancestors», *Antiquity* 76, 119-26.
- ZIVI, F. 1977: «Alcuni aspetti della necropoli di Castel di Decima», *PP* XXXII, Nàpols, 241-273.

Abstract

The Protohistoric Burial Site of Milmanda (Vimbodí, Conca De Barberà, Tarragona).

An Example of Catalan Funerary Traditions during the
transition between the 7th and the 6th centuries BC

Raimon Graells i Fabregat

University of Lleida

With the collaboration of

Bibiana Agustí Farjas

Ignacio Montero Ruiz

The Protohistoric Burial Site of Milmanda (Vimbodí, Conca De Barberà, Tarragona). An Example of Catalan Funerary Traditions during the transition between the 7th and the 6th centuries BC

Considerations on the chronology, extent and funerary traditions

Throughout this paper, we have explained the specific interpretations and conclusions derived from the preserved empirical base of the burial site we are studying and we do not intend to repeat them here. However, we would like to dedicate this final chapter to three fundamental aspects: the chronology, the extent and the funerary tradition of the burial site. It is atypical in all three of these aspects if we compare it to the early Iron Age and ancient Iberian burial sites of southern Catalonia, although the lack of an overall, in-depth view of the period and the problems affecting the study of these burial sites probably influences this perception. This makes the Milmanda burial site particularly important in the context of Catalan protohistory, apart from the importance of its finds.

The chronology we propose is the first half of the 6th century BC, although we cannot rule out that it was founded at the end of the 7th century BC. The final dating will depend on the variations that affect it over time, mainly in the formulation of the typologies of different materials used for cross-dating, and typologies and chronological series that, for the time being, we can only establish approximately, based on the different contexts. The need to reliably date and establish chronological approximations adapted to the various 7th and 6th century BC metals and pottery is a pending task in the study of the protohistory of the Iberian Peninsula, and more specifically for the protohistory of the Catalan region. This intention, together with a characterisa-

tion of the origins of the different productions, will give us a greater understanding of the interaction through trade and commerce between the different groups that inhabited Catalonia during the time of Milmanda.¹

The chronology of the complex has been referred to in other works (Graells 2004; Rafel 1997), which, as they do not refer specifically to the difficulty of dating the Milmanda burial site, give tacit acceptance to that proposed by E. Ramón for the Corinthian aryballos of between 595/590 and 570 BC (Ramón 1989, 131), extrapolating this for the whole burial site. The restudy of the aryballos places it between 575 and 550 BC² and the normal chronology for S-shape urns between the 7th and the 6th century BC, a proposal that can be applied to the first Peña Negra type handwork urns with handles. This chronology fits in perfectly with the dating given by most of the metals.

A quick revision places the whole Milmanda complex in the aforementioned period: the zoomorphic charms in the shape of a billy-goat date to between 575 and 525 BC (Graells and Sardà 2005*b* and in the press *a*; Neumaier 1996; Rafel 1997). However, those that have corded decorations and the corded plaque charms have to be placed within the same time span or slightly before, but never later, because, as has repeatedly been argued, the corded decoration is limited to a very brief period in the first half of the 6th century BC (Graells/Sardà 2005*b* and in the press *a*).³ The Gulf-of-Lyons-type raised foot fibulae are traditionally dated to the first half of the 6th century BC and some specific types are limited to the first quarter (Villalbí 1999, 75, note 15). The double spring fibulae found in Catalonia date from between the mid-7th century and the final quarter

1. Some thoughts on this lack of knowledge about the origins and chronologies of the Protohistoric metal manufactures were set out in Graells and Sardà in the press *a*, and in Graells in the press *d*.

2. Graells 2006*b*, see Chapter 5.1.7 in this paper.

3. N. Rafel records the appearance of this decoration in the Iberian Peninsular during the second half of the 7th century BC (Rafel 1997 and 2002).

of the 6th century, although the greatest concentration of examples can be considered to be from the beginning of the 6th century BC on.

Ironware, simple bronze ornaments, small chains and spheroidal, coiled wire, tubular and conical charms appear in the second half of the 7th century BC (Rafel 1997) and continue until the middle of the 6th century. The small chains persist thanks to their simplicity and, as they are also documented in 5th century BC tombs, they are of less use as a precise dating element. The twin-hook belt fastener is dated to between 575 and 525 BC (Graells 2005). The single-hook fasteners, of more imprecise chronologies than those with a single hook, are concentrated according to type in different periods between 600 and 530 BC⁴ in the theoretical chronological arc of the Mas de Mussols burial site. The triple-hook belt fasteners, which are more difficult to date, appear in the mid-6th century and continue until the first quarter of the 5th century BC.⁵ The presence of swords in the tombs appears to be an archaic trait within the Catalan funerary tradition and is always centred on tombs from the first half of the 6th century BC. The same fact can be applied to the rest of the defensive panoply. The torques can be dated to between the middle and the last quarter of the 6th century BC. The faience bead dates from the 6th century BC, as probably do the rest of the finds, for which we are unable to propose a chronology, although they have to be within the same temporal arc. Therefore, we have to place the chronology of the burial site in the last quarter of the 7th century and in the whole of the first half of the 6th century BC.

As far as its extent is concerned, we refer to the approximate number of tombs. Nevertheless, the irregular nature of the excavations carried out at Milmanda makes it difficult delve very deeply into this question, or into other related subjects of great interest, such as the density and, it goes without saying, the internal systematisation and palaeodemographic aspects. Only a future field excavation may be able to mitigate these and other gaps in our knowledge of the site.

Having said that, based on the comparison with other tombs from the same period in other contexts,

we can make an approximation using logical criteria. Thus, the early Iberian period burial sites in southern Catalonia have between 129 and 200 tombs (Mianes)⁶ and between 70 and 170 tombs (Mas de Mussols).⁷ On the other hand, we have less information on the burial sites of Oriola and Solivella, which have 34 and 28 excavated tombs respectively, as well as an indeterminate number of surface finds. In any case, what these analogous burial sites to Milmanda tell us is that there is an increase in the number of tombs compared to the burial sites from the previous period. However, this statement applies to southern Catalonia and has to be qualified when referring to interior Catalonia, where large burial sites together with smaller ones are already documented in the Late Bronze Age (Vázquez 2000).⁸

As in southern Catalonia,⁹ another type of burial site appears during the Late Bronze Age and continues until the Iberian period. This is the case of the large (but unfortunately destroyed and unpublished) burial site of La Pedrera (Vallfogona de Balaguer), despite the fact that we can probably also add part of the area or some of the tombs at the above-mentioned burial site of Roques de Sant Formatge, based on the find of a spearhead in a recently restudied grave in the *Institut d'Estudis Ilerdencs* collection (Medina, Vázquez and González 2004, 126). Finally, early Iberian period burial sites in the interior of Catalonia are limited to the find of two tombs belonging to the burial site of La Femosa (completely destroyed) and specific tombs in Late Bronze Age and Early Iron Age burial sites, mainly at La Pedrera de Vallfogona in Balaguer. Last of all, we are unable to make a reliable estimate for the burial sites of the north-eastern area, on the one hand due to the destruction at different times of the burial sites of Anglès and the north-eastern wall of Empúries, of which we only know 9 and 21 tombs, respectively, and on the other hand because the study of the burial site of Vilanera has yet to be published.¹⁰

Milmanda, however, appears to be a small burial site. The number of urns found by R. Vidal (12) and the news of the destruction of at least five more urns by the owner makes a total of 17 pottery receptacles. This number, which is substantially less than that found in

4. We take this arc because it covers practically the whole 6th century BC. It is correct because in the first quarter of the 6th century it is still possible that there were Fleury-type belt fasteners and it is from 600 when we find the progressive appearance of the different types of belt fastener with a single hook and a plaque, with the first examples at Agullana (Graells 2004, 70-71) and Mas de Mussols. It is also correct because none are documented in Catalan contexts beyond the last quarter of the 6th century.

5. Other triple-hook fasteners are documented in 3rd century BC contexts such as Mas Castellar de Pontós, Cabrera de Mataró and El Turó de Montgrós.

6. 63 tombs excavated by F. Esteve (1999), 62 by J. Maluquer (1987) and four by M. Genera (1995a), with the calculation by the last author.

7. 17 tombs excavated by F. Esteve (1999), 53 by J. Maluquer (1984) and an estimated 100 destroyed tombs according to F. Esteve.

8. Of particular interest are the large burial sites of Roques de Sant Formatge (Pita and Díez-Coronel 1968), La Pena (Gallart 1986) and Mas de la Cabra (unpublished), while of a smaller size we find Montfriu (Vázquez 2000), Vall de la Clamor (Colet, Lafuente and GIP 2005), etc.

9. The burial site of Coll del Moro de Gandesa.

10. From earlier periods, of particular interest are the burial sites of Agullana with 383 tombs (Graells 2004, 62) and Parrallí with 27, although the destruction leads us to believe that it was probably a large burial site (Almagro-Basch 1955).

the other burial sites of this period, poses a series of problems. The first is the correspondence with the belt fasteners. Among the abundant finds of metal objects dispersed around the burial area there were 16 belt fasteners. This would mean it is the first burial site in the entire protohistory of the Iberian Peninsula with a belt in practically every grave. In the rest of the Catalan burial sites, only 23%¹¹ of the tombs have been found with fasteners, and of these only cremation 2 of the north-eastern wall of Empúries (Almagro 1955) and the Granja de Soley tomb (Sanmartí 1982) have more than one fastener. If we use this percentage of tombs with fasteners as a guide and apply it to Milmanda we come up with approximately 70 tombs, for which the amount of finds, metals and especially pottery, would be very small if we compare it to the other burial sites of the period. Therefore, we can propose a minimum of 14 tombs¹² based on the number of urns, and a maximum of 70, based on the proportion of belt fasteners. However, neither of these two options appears to be correct and the impression we have is that it is a small burial site with just a few tombs.

Fourteen tombs with urns and an undetermined number without? This possibility, although it would explain the absence of more urns, seems unlikely to us due to the different types of materials and the lack of bones of the surface of the burial site.¹³ Therefore, our only option is to calculate the number of tombs from the surface distribution of the burial site, based on the average density of the other burial sites of the period.

The funerary tradition we have observed, based on the chronology, the number of tombs and a reconstruction of the funeral ritual, points to Milmanda having its own particular and distinctive practices with respect to the rest of the Catalan burial sites. The burial sites of the same period and population group in protohistoric Catalonia share the same funerary ritual, which manifests itself and takes on significance based on the repetition of a series of acts regulated by rules that vary in each society, which organises its burial sites according to the particular needs and motivations intrinsic to each community (Bartoloni 1989, 42; Graells 2004, 63).

Cremation, as in all the early Iberian burial sites in Catalonia, is in *ustrina*. Bodies were cremated with a

large number of objects, always either weapons or ornamentation from clothes. The accompanying pottery vessels are always excluded from the cremation. Collecting the remains was a selective task that called for particular care with the fragments of the skull, which are subsequently sieved or subjected to a process of *lavatio*, as is evident from the lack of charcoal in the urns. The grave goods, although they accompany the deceased on the pyre, do not accompany them in the urn, as they are always found on the outside.¹⁴ In all cases, the tombs were made by carving the *loculus* out of the natural underlying rock; no graves of stone or earth have been found. In several cases the composition of the grave goods includes more than one vessel, an anomalous phenomenon in the burial sites of the Ebro estuary and the River Segre area, and a practice that has only been documented in the areas of the Terra Alta and El Vallès to the north.

The Early Iron Age burial sites are not a true reflection of their societies as they only represent that segment of the population that could afford a tomb.¹⁵ All the graves found in a burial site belong to members of that community and depending on the number of tombs and the types of finds we can suggest that the number of people able to acquire a tomb was limited. It is possible that the number of tombs depended on the population, as well as on the funerary practices, a subject about which in Catalonia, as is well-known, there are many gaps in our knowledge.¹⁶ However, the general features of the material culture of that period in the territory of Catalonia are well known and, therefore, distinguishing on an ideal scale of values what are the elements of prestige based on their functionality, the difficulty of manufacturing them, their symbolism, their correspondence with imported materials or their cost, gives us an idea of the wealth (financial or symbolic) of the deceased. In this way, to the oft repeated statement about the low number of people interred in the burial site, we can add the general opulence of the finds.

Therefore, it would not be out of place to interpret the Milmanda burial site as an area restricted to a particularly important social segment that accentuated and legitimised its territory by locating its burial site

11. This statistic comes from the southern Catalan burial sites (Mas de Mussols, Mianes, Oriola and La Solivella) that have a total of 235 excavated tombs and 54 tombs with fasteners. Finds made out of context have not been taken into consideration, as they could distort the calculation of the number of tombs. That area was chosen because of the number of tombs and the relative ease of comparing them with tombs of the same period at Milmanda, whereas we are aware that the same operation carried out in the area of Lleida would be substantially different, not least due to the difficulty of choosing a contemporary and sufficiently representative group. The same can be said of the Empordà region, where few tombs from the same period have been studied.

12. We should remember that in one tomb, two urns associated with two accompanying vessels and the aryballos were documented.

13. R. Vidal also did not observe this in his excavations.

14. According to the analysis of R. Vidal's photographs and comments.

15. We indicate the possibility of having a grave, as this term also includes the possibility of a cenotaph, a silicernia or a standard burial (Graells 2004, 63, note 9).

16. As has been argued by J. Sanmartí (1995) when explaining these silent funerary rituals in the full and late Iberian periods in Catalonia.

near the main thoroughfare. It would have been a local aristocracy that would have taken advantage of the Mediterranean currents to self-confirm its status in a region of transit, rich in resources. Violence expressed as an intimidatory element, apart from its effectiveness, is the symbol of warriors. The emergence of an aristocratic military is a characteristic feature of the early Iberian period that reflects a process of change and development in the system and social structure that would make it politically more complex and a precursor to the later hierarchised societies. There can be no doubt that the irruption of these military elites would have coincided with the need to protect the territories and organise new trading systems as an indigenous response to the arrival of Mediterranean trade on the Catalan coasts, although it is true that Mediterranean imports are found in much earlier periods than the one we are looking at here. The generalised response I am referring to corresponds to the most intense period of protohistoric Mediterranean trade, beginning in the last quarter of the 7th century BC with Phoenician imports, and continuing until the mid-6th century BC. It appears that the weight of commerce subsequently changed hands and became concentrated in the Greek orbit of Empúries. As far as the functioning of the Francolí route is concerned, we have little data for this period, although it is interesting to note the find of three Phoenician amphora rims in the fill levels of a section of Roman road on the Peri Plana 16 plot in the city of Tarragona (Diloli 2001). Phoenician commerce was not as intense on the central Catalan coast as it was on the lower reaches of the Ebro or in the coastal area of Empúries. In fact, the small amount of imported material indicates that such fluent redistributive currents were not generated. Despite this, Phoenician pottery has been found at various pre-Iberian sites near the course of the River Gaià, including the burial site of Can Canyís (Banyeres del Penedès) (Bea 1996) and the settlements of Les Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès) (Pou *et al.* 1993) and L'Era del Castell (El Catllar) (Molera *et al.* 2000), evidence of the existence of an area of population sufficiently attractive to make this a stopover point along the Phoenician trade route to the north. On the other hand, we have to mention that fragments of Phoenician amphoras have also been documented in the oldest phases of the Iberian citadel of Alorda Park/Les Toixoneres (Calafell) (Asensio 1996), as well as at archaeological sites in Vilarenc (Calafell), Mas Castellar (Vilafranca del Penedès), Sant Miquel d'Olèrdola

(Olèrdola) and El Turó de la Font Canya (Avinyonet del Penedès).

The affirmation of this system of control by force, depending on an incipient hierarchisation of the population, coincides with the adoption of a series of circum-Mediterranean behaviour patterns, as can be observed fundamentally and clearly in the elements of the symposium. It is where we find evidence of these aristocratic banquets that we can consider the warrior aristocrats to have become fully consolidated, when they abandoned the use of arms for the pleasures and conveniences of trade and regulated relations and transactions.¹⁷ It is likely that the generalised absence of weapons from the middle of the 5th century BC allowed for a supraregional organisation that would ensure peace to be considered.¹⁸ This also corresponds to the period in which the Iberian ethnic groups (the Ilergets, Laietans, Indikets, etc.)¹⁹ formed in the north-eastern Peninsula. The union that allowed them to organise and exploit wider territories ended up creating a common code that over time came to characterise each of these regions.

Throughout the Mediterranean, and even in continental Europe, the banquet is a symbol of aristocracy. Its appearance in Catalonia, which can be perceived in Milmanda and the majority of the early Iberian burial sites, also signified the incorporation of those that form part of a social symbolism with a much wider cultural scope. This is confirmed by the find of an aryballos in one of the Milmanda tombs, entailing two possibilities: either knowledge of the oriental belief in divinity or immortality through perfume, or access to a product –perfume– that would have been absolutely restricted outside aristocratic circles. In that case, the presence of a miniaturised sword that, as we have already shown (Graells, in the press *b*), implies a profound knowledge of circum-Mediterranean area aristocratic traditions and beliefs, means that it is possible that in the burial site they were trying to imitate aristocratic behaviour of an orientalising nature. This intention to reproduce an orientalising phenomenon lies in the contacts with the Phoenicians, the importance and volume of which we have increasing evidence (Asensio 2005). Possibly the foundation of the Phocaeen colony of Empúries and the mechanisms of interaction developed in southern Catalonia by the Greco-Phocaeans –who competed for the trading areas controlled up to that time by the Phoenicians– (Dupré 2006) played a role in halting the development of the community of Milmanda, a change that brought an end to the burial site we have presented.

17. As pointed out by V. Bellelli, the presence of *Opla pompeutera* instead of *Opla polemisteria* in the grave goods offers the first clue to a transparent interpretation: we find ourselves with an ideological model in which arms are only symbols of a functional reality, of which by that time the elite were only using the symbols (2006, 125).

18. On the understanding that the region is the area that contains a series of settlements.

19. The same is not true of other Iberian territories, in which the formation periods occur at different times and are influenced by diverse factors.

Milmanda in the Catalan context

How can we define the Milmanda burial site culturally? Should we consider it an early Iberian burial site? To what does its particular funerary tradition correspond?²⁰ To answer these questions and any others that may arise from the particular situation of the Milmanda burial site, we have to briefly reflect on the area in which it is found and the funerary traditions of the neighbouring areas – on the one hand, the tradition of the territories to the west, and on the other, the nearby burial sites of Tarragona province.

The burial sites of the western Catalan plain can be divided into two groups: those of the River Segre estuary and those of the interior. The former²¹ are characterised by a particular structure and grave goods that differ from the rest of protohistoric Catalonia. The funerary structures vary between two types of tumuli –circular or rectangular– without isolated *loculi*, and without the characteristic tumuli of the urn fields. In terms of grave goods, as a rule there is a single vessel containing the remains of the deceased and a few metal items. The norm for both the funerary structures and the grave goods undergoes a series of changes between the Late Bronze Age and the Early Iron Age. The explanation for this is no doubt connected to the location of this burial site near the major thoroughfares of the Segre and Cinca Rivers.

On the other hand, the interior burial sites on the Lleida plain²² combine different types of structures. A look through the photographic archives of the *Institut d'Estudis Ilerdencs* has provided us with information on complex structures that have never before been documented. To the already-known circular, flat, tumulus-type structures and the urn field-type *loculi*, we can add the tumulus-type accumulation of stones on top of the tombs. This practice of accumulating stones was seen during J. L. Maya's (unpublished) excavations at the La Pedrera burial site, where, up to that time, no whole structures had been found.

We have no definite chronology for the *loculi* with accumulations of stones, beyond placing them in the 7th century BC. Also of interest is the documentation of two large pits seen in the photographs, also of the La Pedrera burial site, containing two interred horses. In both graves, at least the heads of the animals were buried with their iron bits and bronze halter. These structures can be dated to the end of the 6th century BC, based on the type of bits and especially the halter, one similar to which was found at the burial site of Villarcos in a 5th century BC context. Finally, we also docu-

mented a cylindrical or troncoconic structure with four pottery vessels, although we could not associate any metallic objects with them. Two of the pottery vessels stand out – a Phoenician *pithos* and a Peña Negra type urn with eyebolts opposite the handles that date the tomb to the first quarter of the 6th century BC (Sardà and Graells 2004-2005). This is an important fact as it is the first evidence of a type of tomb that defines the transition between the Late Bronze Age and the Early Iron Age, between the recently defined phases III and IV (Pons, Valldopérez and Graells, in the press), which have major similarities with tombs 184 at Agullana, 8 and 9 at Anglès and 428 at Can Piteu, as well as with other unpublished tombs at Vilanera and particularly in the south of France.

One of the problems of researching the Lleida burial sites has been the theory that the flat, circular tumuli are older than those with a rectangular shape, which can be considered as from the Early Iron Age. Unfortunately, to date no horizontal stratigraphy has been carried out on any burial site in Lleida where there is a combination of the two types of tumuli (Roques de Sant Formatge and Pedrós) and this theory remains to be confirmed. Recently, three new tumuli have been discovered at the burial site of Vall de la Clamor (Seròs, Segrià). One of them is rectangular and has been dated from the metal grave goods to the mid-7th century or the beginning of the 6th century BC. The excavation of this burial site will be a key factor in restudying the funerary rituals of the Baix Segre area.

By comparing the distances between other burial sites and settlements in western and southern Catalonia, we have calculated the maximum distances for locating the habitat associated with this burial site. According to M. P. Vázquez (2000, 93), the distance between the burial sites of the Baix Segre and their respective settlements is between 100 and 500 metres and they are always at a lower height than the settlement. This means that the burial site can be seen from the position of the settlement. P. Mateo also reached the same conclusion some years earlier, although he does not state it explicitly in his article (Mateo 1993). The average distance between settlement and burial site in western Catalonia is 366 metres. Moreover, as N. Rafel (2003) has recently shown, the majority of these relative distances are conditioned by differences in topographical location. Thus, the cases of the sites in Lower Aragon, where the habitat is frequently found at a higher level and overlooking the burial site (Rafel 2003), are repeated at other sites in Lleida (Puntal de Fraga, Mas de la Cabra and Castellet) while other combinations place

20. The preferential collection of the remains of the skull, the use of mainly handwork recipients, etc.

21. Escorres (Llardecans), Mas de la Cabra (Seròs), Besòdia (Seròs), Pedròs (Seròs), Els Vilars (Aitona), Torre Filella (Lleida), Montfriu (Aitona), Roques de Sant Formatge (Seròs), La Pena (Torregrossa), Vall de la Clamor (Seròs). Due to their chronotypological relationship we can add this group to the burial sites of Castellet (Mequinensa, Zaragoza) and El Puntal (Fraga, Huesca).

22. La Pedrera (Vallfogona de Balaguer), Almenara (Agramunt), La Colomina 1 (Gerb), El Colomer de Pallerols (Talavera).

the two sites at the same height, as in Coll del Moro in Gandesa, La Femosa and La Pedrera in Vallfogona de Balaguer.

Features of the funerary tradition in the Lleida region are the known lack of metal objects found among the grave goods and a unique type of vessel in the graves. Recent excavations at the burial site of Roques de Sant Formatge (2002-2003)²³ have provided interesting new information about the grave goods, not so much for the presence of new types of finds, but for our understanding of the burial process in the tombs. The tumuli with grave goods are RSF-1030 (in which the bronzes were found in the *loculus*) and RSF-1070 (inside the urn) and without bronze remains, tumulus RSF-1023 and its urn. Three urns are still to be excavated at this site. Of particular interest is tumulus RSF-1030, which has identifiable bronze fragments (mainly belonging to bracelets) and confirms R. Pita and L. Díez-Coronel's affirmations about the lack of metal (1968, 63).

In tumulus RSF-1030, fifty-seven fragments of different bronze bracelets were found. These bracelets are made up of square and rectangular sections and of series.²⁴ All the fragments appear to be from the middle part of the bracelets, due to the absence of any ends. There does not appear to be any type of decoration, although it has to be said that this will be confirmed once the pieces have been cleaned. Also, we have been unable to reconstruct any of the pieces, due to the high degree of fragmentation and deformation caused by the fire. Bracelet fragments have also been found at the same burial site in tumuli F.4, F.49, F.57, F.58, F.89, F.107, F.155, F.169, G.257, G.283, G.293, G.298 and H.401.

The low number of tombs containing the remains of used bronze means that we can single them out as unique tombs in the burial site. Even more so if we take note of the expressions used by the authors, who clearly refer to the scarcity of metal found in the tombs. Thus, for tumulus F.4 «... *three pieces of bronze, from a bracelet...*» (Pita and Díez-Coronel 1968, 51), for F.49 «...*and the odd piece of bronze from a bracelet...*» (Pita/Díez-Coronel 1968, 58), for tombs F.107 and F.155 we also see the expressions «...*and some... "piece" or "fragment"*», referring to the small amount of metal found (Pita/Díez-Coronel 1968, 59).

The opposite is true of tumulus G.257, which contained 1,112 grams of metal, as well as tumulus H.401.

Also falling within this second group is tumulus RSF-1030. At the Coll del Moro burial site in Gandesa we can see that up to the second half of the 7th century BC the only bronze items placed in the graves were bracelets and it was only after that time that other objects began to appear. These could be adornments or parts of adornments that have not survived. The new types that appear are charms with spheroidal appendices, small chains, small and large rings, torques and double-spring fibulae (Rafel 1991, 130), thus considerably increasing the list in direct relation to the passing of time.

The chronology we have to attribute to this group is contemporary with that of group G.257 (Pita and Díez-Coronel 1968, 56), based on the type of sections of the bracelets that make up the grave goods found in tumulus RSF-1030. Thus, the sections represented are dated in the Coll del Moro burial site in Gandesa to between 625 and 550 BC.²⁵ The find from the aforementioned tomb of field «G» is dated to between the end of the 7th century BC and the first quarter of the 6th century BC, based on a fragment of a single-hook belt, of which we have the middle part of the plaque and the appendix of the right strap, together with the decoration consisting of three bronze threads in relief (Pita and Díez-Coronel 1968, ill. VII, fig. 39)²⁶ and the find of circular bracelet fragments, dated from the Coll del Moro burial site in Gandesa to between 650 and 550 BC (Rafel 1991, 118-127).

Of great value is the iron spearhead found among the grave goods in one of the tombs at the burial site of Roques de Sant Formatge (Medina, Vázquez and González 2004, 126-127). This find allows us to date the end of the burial site to the mid-7th century BC, based on a comparison with the other burial sites where iron spearheads are found among the grave goods.

Finally, we have to highlight the exceptional find in 2002 of a fragment of sculpture among the fill of a tumulus in the same burial site of Roques de Sant Formatge, with an anthropomorphic depiction on sandstone. The figure is of the face of a person of undetermined sex. It seems clear, however, that it is a heroic representation of the deceased (Junyent 2003, 91), although there is a dilemma as to whether it is from a stela that would have crowned the tumulus with which it is associated or whether it was part of another figure that was reused in the tumulus after it had been broken. However, we find it difficult to accept the second op-

23. We are grateful for the information received from the excavation director, M. Gené.

24. With two or three square stems.

25. Rectangular section (750 to 500 BC), square section (750 to 500 BC), square section series (from 625 to 550 BC) (Rafel 1991, 118-127).

26. We have to remember that the oldest documented belt fasteners with hooks and open straps are of the Fleury type (Pons 1977) –with parallels in the eponymous burial site of Fleury, the Pla de la Bruguera burial site, the Can Piteu-Can Roqueta burial site, the Vilanera burial site, the habitat of Besalú and Ullastret, the Rochelongue shipwreck–, subsequently the Acebuchal-type fasteners (Cuadrado 1961) and Agullana (Parzinger and Sanz 1986) are found immersed in datings from the first quarter of the 6th century BC. On the other hand, the fasteners with relief decoration are documented in the burial site of Mas de Mussols (Maluquer 1984) and the dating could be as late as the middle of the 6th century BC, for more evolved types.

tion and agree that this figure appears in the tomb by chance, particularly taking into account the rigidity of the funeral ritual.

There are numerous known instances in which the remains of statues have been reused in the covering of graves, but with the clear intention of relating them to the deceased. Thus, the position of a figure deposited in a tumulus, as in this case, with the face showing, has to be considered a voluntary act that identifies and distinguishes this tomb from the rest of the graves in the burial site. We can relate this sculpture to the neighbouring anthropomorphic sculpture found at the burial site of Castellet de Mequinensa (Saragossa), although in that case, the morphology is clearly of a cippus, like the anthropomorphic cippus found at the burial site of La Pedrera, although out of context. It corresponds morphologically to a phallic-type cippus designed to mark the tomb and has a cubic base and a cylindrical upper section. A schematic face is depicted on the upper part of the cylinder. The combination of the type of *cippo*, the relative lack of stelae and *cippi* in Catalonia and some of the tombs documented in the La Pedrera burial site allow us to identify the depiction as one of a heroised male personage.

On the other hand, the funerary traditions documented in the province of Tarragona show different syntheses: on the burial sites in the Ebro estuary (Mayoral 1992), the monographs of the Coll del Moro burial sites in Gandesa (Rafel 1989, 1991, 1993) and a still recent graduate thesis on the burial site of Can Canyís (Bea 1996) to which I refer for a synthesis of the specific characteristics of the early Iberian burial sites. Elsewhere, the recent excavations at the Sebes and Santa Madrona burial sites, both in the locality of Flix, in the middle course of the River Ebro, present abundant characteristics of the funerary tradition of the Terra Alta²⁷ and the Baix Segre (Lleida) to serve as a link between the two culturally different areas.

The two burial sites are associated with two settlements that are unfortunately in a very poor state of preservation. The location of these burial sites on thoroughfares proves that the location of the settlements and burial sites in the territory was neither random nor unconnected. It has to be explained from the perspective of an accentuated development of trading activities that is corroborated by the finds of imports in the archaeological register in both the burial sites and the habitats. The repercussion in the north-eastern Iberian Peninsula of the trade development that swept the Mediterranean in the second half of the 7th century and at the beginning of the 6th century BC was the control of commercial transactions by the elite classes. Different elites arose and consolidated themselves by controlling the territories, resources and communications routes. We can observe this through the different degrees of

wealth, governed by access to imported products and metals, but which in the local arena would have functioned in very similar ways, using the same symbols of status and power.

As far as the Iberian period is concerned, the Conca de Barberà area has traditionally been cited as the frontier between the Cossetans and the Ilergets. However, in this respect we have to point out that during protohistory, the River Francolí served as a route for penetrating the lands of the west and as a central axis for communications between the inland settlements and the coast. From the 5th century BC there appears to have been a decline in trade along the Ebro and a consolidation of that along the Francolí, which became a regular distribution route from the coast for the Greek pottery (Attic black-glazed ware) that is documented in Ilerget territory. We have evidence at this time of a well structured community with a network of settlements made up of sites such as El Vilar (Valls), Punta Coroneta (Mont-Ral), Garràfols (Vallmoll), El Degotall (Alcover), El Pont del Codony (Perafort) and Manous (El Catllar) that connect the Alt Camp with the coast. In fact, it has even been hypothesised that the settlement of El Vilar (Valls) could have acted as a subordinate to *Kesse-Tarraco* in controlling access to the interior via the Francolí valley. And we cannot forget that this was a period in which the main settlement of Cossetania, the *oppidum* of *Kesse-Tarraco*, which would have been the gateway port for all these imported products, was already fully functioning, as can be seen from the Iberian structures documented in various sectors of the Lower Part of the Tarragona (Caputxins Street, Pere Martell Street, Lleida Street and the Plaça Ponent) (Adserias *et al.* 1993).

Following the scheme proposed for the burial sites of Lleida, but in contrast to them, the Tarragona burial sites are rich in metallic objects, arms and wheel-thrown cinerary vessels. The largest concentration of 6th century BC arms in Catalonia is from the coastal burial sites of Tarragona, with some important finds in the territory of El Vallès and in Peralada (Empordà).

Thus, the Milmanda burial site presents us with a considerable mixture of traditions that can no doubt be explained by its position on the map. Near the region of Lleida and more specifically the territory of the fortress of Els Vilars d'Arbeca, but at the same time on the River Francolí, crossing the territory today occupied by the county of Conca de Barberà, since ancient times it has been an area of transit between Lleida and the *Camp* of Tarragona. We have to evaluate the presence of Milmanda and the tradition of its grave goods in this context. On the one hand, it controlled a major communications route, although indissolubly linked to this control we have to evaluate the importance of the arms and the exhibition of the symbols of power. However, these arms and the composition of these opulent grave

27. Defined in different papers by N. Rafel (1991, 1993, 1995).

goods are mainly in contrast with the coastal burial sites or those on important communications routes that have certain trading relations with Mediterranean agents. Whatever the case, beyond their cultural classification, there can be no doubt that the burial sites of this period mark a very clear turning point and are the manifestation of a cultural change, but above all, a political and social change. The old societies of great men who consolidated and increased their power on the basis of controlling prestige goods are replaced by a society undergoing a process of hierarchisation. This change can be seen in the strengthening of social identities, particularly in terms of the progressive monopolisation of power by an aristocratic elite, which can be seen from the placing of arms in the graves (protection for services?).

In this respect, we have to evaluate the significant way in which the so-called warrior tombs, among which the tombs with swords are particularly important, that, based on the discoveries of the tombs of Coll de Llinars in El Vallès and La Granja de Soley were considered isolated tombs. Although we have to link these tombs to places of hero worship, only the tomb of La Granja de Soley remains as an isolated grave, due to the impossibility of documenting other structures after the changes made to the terrain.²⁸ The particular nature of these isolated graves often led to the practice of different cults.

In Catalonia, however, the isolated tombs show no evidence of having received such treatment. The significance of the isolated tomb is intrinsically related to the person buried in it. A personage worthy of being remembered has to be buried in a grave worthy of being identified and therefore remembered. We recall the words of Achilles when he wanted to be buried with Patroclus on the beach of Hellespont, so that the tomb could be seen from a great distance (Od., XXIV, 83 and the following). Achilles did not choose this location by chance. It seems logical that these tombs would be located on the site of the hero's heroic deeds. Their positions stand out from the rest, as did their occupants over the rest of society. These tombs, as has been pointed out by N. Valenza-Mele (1991, 159), cannot be considered unique with respect to the communities they belong to, but rather as common among the vast

class of heroes. Adapting the definition of the simple tomb, with respect to the elite classes that attain power in the communities from the third millennium BC, we can accept that the isolated tombs normally attributed to heroised personages have this purpose based on the lack of family links, the relationship to the territory and the owner of their destiny in relation to the memory linked to it (Guilaine and Zammit 2002, 216). The best known case in Catalonia is that of Granja de Soley in Sta. Perpètua de la Mogoda (Sanmartí *et al.* 1982), although it is important to take into account the case of the tomb of Les Ferreres in Les Umbries, Calaceite (Cabrè 1942) and possibly other finds also in Lower Aragon (Rafel 2003). In the case of the tomb of Santa Perpètua, it is a large structure with an abundance of grave goods and in the characteristic style of the Early Iron Age structures found all over the Vallès area. In the burial sites of Can Piteu – Can Roqueta, Pla de la Bruguera and El Coll del Llinars in El Vallès the structures are normally in the form of a cylindrical or troncoconic silo containing various pottery vessels. They appear to be a continuation or a reflection of the periphery E. Pons calls the “Mailhacian” phenomenon. Of particular interest among the grave goods is the imported pottery (grey ware oenochoe), the metal ware (simpulum and patera), the metal adornments (belt buckles and bracelets), a rich military panoply (corresponding to the association H), and animal remains. Less extraordinary is the abundance of local handwork pottery (7) and wheel-thrown pottery (4), a fact that links them to the other tombs in the neighbouring burial sites. Of particular interest are two belt fasteners with hooks, a rarely documented phenomenon, as well as the association of a full banquet set consisting of a simpulum, a patera and an oenochoe. According to D. Campillo, the tomb belonged to a youth aged between 17 and 19 (in the appendix of the article by Sanmartí *et al.* 1982.). The find of a burnt deer antler (Campillo 1993, 57)²⁹ also has parallels in t.136 at Agde (Nickels 1989). Their presence is also probable in other tombs, although not as whole pieces, rather as part of knife handles or decoration on other objects.³⁰ Another example of this exhibition is the remains of fauna found in some tombs, which are indicative of banquets (in theory luxurious), as can be seen from the type of animals killed (regard-

28. The case of the Coll de Llinars burial site in El Vallès has subsequently led to other associated tombs (Muñoz 2003).

29. The presence of the deer antlers and the remains of a wild boar (Sanmartí *et al.* 1982: 74) explains the find among the grave goods of three arrowheads, as a symbol of hunting (which is interpreted as an exclusively aristocratic activity).

30. There are various possibilities of finding the remains of fauna in protohistoric tombs. A recent proposal was put forward by B. Dedet (2001), but I think it is preferable to distinguish between the different types of offering. They can range from food offerings (selecting specific parts for the banquet and/or the host) to sacrificial offerings with or without blood, religious offerings (poultry and eggs, as well as whole animals have been interpreted as such) or even parts of objects such as adornments (necklace beads or charms, etc.) or utensils (knife or mirror handles, for example). Logically, each case has to be evaluated differently. Without wishing to disregard the presence of fauna remains as utensils or parts of other objects, the working hypothesis I propose does not deal with this subject, although it looks in depth at the importance of meat offerings: 1. The species represented; 2. The part represented (by species); 3. The position in the tomb; 4. The relationship between the opulence of the grave goods and the species and the part represented; 5. The chronological relationship with the species and the part represented.

less of the interpretation of some of these remains as food offerings or rituals for the deceased, it implies that animals were killed and subsequently eaten). The selection of the parts in some tombs could lead us to interpret this as a ritualised eating of meat. As such, we cannot consider all the types of food offerings in the same way. We need to carry out a detailed study of the types of offerings, of the bone remains of the persons buried in each of the tombs and their relationship to the sex and the wealth of that person, together with the chronology. We will thus be able to distinguish the social, economic and symbolic value of the offerings of sheep, goats, bovines and other animals (within which I would not like to risk proposing families, except for noting the possibility of finding the remains of game, as can be seen from the finds of storks or other birds, which without a doubt represent an element of psychopomp within the funerary context). Thus, the presence of certain animals has to be considered as characteristic of aristocratic circles. As far as the finds of members of the deer family are concerned, we can highlight the presence of zoomorphic amulets depicting deer in the burial sites of Coll del Moro in Gandesa, La Torraza in Valtierra, El Corral in Royo and La Pedrera in Vallfogona de Balaguer.

The warrior tombs are normally found in the territories with a larger number of Mediterranean imports, a more defined material culture and a greater population density – the Ebro estuary, the *Camp* of Tarragona, El Vallès, Empordà and La Conca de Barberà. These confirm the relationship between the arms, the social structure and the presence of Mediterranean commercial imports (Greek and Phoenician). Moreover, the chronology of all these corresponds to that of the Milmanda burial site; they are concentrated in time, beginning with the few bronze spearheads from the second half of the 7th century BC found in some north-eastern burial sites (Agullana and Vilanera), but with a rise in the tradition of warrior tombs with swords and a defensive panoply from the beginning of the 6th century BC to the middle of the same century. The swords and defensive panoplies then disappeared, to be replaced by standardised and hierarchised panoplies. The final moment is crystal clear and gives rise to a reflection on this phase as formative of the Iberian culture which, nevertheless, would not be fully defined until the end of the 5th century BC, when the signs of social identity lose their importance and a clearly hierarchised society is formed, with quite different expressions and manifestations to those of the Milmanda community.

